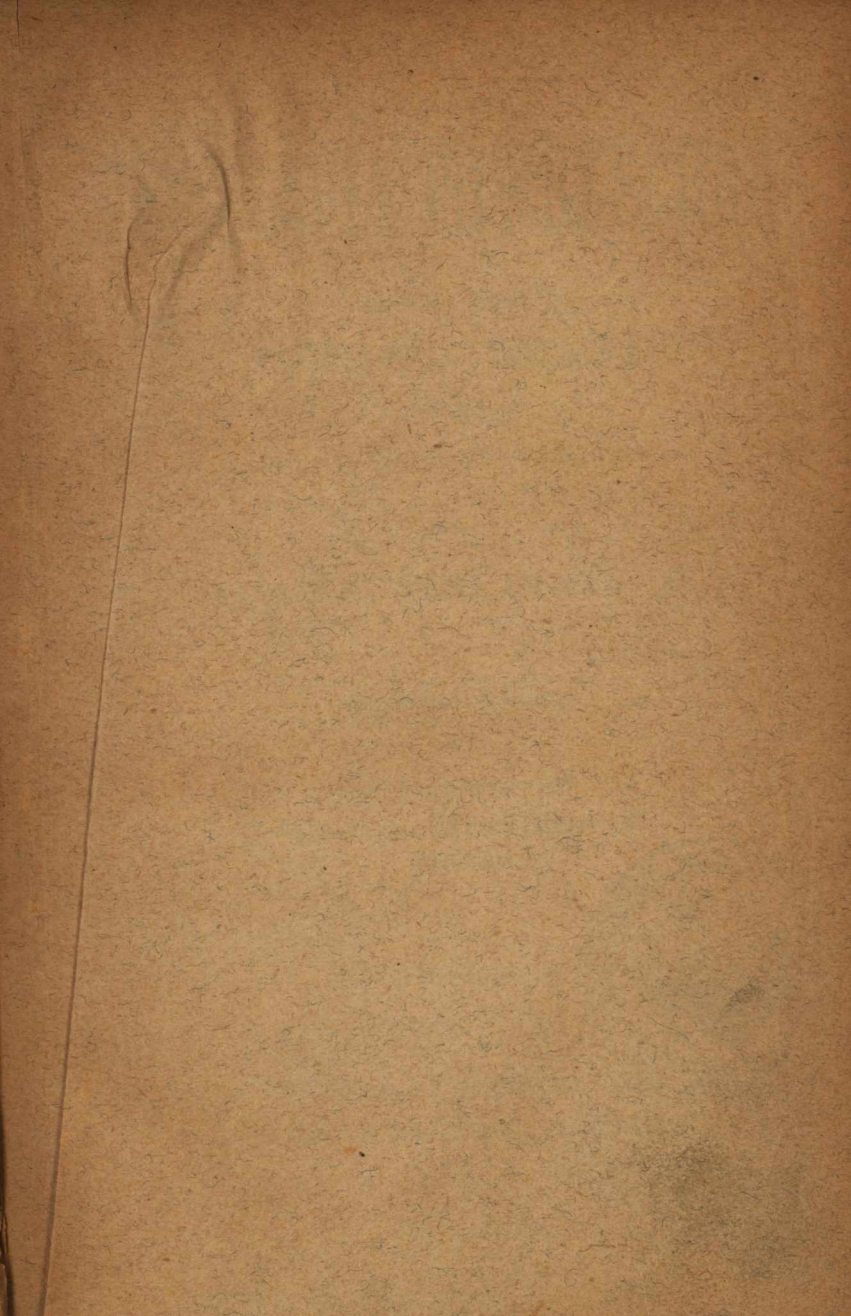
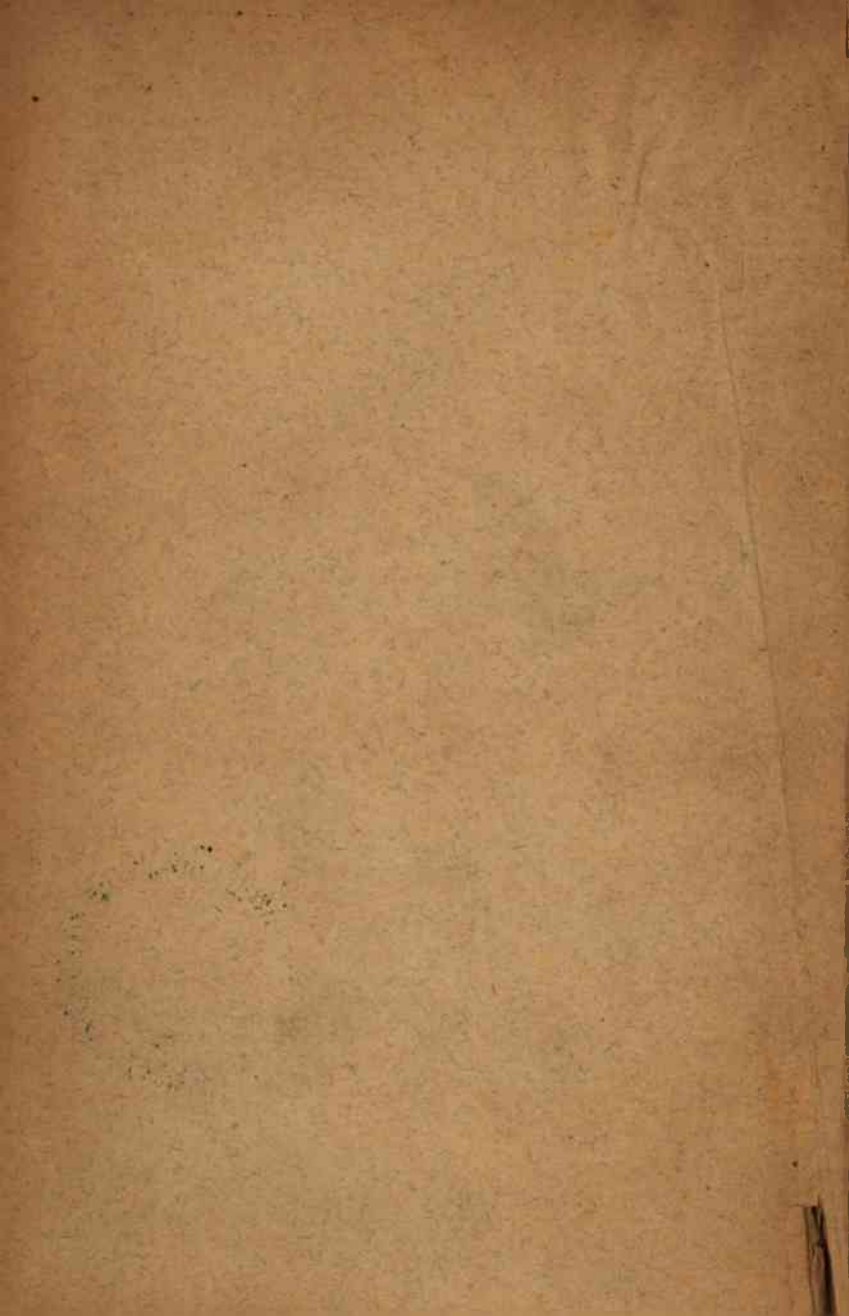

CENTR. BIBL. NAUCZ.
O. S. K. W KRAKOWIE.

L. 3447

L. 3449. 1570. XII / 86.6

GEOGRAFIA POWSZECHNA

NA WZÓR DZIEŁ

PROF. WILHELMA PÜTZA i TEODORA SCHACHTA

UŁOŻONA

DO UŻYTKU SZKOLNEGO

PRZEZ

ADAMA WIŚLICKIEGO.

Wydanie trzecie.

Przejrzane i poprawione przez

MICHAŁA MARKIEWICZA,
prof. gimn.

WE LWOWIE.

NAKŁADEM KSIĘGARNI SEYFARThA I CZAJKOWSKIEGO.

1874.

12/11
1880
GEOGRAFIA POWSZECHNA

PROF. WILHELM OSTY I PEDROGA SCHUCHT

245794

LOTTA WISLICKA

Wydawnictwo

M. K. K. K.

No 216

BIBLIOTEKA
W. P. SCHUCHT

4289 (A6/203

CZĘŚĆ PIERWSZA.

4250
CZESKOPIERWSZA

1000176010

W S T Ę P.

Geografia czyli opisanie ziemi jest nauką, która nas obznajamia z ziemią, jako z miejscem naszego zamieszkania. Opisuje ją ona pod czworakim względem, i dzieli się dlatego na geografią astronomiczną, matematyczną, fizyczną i polityczną.

Geografia astronomiczna opisuje ziemię, jako ciało niebieskie, pod względem jój położenia do słońca i do innych ciał niebieskich.

Geografia matematyczna zajmuje się pomiarem ziemi. W tym celu pokrywa ją, jakby siecią, różnymi kołami i liniami, dzieli ją podług długości i szerokości, uwzględnia następstwo światła i ciemności, ciepła i zimna; mówi zatém o dniach, latach, strefach, stopniach geograficznych itp.

Geografia fizyczna uczy nas, jak ziemia przez naturę utworzoną została, jakie ma przyrodzone własności, i jakie wydaje twory. Nie bada ona przyczyn

utworzenia się ziemi, bo to jest rzeczą geologii, nie bada jęj wnętrza, pozostawiając to geognozyi, ale zajmuje się tylko jej powierzchnią, a raczjć trojąką jęj warstwą: stałą, płynną i lotną, wraz z tworami, które się w nich znajdują. Mówi więc o lądach, morzach i atmosferze, o płodach królestwa roślin i zwierząt.

Geografia polityczna (także antropologiczna) uczy nas, w jaki sposób ludzie ziemię zamieszkali, jak ją podzielili i urządzili. Dzieli mieszkańców jęj na rasy, szczepy, plemiona i ludy; następnie mówi o człowieku jako o istocie obdarzonej rozumem i mową, uznającjć zwierzchność Boga nad sobą. Nakoniec uczy, w jakich stosunkach ludzie z sobą żyją; mówi zatęm o rodzinie, państwie, o handlu, sztukach i umiejętnościach.

ROZDZIAŁ PIERWSZY.

§. 1.

O ciałach niebieskich w ogólności.

Wszystkie owe olbrzymie ciała, które krążą w niezmiarzonej przestrzeni wszechświata nazywamy ciałami niebieskimi albo gwiazdami. Dzielią się one na

- 1) Gwiazdy stałe, zwane także słońcami, które nie zmieniają swego położenia na niebie, albo zmieniają je bardzo nieznacznie i mają własne światło. Tutaj należy słońce.

Gwiazda stała wraz z planetami, które około niej krążą, tworzy system planetarny. System, do którego nasza ziemia należy, nazywa się słonecznym, ponieważ słońce jest środkiem, około którego obraca się ziemia i reszta planet tego systemu. Twórcą jego jest Mikołaj Kopernik, ur. w Toruniu 1473.

- 2) Planety albo gwiazdy krążące t. j. takie, które krążą około gwiazd stałych i od nich ciepło i światło otrzymują, jak n. p. ziemia.

Planety, które krążą najpierw około innych planet a a wraz z nimi dopiero około słońca: nazywamy je księżycami, trabantami, satellitami. Do takich należy nasz księżyc.

Następująca tabela zawiera imiona 8 znaczniejszych planet i wykazuje ich odległość od słońca

i czas, którego potrzebują do jednego obrotu około słońca:

Nazwa planety	Średnia odległość od słońca	Czas obiegu około słońca
Merkury	8,000.000 mil	87 dni 23 g. 16 m.
Wenus	15,000.000 „	234 „ 16 „ 45 „
Ziemia	21,000.000 „	365 „ 5 „ 49 „
Mars	32,000.000 „	1 rok 321 „ 17 „
Jowisz	108,000.000 „	11 lat 315 „
Saturn	199,000.000 „	29 „ 166 „
Uran	400,000.000 „	84 „ 8 „
Neptun	621,000.000 „	164 „

- 3) Komety t. j. gwiazdy otoczone świetlaną powłoką, oznaczające się pękiem dłuższych promieni, zwróconych w jedną stronę, w kształcie różgi albo kosmatego ogona.

Dla łatwiejszego rozróżnienia gwiazd stałych podzielono je na grupy czyli konstelacje. Dwanaście takich grup, zwanych także znakami, tworzy Zodiak czyli zwierzyniec niebieski. Imiona tych znaków są następujące: Baran, Byk, Bliźnięta, Rak, Lew, Panna, Waga, Niedźwiadek, Strzelec, Koziorożec, Wodnik, Ryby*). Ziemia w obrocie swym rocznym około słońca przechodzi kolejno po przed każdy z tych znaków.

Nauczyciel może tu wyjaśnić uczniom znaczenie słów: słońce wstępuje w znak Barana, Raka itd.

§. 2.

S ł o Ń c e.

Niezmierzono wprawdzie dotychczas wielkości wszystkich gwiazd stałych, dla ich zbytnej od nas odległości; wielkość jednakże słońca, którego średnia odległość

*) Ułożono je w następujący wiersz łaciński:

Sunt aries, taurus, gemini, cancer, leo, virgo,
Libraque, scorpius, arcitenens, caper, amphora, pisces.

nie wynosi więcej jak 21 milionów mil, obliczono dosyć dokładnie. Według tych obliczeń wynosi średnica jego 192.608 mil; jest zatem $112\frac{1}{2}$ razy większą, niż średnica ziemi. Jaki będzie obwód i objętość jego?

Podług najnowszych przypuszczeń składa się słońce ze stałego, ciemnego jądra, otoczonego świetlaną warstwą (fotosferą) na kilkaset mil grubą, bardzo gęstą, która podług tego przypuszczenia jest źródłem ciepła i światła. Światło słoneczne dochodzi nas w 8 min. i 13 sek., przebiega zatem 40.000 mil na sekundę. Siła ciężenia jest na słońcu tak wielką, że szybkość ciał spadających jest 28 razy większą, niż na ziemi. Z tego samego wynika, że ludzie na słońcu żyćby nie mogli.

§. 3.

K s i ę ż y c.

Średnia odległość księżyca od ziemi wynosi prawie 51.000 mil, średnica jego ma 470 mil. Obiega ziemię w 27 dniach, 7 godzinach, 43 minutach i 11 sekundach. W czasie tego obrotu ulega różnym zmianom, które nazywamy nowiem, pierwszą kwadrą, ostatnią kwadrą i pełnią. Każda z tych zmian odbywa się w przeciągu $7\frac{3}{8}$ dni, a więc wszystkie cztery w $29\frac{1}{2}$ dniach. Przeciąg ten czasu nazywamy miesiącem.

§. 4.

Ziemia, jój kształt i wielkość.

Ziemia ma kształt kuli spłaszczonej nieco u końców domyślnej osi, zwanych biegunami.

Dowody kulistości ziemi: 1) Widokrąg czyli linia nieba u poziomu (a właściwie płaszczyna widzenia), do której sięga nasz wzrok, jest okrągły.

2) Widokrąg, w miarę wznoszenia się patrzącego na wysokość (n p. na wieżę, górę) rozszerza się, gdyż wtedy większą wypukłość ziemi objąć okiem można. Dla téj także przyczyny wierzchołki gór prędzej widać oświecane przez wschodzące słońce, niż doliny i równiny.

3) Zbliżając się do wysokich przedmiotów, czy to po równej drodze, płaszczyźnie lub morzu, widzimy naprzód ich wierzchołek, później środek, a nakoniec podstawę.

4) Cień, rzucony przez ziemię podczas zaćmienia księżyca na tarczę jego, jest okrągły.

5) Wyjechawszy (n. p. morzem) z jakiegokolwiek punktu, wrócić do niego można ze strony przeciwnej.

Według ostatnich obliczeń wynosi średnica ziemi 1719 mil, a więc obwód jój 5.400 mil, powierzchnia zaś 9,260.510 mil kwadratowych.

Sztuczna kula ziemską zrobiona z papieru albo z innego jakiego materiału, nazywa się globem.

§. 5

Horyzont i cztery główne strony świata

Stanąwszy w jakinokolwiek punkcie na kuli ziemskiej, ujrzymy przestrzeń zakończoną jakby kołem; płaszczyznę tę zowiemy poziomem fizycznym albo horyzontem. Linia nad naszą głową, pociągnięta prostopadle do téj płaszczyzny, zowie się wierzchołkową, a punkt, w którym ona dotyka pozornego sklepienia niebios, zenitem. Przeciwległy punkt na drugiej półkuli nosi nazwę nadiru. Ażeby oznaczyć położenie wszystkich miejsc na ziemi względem siebie, przyjęto cztery kierunki główne czyli cztery główne strony świata. Tę stronę, z której słońce wschodzi, nazywamy Wschodem (W), w którą zachodzi Zachodem (Z). Stanąwszy prawą ręką ku wschodowi słońca, strona leżąca przed nami będzie Północą (Pł), a za nami Południem (Pn). Dla jeszcze ściślejszego oznaczenia kierunku przyjęto

cztery inne strony, których nazwy są połączeniem dwóch nazw kierunków głównych, jako to: Północny wschód (PłW), Północny zachód (PłZ), Południowy wschód (PnW), Południowy zachód (PnZ). Podług tych kierunków czyli stron świata oznaczamy w geografii położenia wszystkich lądów, mórz i ich części.

§. 6.

Średnica, oś, bieguny.

Linia prosta, przechodząca przez środek ziemi i dotykająca końcami jej powierzchni, nazywa się średnicą. Długość jej przy równiku wynosi 1719 mil. Średnica pociągnięta w myśli z północy na południe nazywa się osią ziemską, ponieważ ziemia obraca się około niej z zachodu na wschód, jak gdyby na osi. Długość jej wynosi 1713 mil. Końce osi nazywamy biegunami. Okolica ich jest nieco spłaszczoną, stąd pochodzi nierówność osi i średnicy przy równiku. Biegun czyli punkt przecięcia południków w kierunku północnym zowie się północnym, arktycznym, przeciwny w kierunku południowym: południowym biegunem czyli antarktycznym.

§. 7.

Koła i wymiary geograficzne.

Dla łatwiejszego oznaczenia położenia i wymiaru odległości rozmaitych lądów, mórz i ich części, podzielono w myśli kulę ziemską pewnymi, licznymi liniami czyli kołami. Koła te rozróżniają się na wielkie i małe. Pierwszemi nazywamy te, które powstają z idealnego (myślą) przecięcia kuli ziemskiej płaszczyznami przechodzącymi, przez jej środek; wszystkie inne koła nazywają się małemi. Każde koło dzieli się na 360 sto-

pni ($^{\circ}$), każdy stopień na 60 minut ($'$), każda minuta na 60 sekund ($''$). Stopień równa się 15 milom geograficznym, zwanym także niemieckimi.

Do kół wielkich liczymy: równik (equator) to jest linię, która oddaloną jest równo od obu biegunów, i której płaszczyzna przecina prostopadle oś ziemską w środku. Na globie można tylko jeden równik zakreślić. Miejsca na równiku mają zawsze dzień równy nocy. Równik dzieli ziemię na dwie równe półkule: Północną i południową.

Południkami nazywamy wielkie koła przechodzące przez oba bieguny, przecinające zatem równik w dwóch miejscach. Ile jest punktów na równiku, tyle możemy sobie pomyśleć południków. Południkami nazywają się te linie dla tego, ponieważ miejsca leżące na tym samym południku mają o tym samym czasie południe.

Koła małe pociągnięte równoległe do równika, nazywają się równoleżnikami. Koła te zmniejszają swą średnicę w miarę zbliżania się ku biegunom. Liczba równoleżników jest także dowolną.

Położenie geograficzne punktów na ziemi, oznacza się wymiarami linii geograficznych, przez ten punkt przechodzących. Oddalenie miejsca pewnego od równika nazywa się szerokością geograficzną. Szerokość może być północną lub południową. Liczy się zaś od 0° na równiku do 90° na biegunie.

Oddalenie miejsca pewnego od pierwszego południka nazywa się długością geograficzną, i liczy się od 0° do 180° na wschód i tyleż na zachód. Za południk pierwszy uznawano dawniej ten, który przechodzi przez wyspę Ferro (jedną z Kanaryjskich). Francuzi uważają obecnie za południk pierwszy ten, który

przechodzi przez obserwatorium paryskie, Anglicy zaś południk przechodzący przez obserwatorium w Greenwich (Grynicz).

Pomiędzy kołami małemi noszą niektóre osobne nazwiska i posiadają ważne znaczenie w rozgraniczeniu tak nazwanych stref ziemi. Równoleżnik, oddalony o $23^{\circ} 28'$ od równika, zowie się na półkuli północnej zwrotnikiem Raka, na półkuli południowej zwrotnikiem Koziorożca. Między tymi zwrotnikami leży strefa gorąca. Równoleżniki o $23^{\circ} 28'$ oddalone od biegunów zowią się kołami podbiegunowymi (polarnemi). W ich okręgu leżą strefy zimne. Strefa leżąca między zwrotnikami i kołami biegunowymi, nazywa się umiarkowaną.

Od położenia danej miejscowości względem równika, zależą właściwości powietrza (atmosfery) czyli różnice klimatu. Przyczyną tego jest rozmaita ilość ciepła, jaką atmosfera i ziemia otrzymują od słońca. Pość tego ciepła jest tém mniejsza, im szerokość geograficzna większa. Klimat więc od równika ku biegunom coraz chłodniejszy. Zmiana ciepła w ciągu roku zależy od położenia ziemi względem słońca. Słońce w swoim pozornym obiegu koło ziemi zbacza o $23^{\circ} 28'$ na północ i południe, a zatem pas ziemi w téj szerokości zawarty, obejmuje miejsca, przez zenit których słońce przechodzi. Pas ten więc odbiera najwięcej ciepła i zowie się gorącym. Słońce dla każdego tu miejsca dwa razy do roku jest w zenicie: raz gdy się od równika oddala, drugi raz gdy się do niego zbliża. Tylko punkta na zwrotnikach mają raz słońce w zenicie. Te chwile rozdzielają tamtejsze pory roku na dwie: dżdżystą i suchą. W pasach pośrednich słońce nie bywa nigdy w zenicie, lecz zawsze wschodzi i zachodzi. Kiedy półkulą północną ziemia jest skierowaną ku słońcu, to mieszkańcy jęj mają dłuższe i cieplejsze dnie, czyli lato; kiedy zaś półkula południowa zwraca się ku słońcu, wtedy na północnej dnie krótsze i pora chłodniejsza czyli zima. I odwrotnie. Pora, środkująca między zimą a latem, zowie się, jak wiadomo, wiosną, a między latem i zimą, jesienią. W krajach polarnych z przyczyny, iż słońce po ekliptyce zbacza tylko o $23^{\circ} 28'$ nie zachodzi wcale,

albo też nie wschodzi. Lecz chociaż długo jest ono nad poziomem, to przecież wysokość jego nader mała i mało udziela ciepła ziemi. Z tego więc powodu zimy są tam niezmiernie długie, lata krótkie i bardzo gorące. Na biegunie jest półroku dzień, a półroku noc. Na klimat wpływają jeszcze wzniesienie miejsca, położenie jego na zachód lub wschód, wilgotność gruntu, bliskość morza itp. przyczyny.

§. 8.

Skład powierzchni ziemskiej.

Powierzchnia kuli ziemskiej składa się z trzech ciał w trojakim stanie fizycznym: 1) gazowym, otaczającym ziemię warstwą $9\frac{1}{2}$ mil grubą jako powietrze; 2) ciekłym jako woda, zalewająca nisko położone miejsca powierzchni; 3) stałym jako ląd stały. Woda zajmuje $\frac{3}{4}$ całej powierzchni, a ląd stały $\frac{1}{4}$.

Powietrze wypełnia wszystkie części kuli ziemskiej, niezajęte przez dwa stałsze elementa. Niższe jego a zatem bliższe powierzchni ziemi warstwy, przesycone są parą wodną i tworzą tak nazwaną atmosferę, której wpływ ważnym jest na stosunki geograficzne roślin, zwierząt i ludzi. W atmosferze zachodzą pewne zjawiska, które nazywamy meteorycznymi. Mogą być one albo a) wodne, t. j. pochodzące z różnych przemian pary wodnej nasycającej powietrze i tu należą: rosa, mgła, obłoki, chmury, deszcze, śnieg, grad, szron; b) elektryczne, jako to: błyskawica, piorun, zorza północna, c) optyczne, od zmian światła zależące, jako to: tęcza, koła około słońca i księżyca, poranna i wieczorna zorza, zmrok, fata morgana; d) ciepłkowe. Różnica większego lub mniejszego ogrzewania się atmosfery od słońca sprawia ruch powietrza, co nazywamy pospolicie wiatrem. Wiatry stosownie do swych właściwości, noszą różne nazwy: 1) Od kierunku nazywają je północnymi, południowymi, zachodnimi, wschodnimi; 2) co do siły mogą być słabe, umiarkowane, gwałtowne, zrzędzające burze, huragany, trąby; 3) co do czasu działania są zmienne, stałe i peryodyczne. Pierwsze mogą być tak lądowe jak morskie. 4) Nareszcie co do działania: Szamum, Siroko, Szamsin itd.

§. 9.

Rozwinięcie lądu poźłome.

Ląd stały zajmuje, jak powiedzieliśmy, nieco więcej nad czwartą część ziemskiej powierzchni i leży głównie na północnej półkuli, gdy południowa zalana jest przeważnie wodą. Zajmuje on mniejsze lub większe przestrzenie, oddzielone od wód brzegiem. Rozległość, kształt lądu i brzegów, wzajemny stosunek tych wymiarów, stanowią tak nazwane rozwinięcie poziome lądu. Gdy ląd zajmuje nieprzerwane i rozległe przestrzenie, zowie się lądem stałym (kontynentem). Takich lądów znajduje się na powierzchni ziemi pięć, i te stanowią tak nazwane części świata.

Rozwinięcie lądu jest jednostajne, jeżeli stosunek brzegu do przestrzeni lądu jest mały; rozwinięcie jest silnym, jeżeli wrzynania się morza w ląd i wystąpienia tegoż w wodę są znaczne, a brzeg wyrzeźbiony tworzy linie różnorodne.

Jeżeli znaczniejsza przestrzeń otoczona jest z trzech stron wodą, a tylko czwartą łączy się z kontynentem, nazywa się półwyspem. Nagłe wystąpienie lądu w morze, jakby kończące czyto półwysep czy kontynent, nazywamy przylądkiem albo kapem. Wązka przestrzeń ziemi, łącząca dwa kontynenty, lub półwysep z lądem stałym, nazywa się międzymorzem.

Ląd stały otoczony jest po większej części wyspami, to jest mniej więcej znacznymi przestrzeniami lądu, oblanemi ze wszech stron morzem. Jeżeli wyspy znajdują się w bliskości lądów i mają podobieństwo z nimi pod względem gruntów i przyrody, tak że wnosić można, iż wody morskie przerwały tylko związek niegdyś istniejący, wtedy nazywają się kontynental-

nemi. Wyspy śród morza daleko od lądów stałych położone, nazywamy Śródoceanicznemi albo samotnemi.

§. 10.

Rozwinięcie lądu pionowe.

Rozwinięciem pionowem lądu nazywamy wznoszenie się jego w kształcie gór, wyżyn, albo wklęsnięcie w doliny i niziny. Wszelkie wymiary wzniesień odnosimy w geografii do poziomu najbliższego morza i wyrażamy je w stopach paryskich; wysokość taka nazywa się bezwzględną. — Wyżynami nazywamy te przestrzenie lądu, które znacznie się wnoszą czy to nad okoliczne niziny lądów, czy też nad morskie wody. Jeżeli są płaskie, nazywają się płasko-wzgórzami (plateaux). Zwykle jedne wyżyny wnoszą się nad drugimi stopniowo, a taki kształt nosi nazwę terasy. Jeżeli zaś grunt, czy śród nizin, czy też na wierzchołku wyżyn, wznosi się nagle i stromo, to przybiera nazwę gór. Góry, mianowicie wysokie, rzadko wybiegają pojedynczo, lecz stanowią albo pewną masę czyli grupę, albo też ciągną się długim szeregiem, noszącym nazwę łańcucha czyli pasma gór. W grupach i łańcuchach gór odróżniamy naprzód podstawę, która nosi nazwę podgórze, zajmując nieraz obszerne prowincye lub całe kraje. Dalej wnoszą się łańcuchy, mniej więcej upiętrzone w wyniosłe cypliska czyli pojedyncze szczyty. Najwyższy łańcuch stanowi grzbiet gór. Pochyłość od podstawy do grzbietu nazywa się stokiem albo spadkiem gór. Cypliska czyli szczyty gór stosownie do swój wyniosłości i natury noszą rozmaite nazwy. Na podgórzu wnoszą się pasma w kształcie stromych terasów, okryte jeszcze roślinnością. Nasi górale (w Tatrach)

nazywają je reglami. Tu jeszcze biją źródła i stąd bierze początek największa liczba rzek. Dalej gdy ustają lasy, wznoszą się góry, pokryte paszami czyli trawami. Szczytom tym dają nazwę hal. Wyżej jeszcze lite, nagie masy skał zowią się turniami, a ich wierzchołki sterminami. Turnie graniczą z wierzchołkami, pokrytymi wiecznym śniegiem i lodowcami. Te ostatnie wierzchołki zowią się wzniosłościami alpejskimi, a pasma posiadające je, alpami. Góry wybuchające ogniem, nazywają się wulkanami; otwór na szczycie lub boku, przez który następuje wybuch, kraterem; roztopiona masa wypływająca z wulkanu, nazywa się lawą; oprócz lawy wyrzucają wulkany także popiół. Pasma albo łańcuchy gór mogą być: główne, równoległe względem siebie, poprzeczne i poboczne. Jeżeli pasmo otacza wyżynę, nazywa się graniczném (Randgebirge). Przestrzeń ziemi między dwoma pasmami, jeżeli jest obszerna, nazywa się krajem międzygórskim, gdy wąska, doliną; doliny mogą być stósownie do swego kierunku podłużne i poprzeczne; te ostatnie jeżeli są bardzo wąskie, nazywają się wąwozem.

Wysokość, do jakiej dochodzą krainy regli, hal, turni i gdzie się poczyna linia wiecznego śniegu, jest rozmaitą, stósownie do szerokości geograficznój. W ogóle wysokości te maleją, przybliżając się ku biegunom, a zwiększają się ku równikowi. Najwybitniej widać to na linii wiecznego śniegu. Na biegunach a nawet już pod 75° spoczywają wieczne lody w nizinach, a na równiku wznoszą się do wierzchołków najwyższych gór. Pod równikiem linia śnieżna poczyna się od 17.000. Wspomnieć jeszcze wypada, iż śniegi te i lodowce skutkiem chwilowego ogrzania lub burzy, spadają czasami w doliny, zrzędzając niezmierne szkody. Masa taka śniegowa nosi nazwę lawin.

Niż czyli nizina ciągnie się zwykle znacznemi przestrzeniami albo w kształcie równiny, albo co częściej

pagórkowato, szeregiem niskich wzgórz po niej biegnących. Jeżeli niziny skropione są wodami rzek lub jezior, pokryte warstwami ziemi łatwej do uprawy, zarosłej różnorodną roślinnością, wtedy są zwykle zaludnionymi płaszczyznami, na których życie narodów najpotężniej się rozwija i na których najliczniejsze państwa powstają. Lecz jeżeli nizina pozbawioną jest rzek i lasów, ale dość jest urodzajną, aby wydać trawy i zioła, zowie się wtedy: w Europie i Azji stepem, w Ameryce północnej sawanną. Jeżeli obok traw wzrastają lasy, pełne pnących się roślin, zalewane wodą, nizina przyjmuje w Ameryce nazwę lianów albo lianosów. Nareszcie, gdy grunt niziny staje się piaszczystym albo skalistym i bezwodnym, nazywają go pustynią. Wśród pustyni, jakby wyspy na morzu, zwykle otoczone wzgórzami, leżą doliny zawierające ziemię urodzajną, z dostatkiem wody i roślinności. Miejsca takie zowią się oazami.

§. 11.

Rozgraniczenie wód na ziemi.

Woda jako ciało płynne zbiera się w miejscach najniższych. Stósownie więc do stanu, czy się znajduje w ruchu lub spoczynku, wody na powierzchni rozdzielają na bieżące i stojące. Stanowią one morze powszechne albo ocean, gdy w znacznych ilościach wypełniają wielkie wklęsłości skorupy ziemskiej i otaczają kontynenty i wyspy ze wszystkich stron. Granica między wodą a lądem nazywa się brzegiem. Wody oceanu wyrzeźbiły brzeg czyniąc w głąb lądów mniej lub więcej głębokie wpadliny. Części oceanu, z kilku stron lądami otoczone zowią się morzem; jeżeli zaś brzeg otacza je prawie zewsząd tak, iż morze łączy się z oceanem tylko wązkimi przepływami, wtedy nosi nazwę

śródlądowego albo śródziemnego. Dość głęboka, wpadająca w ląd część oceanu lub morza, zowie się odnogą albo zatoką; zatoki mniejszych rozmiarów stanowią naturalne przystanie czyli stacye schronienia i wypoczynku, oraz miejsca przybicia do brzegu dla marynarzy. Zwykle przystanie ubezpieczają się sztuką przez sypanie grobli i noszą wtedy nazwę portów. Jeżeli części morza lub oceanu ściśnięte są między lądami, tak że tworzą tylko wąskie przepływy (łączące dwa morza lub morze z odnogą, zatoką) to wtedy zowią się cieśniną, gdy są bardzo wąskie, a kanałem, gdy się rozszerzają. Dno morskie, podobnie jak ląd, przedstawia nierówności gruntu. Góry na dnie wystają często po nad wodę. Jeżeli przestrzeń ich jest nie wielka lub też wierzchołki nurzają się jeszcze w wodzie, tak że są niebezpieczne dla pływających okrętów, nazywają je rafami. Piaszczyste przestrzenie zaspowe przy brzegach, zowią się odpłuczyskiem morskim albo też ławą.

Jakkolwiek wody oceanu w ogólnej masie można uważać za zostające w spokoju, to przecież na ich powierzchni skutkiem rozmaitych przyczyn, powstają pewne ruchy, co się nazywa falowaniem. Silne wiatry sprowadzają ogromne fale, zwane bałwanami; a nawet huragany na jego powierzchni. Woda oceanu ma jeszcze inny regularny ruch, to jest przypływ i odpływ, widoczny tylko u brzegów, a powtarzający się w ciągu 24 godzin dwa razy; jest on skutkiem wpływu słońca i księżyca, gdyż na nowiu i pełni zjawisko to jest najwidoczniejsze. Prócz tego skutkiem obrotu ziemi koło osi i przyciągania słońca, woda morska w części największej wypukłości ziemi (pod równikiem) płynie ciągle ze wschodu na zachód. Nareszcie skutkiem rozmaitej temperatury a zatem i gęstości,

tudzież różnego kształtu brzegów, woda morska płynie w rozmaitych kierunkach pasami mniej więcej szersokimi. Zowią się one prądami morskimi. Tam, gdzie się prądy krzyżują, powstaje odmęt albo wir.

Morze odróżnia się od wód lądowych:

- 1) Zawartością rozlicznych rozpuszczalnych soli, które nadają wodzie większą gęstość i smak słonawo-gorzki.
- 2) Ruchami, o których mówiliśmy wyżej.
- 3) Niezmierną głębią, która w wielu miejscach równa się wysokości najwyższych wierzchołków gór (27,000) a nawet według najnowszych poszukiwań w dwójnasób takowe przenosi (73,380' na południowym i Atlantycznym oceanie).
- 4) Szczególném (fosforyczném) światłem powierzchni podczas ciemnych nocy, co pochodzi od mnóstwa żyjących w morzu fosforycznych mięczaków i wymoczków.

Większa część wody rozlana na powierzchni lądów czy to stałych czy wysp, jest słodka, które to nazwisko nadaje się jej dla odróżnienia od słono-gorzkiej wody morskiej. Niektóre tylko wielkie jeziora, posiadają wodę słoną i dla tego też noszą nazwę mórz. (Kaspijskie, Aralskie, Martwe). Woda w jeziorach jest stojąca, mianowicie w słonych, które nie posiadają widocznych przypływów ani też odpływu przez jaki kanał lub rzekę. Jeziora słodkie częściej są zasilane przypływami i dają początek rzekom. Jeziora ze względu na swoje położenie mogą być trójakie: albo zebrane grupami, jakby wieńcem w pewnej odległości od brzegu otaczają morza, i stanowią tak nazwane pojezierza; woda w nich już to słodka już to słona, albo pojedyncze, zwykle o płaskich brzegach i znacznych wymiarach, a te noszą nazwę stepowych, gdyż najczęściej trafiają się na wielkich płaszczynach. Nareszcie, gdy wody stojące wypełniają pojedynczo lub grupami wzniosłe doliny między górami, tworzą jeziora górskie.

Gdy woda stojąca pomięszana jest z częściami ziemnymi, które rozmiękcza, stanowi wtedy bagna, albo trzęsawiska, zajmujące niekiedy obszerne przestrzenie. Woda słodka bieżąca czyli płynąca tworzy: źródła, strumienie, rzeczki i rzeki. Źródła są ujściem wody zaskórnej, wydobywającej się na powierzchnię ziemi, a pochodzącej z deszczu, mgły, śniegu itd. Źródła mogą być albo górskie, wypływające z rozmaitej wysokości gór; są obfite, czyste i dają początek wartkim strumieniom lub wielkim rzekom; leśne najważniejsze, gdyż obfite i ciągle płyną; jeziorne, jeżeli wypływają z jezior. Strumień wpadający do morza, wraz ze swymi dopływami, czyli rzekami pobocznymi, które do niego wpadają, tworzy sieć wodną, zwaną układem albo systematem rzeczonym. Ponieważ woda bieży tylko po pochyłości lądu, zatem układy mają mniej więcej jeden kierunek spadku. Linia, która stanowi granicę pochyłości jednego układu rzeczego od drugiego i jest nieprzerwaną w żadnym punkcie wodami przeciwnymi, zowie się działem wodnym. W każdym układzie jest jedna rzeka główna, uchodząca do morza, a wszystkie inne stanowią jej dopływy. Powierzchnia lądu, zroszona przez jeden układ, zowie się dorzeczem.

W każdej rzece rozróżniamy: źródło, to jest miejsce poczęcia i ujście, to jest miejsce połączenia się jej z inną rzeką lub morzem. Gdy rzeka przy ujściu rozdziela się na odnogi, to stanowi tak zwaną deltę. Płynąc z biegiem wody odróżnia się brzeg prawy i lewy; dołem rzeki nazywa się jej część od źródeł do ujścia; górą, przeciw wodzie ku źródłom. Bieg rzek dzieli się zwykle na górny, średni i dolny. Łożyskiem rzeki nazywamy grunt, pokryty jej wodami; najgłębsza część

łożyska nosi nazwę koryta. Ogólna pochyłość koryta zowie się spadkiem rzeki i od niego zależy szybkość jój biegu. W wielu miejscach, gdzie woda skutkiem głębokości płynie szybciej od reszty bieżącej po korycie płytszém, tworzy się tak nazwany prąd albo nurt. W wielkich rzekach może być kilka prądów a gdzie się one łączą, tam powstaje wir. Wiry spotykają się najpospoliciej przy ujściu jednej rzeki do drugiej. Miejsca bardzo płytkie w rzekach, nazywają się brodami albo mieliznami; często zaś w korycie rzek znajdują się zawady, albo utworzone z pni drzewnych, albo też z kamieni. Jeżeli zawady kamieniste powstają w skutek skał niezbyt wysokich, zowią się progami; gdy spadek jest tak znaczny, że woda jakby w przepaść wpada, tworzy się wtedy wodospad czyli katarakta. Brzegi rzek mogą być albo urwiste, strome albo płaskie, a te ostatnie jeżeli są łatwo zalewane wodą, zowią się porzeciami. Niziny koło ujść noszą nazwę żuław. W środku rzek wznoszą się niekiedy małe wysepki zwane kępami, podmokłe zaś łąki przybrzeżne, kępiskami.

Wielkie rzeki, po których wygodnie żegluga odbywać się może, są spławne.

Oprócz źródeł wód słodkich, znajdują się jeszcze tak nazwane mineralne, zimne i gorące z rozmaitemi własnościami leczniczemi.

§. 12.

Globusy i mapy geograficzne.

Dla ułatwienia nauki geografii używają się wyobrażenia czyli wizerunki ziemi. Jeżeli weźmiemy kulę z drzewa lub masy i okleimy ją papierem, wykreślimy bieguny, równik, zwrotniki, koła biegunowe, południki

główne, oraz kształty kontynentów, wysp, kierunki rzek, gór, położenie miast itd. to otrzymamy wizerunek ziemi czyli globus. Lecz kula ziemską jest zbyt wielką, aby wszelkie szczegóły pomieścić się na globusie mogły z dokładnością; niedogodność tę usuwają karty geograficzne albo mapy. Są to wykonane na papierze i przedstawiające w całości częściowo powierzchnię kuli ziemskiej. Na każdej mapie rozróżniamy naprzód cztery strony świata: po prawej ręce wschód, po lewej zachód, u góry północ, u dołu południe. Linie geograficzne: równik, bieguny itd. wykreślone na mapie, służą do oznaczenia odległości miejsc na ziemi.

Mapy mogą być ogólne, całej ziemi czyli planisfery. Zwykle dwie półkule: wschodnia i zachodnia przedstawione są na dwóch kartach czyli arkuszach. Szczegółowe mapy przedstawiają kraje osobne. Zbiór ich ogólny zowie się atlasem. Do oznaczenia szczegółów na mapach, używane są osobne znaki, objaśnione na boku. Mapy, zawierające szczegóły rozwinięcia pionowego, nazywają się oro-hydrograficznymi; te zaś, które zawierają tylko polityczne podziały, oraz miasta, wsi, drogi itd. topograficznymi. Zwykle w atlasach szkolnych znajdują się mapy obu rodzajów.

słowe oraz karkasy kontrowersyj, ażeby
 got. podobnie miały być to burzliwe wizerunki ziem
 czyli kłopot. I tak kłamał ten czy wielki, aby
 wszelkie szczegóły pomieścić się na globusie mogły
 z dokładnością; niedogodność to usuwają karty geograficzne
 i przedstawiają w całości ekspozycję powierzchni
 kuli ziemskiej. Na każdej karcie przedstawiony jest
 cały świat, po prawej stronie wschód, po lewej
 zachód, a w górze północ, a na dole południe. Linie geograficzne
 także; równik, biegnąc od wykwilone na stronie, służy
 do oznaczenia odległości między nami, a także do
 wyznaczenia szerokości i długości. Karty te są
 przedstawione na 12 częściach kuli ziemskiej, a mianowicie
 sześciu półkugach: półkuli północnej, półkuli południowej,
 zachodniej, wschodniej, północno-wschodniej i północno-zachodniej.
 Ich ogólny kształt jest taki, jakbyśmy mieli
 globus w rękach, a przed nami jego kopię odwrotną.
 Na każdej karcie są także wyznaczone granice państw
 i nazwy ich stolic. Karty te są bardzo przydatne do
 poznania kształtu i położenia ziem, a także do
 wyznaczenia odległości między nimi.

Karty geograficzne są bardzo przydatne do
 poznania kształtu i położenia ziem, a także do
 wyznaczenia odległości między nimi.

ROZDZIAŁ DRUGI

Oceany, morza i ich przęsol.

CZĘŚĆ DRUGA.

Opisanie ziemi w ogólności.

§ 13

Ocean lodowaty północny.

Granicę północną Oceanu lodowatego od Północy wyznacza Koryfeusz i Ameryka, a z tych miejsc wychodzi do niego rzeka Alaskyjski i Spokojny. Ciepła jego woda wpływa do następujących:

- 1) Na północny, Europejski i Azjatycki, rzeka rzeka mroźna Uralu.

CZĘŚĆ DRUGA

Opisanie ziem w ogólności

ROZDZIAŁ DRUGI.

Oceany, morza i ich części.

(Oceanografia).

Olbrzymia powierzchnia wodna, oblewająca stałe lądy kuli ziemskiej, daje się rozdzielić na pięć głównych mórz czyli oceanów: 1) Ocean Lodowaty północny (200.000 □ mil). 2) Ocean Lodowaty południowy (350.000 □ m.); oba łączą w chłodnych strefach ziemi. 3) Ocean Atlantycki (1,626.000 □ mil.) 4) Ocean Spokojny albo Wielki (3,300.000 □ m.) rozciągający się w kierunku od Pł. ku Pn. w umiarkowanych i gorących strefach. 5) Ocean indyjski (1,380.000 □ m), stanowi łącznik między dwoma poprzednimi.

§. 13.

Ocean lodowaty północny.

Granice morza Północnego lodowatego od Pł. stanowią wybrzeża Europy, Azji i Ameryki, a w tych miejscach, gdzie nie ma lądu, ocean Atlantycki i Spokojny. Części jego czyli zatoki są następujące:

- a) Na wybrzeżu Europejskim znaczna zatoka zwana morzem Białym.

b) Na Azyatyckim brzegu zatoka **Obajska**.

c) Przy brzegach Ameryki, oddzielonej od Azji wąską cieśniną Behringa (7—14 m.), zatoka **Bafińska**.

Zatoka Baffina za pośrednictwem cieśniny albo kanału Lankastra i przedłużenia tegoż zatoki Barrowa, łączy się z cieśniną Parri czyli Mellwilla.

Ocean Lodowaty, z powodu napływających od Pł. ku Pn. gór i wysp lodowych często niezmiernego obszaru i wysokości, jest dla żeglugi niebezpiecznym i nieużytecznym. Zdarza się bowiem, iż góry lodowe niespodzianie otaczają statek śmiałego żeglarza i zapierają dalszą drogę. Góry te albo są kolosalnymi odłamami wielkich lodowych płaszczyn otaczających biegun, lub też powstają w skutek marznięcia wody, w czasie ostrych zim tamtejszych. Charakteryzują się niezmierną, fantastyczną różnorodnością kształtów i służą za schronienie miryadom ptaków północnych, psów morskich i białych niedźwiedzi.

§. 14.

Ocean lodowaty południowy.

Ocean lodowaty południowy, zawarty w kole bieguny południowej, posiada tylko wodne granice od strony oceanu Atlantyckiego, Indyjskiego i Spokojnego.

Dopiero w najnowszych czasach odkryto na oceanie Lodowatym południowym brzegi niezaludnionego lądu, który nazwano Ziemią Polarną. Dotychczas nie jest pewnym, czy ląd ten policzyć należy do stałych czy też stanowi on wielką wyspę. Góry lodowe tego oceanu wybiegają za jego granice Pł. dalej, niż morza Północnego i czynią daleko trudniejszą żeglugę, niż na tém ostatniem.

§. 15.

Ocean Atlantycki.

Ocean Atlantycki z Pł. i Pn. graniczy z dwoma Lodowatymi a na Z. i W. otaczają go stałe lądy: z jednej wschodnie wybrzeża Ameryki, a z drugiej brzegi Europy i Afryki. Na Pn. tylko w małej części graniczy

z oceanem Indyjskim i Spokojnym. Największą przestrzenią rozpościera się na półkuli północnej. Ocean Atlantycki tworzy liczne odnogi.

A) Na półkuli wschodniej czyli u wybrzeży starego świata:

1. **Morze Irlandzkie** między wyspami Irlandyą i Wielką Brytanią.

Na Pł. łączy się ono z oceanem za pośrednictwem Kanału północnego, a na Pn. kanałem św. Jerzego.

2. **Morze Niemieckie** zwane inaczej Północnym (12,000 □ mil) z trzech stron otoczone wybrzeżami a z czwartej lubo otwarte ku oceanowi, to przecież odgraniczone dość widocznie rozrzuconą grupą wysp Orkadzkich i archipelagiem Szetlandzkim. Na południu łączy się także z oceanem wąską cieśniną Calais ($5\frac{1}{6}$ m).

Najznakomitsze zatoki Niemieckiego morza są następujące: a) na Pn. Jezioro Zuider, Dolart i Iahde, wszystkie trzy powstały dopiero w XIII. wieku skutkiem zatopienia brzegów, niezabezpieczonych wtedy groblami. b) Na Pł. W: Skager-Rack zachodząca w południowe wybrzeża Norwegii. Zatoka ta łączy morze Niemieckie z Kategatem a przez cieśniny wielkiego Beltu (ta ostatnia najdogodniejsza do żeglugi) i Zundu z morzem Bałtyckim.

3. **Morze Bałtyckie** (7.500 □ m.) jest rzeczywiście śródziemnym na północy, gdyż otoczone zewsząd stałymi lądami. Rozpościera się w kierunku od Pł. ku Pn.

Północna połowa morza Bałtyckiego nosi nazwę zatoki **Botnickiej**; prócz tego na wschodnim brzegu tworzy ono zatokę **Fińską** i **Rygajską**.

4. **Kanał (la Manche)** między południowym wybrzeżem Anglii a północno zachodnim Francyi.

5. **Zatoka Biskajska** albo morze Gaskońskie, między zachodnim brzegiem Francyi i północnym Hiszpanii.

6. **Morze Śródziemne** połączone z oceanem Atlantyckim cieśniną Gibraltarską (2 mile) ma kierunek od Z. ku W. (516 mil długi.) Północną część otacza Eu-

ropa, inne zaś wybrzeża Azji i Afryki. Powierzchnia jego wynosi 47.500 □ mil.

Afrykański przylądek Bon i wyspa Sycylia rozdzielają morze Śródziemne na dwie części:

a) **Zachodnia** od cieśniny Gibraltarskiej do zachodnich krańców Sycylii, oddalonych od wybrzeża Afryki tylko mil 15. Wyspy Korsyka i Sardynia dzielą ją na dwie połowy; wschodnia część nosi nazwę morza Toskańskiego albo Tyreńskiego. Wąska cieśnina Ś-go Bonifacego rozdziela Korsykę od Sardynii a węższa jeszcze (1 mili) cieśnina Messyńska (Faro di Messina) Sycylią od stałego lądu Włoch.

b) **Wschodnia** poczyna się u brzegów Sycylii i rozciąga się do wybrzeży Syrii. Rozróżniamy w niej morze Adryatyckie (2.945 mil kwad.) między półwypsem Włoskim a Bałkańskim; niżej morze Jońskie, oddzielone półwypsem Greckim od Egejskiego czyli Archipelagu, a połączone z Adryatyckim przez cieśninę Otranto. Wyspy są w tej części morza Śródziemnego niezmiernie liczne a uajznakomitszą z nich Kandya, zamykająca Archipelag, oraz Cypr. Oprócz tego odznaczają się zatoki Tarentu na wybrzeżu włoskiem, wielka i mała Sydra (Syrty), wprost niej na wybrzeżu Afrykańskim.

7. **Morze Czarne.** (8.550 □ m.) Cieśnina Dardaneńska (10 m. długa a miejscami tylko $\frac{1}{4}$ m. szeroka) w starożytności Hellespont, łączy morze Egejskie z tak nazwaną Propontydą (przedmorze) albo morzem Marmora. Dalej zatoka Konstantynopolitańska (Bosfor tracki 4 mil długi a miejscami tylko 1.200 kroków szeroki) wiedzie do morza Czarnego; ostatnie rozciąga się z Z. ku W. a w stronie Pł. przez zatokę Jenikalską łączy się z morzem Azowskiem.

8. **Zatoka Gwinejska**, na zachodnich brzegach Afryki.

A) Na zachodniej półkuli czyli wschodnich brzegach Ameryki, ocean Atlantycki tworzy:

1. **Morze Labrador**, między Grenlandyą i Labradorem. Za pośrednictwem cieśniny Hudsona łączy się z zatoką tegoż nazwiska.

2. **Zatoka Śgo Wawrzyńca**, między ujściem rzeki tegoż nazwiska i przeciwległą wyspą New-Fundland.

3. **Zatoka Meksykańska** łączy się na wschodzie z oceanem za pośrednictwem kanału Florydzkiego, a na południu szeroką zatoką Jukatan

4. z **morzem Karaibskim** albo **Antylskim**.

Wody te oddzielają Amerykę północną od południowej, gdzie ląd na zachodzie tworzy wąski pas czyli międzymorze Panama (20 mil szer.) Od strony wschodniej morze Karaibskie odgraniczone jest od oceanu szeregiem wysp Antylskich. Na południu ocean Atlantycki, tak morzem otwartem jak i cieśniną Magielana (między Ameryką a ziemią Ognistą), łączy się z oceanem Spokojnym.

§. 16.

Ocean Indyjski.

Ocean Indyjski leży wyłącznie na półkuli południowej; oblewa południowe wybrzeża Azji i Ziemię Polarną bieguna południowego. Na Z. graniczy ze wschodnim brzegiem Afryki, na W. z Archipelagiem Indyjskim i lądem stałym Australii, a na Pn. Z. i Pn. W. obszarem dosięga południka przylądka Dobrej Nadziei i Ziemi Van Diemen. Tym sposobem oplukuje wybrzeża trzech części świata, podobnie jak ocean Atlantycki i Spokojny. Tworzy następujące odnogi:

1. **Kanał Mozambicki**, między wybrzeżami Mozambiku (we wschodniej Afryce) i wyspą Madagaskar.

2. **Morze Arabskie**, między południowymi i południowo-wschodnimi brzegami Arabii i zachodnim brzegiem Indostanu. Składa się ono z kilku części a mianowicie: wąskiej a długiej zatoki Arabskiej, zwaney inaczey morzem Czerwonym, (330 mil dług. 30 szer.) oraz zatoki perskiej. Pierwsza łączy się z oceanem za pośrednictwem cieśniny Bab-el-Mandeb, a druga cieśniną Ormuzką.

Północna część morza Czerwonego najeżoną jest koralowemi rafami, które przy zupełnym spokoju wody, widzieć się dają w głębokości 70—90. Kształty tych podwodnych raf najrozmaitsze, stósownie do form koralu z których się składają. Przekop sueski łączy je z morzem śródziemnem.

3. **Zatoka Bengalska**, oddziela Indostan od Indochińskiego półwyspu i najmniej zamknięta od wszystkich zatok tego oceanu.

§. 17.

Ocean Spokojny albo Wielki.

Ocean Spokojny w kierunku od Pł. ku Pn. wyrównywa wielkością Atlantykowski, gdyż granicami jego z obu tych stron są koła biegunowe; lecz szerokością (od wschodnich wybrzeży Azji i Oceanii do zachodnich Ameryki), jest od niego dwa razy większym. Pod równikiem rozciągłość jego wód wynosi $\frac{2}{3}$ ziemskiego okręgu, to jest blisko 2.250 m. Obszar jego (3 $\frac{1}{2}$ mil. m. k.) zajmuje więcej, niż trzecią część powierzchni ziemi i jest dwa razy większy, niż obszar Atlantyku.

Te wymiary usprawiedliwiają zupełnie nadaną mu nazwę Wielkiego oceanu. Mniej słuszną jest druga i więcej utarta nazwa oceanu Spokojnego, nadana przez Magielana, który najpierwszy z żeglarzy Europejskich zwiedzał jego wody. Lecz już Kook (Kuk) w podróżach swoich około wybrzeży Nowej Zelandyi doświadczył gwałtownych jego burz i huraganów.

Odnogi oceanu Spokojnego stanowią morza otoczone z jednej strony lądem stałym, a z drugiej odgraniczone łańcuchem wysp. Stósownie do stref, w których się rozciąga ocean Wielki, rozdziela się zwykle na: morze Północne, morze Spokojne i morze Południowe. Każde z nich charakteryzuje się pewną wyłącznością i tworzy osobne odnogi.

a) Najbliższa oceanu Lodowatego część morza Północnego nazywa się Kamczatskiem albo Bheringa

i oblewa wybrzeża Azji i Ameryki w tém miejscu, gdzie się one do siebie najbardziej zbliżają. Morze Ochockie, Japońskie i Wschodnio-Chińskie z Żółtém, oblewają brzegi wschodniej Azji; zatoka zaś Kalifornijska tworzy na północo-zachodzie wgłębienie oceanu w ląd Ameryki.

b) Część oceanu zwana właściwie **Spokojnym** tworzy: morze Południowo-Chińskie (Nahai) z zatokami Tonkińską i Siamską; Morze Celebes albo Solo, z którego cieśnina Makassar prowadzi do morza Sundskiego; Morze Banda z zatoką Karpentaria; Morze Koralewe na półn-wschodnim brzegu Australii i liczne Archipelagi, z których się składa Polinezya.

Na zachodniem wybrzeżu Ameryki ocean Spokojny tworzy zatoki Tehuantepek i Panama.

c) Morze **południowe**, tworzy jedną tylko godną uwagi zatokę, Australską, na południowym wybrzeżu ziemi tegoż nazwiska.

§. 18.

W y s p y.

1. W półn. lodowatym Oceanie:

a) Spitzbergi, składają się z 3 wysp większych a kilku mniejszych; jest to najdalej na północ posunięty ląd stały.

b) Nowaja Zemla, wyspa podwójna na północ Europy.

Kraj Baffina, Boothia, Melwille na północnej stronie Ameryki. Nie ulega już dziś wątpliwości, że i Grenladya jest wyspą, nie zaś częścią lądu Amerykańskiego.

2. W oceanie Atlantyckim:

a) Wielka Brytania, Anglia ze Szkocyą i Irlandya, Hebrydy, Orkady, wyspy Szetlandzkie i Fa-

rörskie, a wreszcie Islandya. Po stronie Ameryki: wyspa New Fundland.

b) W morzu bałtyckiem. — Zelandya, Fionia Lalandya, Bornholm, Rugia, Gotlandya, Oelandya, Oesel, Alandya itd.

c) W morzu śródziemném: archipelag Balearski (Majorka, Minorka), Korsyka, Sardynia, Elba, Sycylia, Malta, archipelag Joński (Korfu), archipelag grecki, Kandy albo Kreta, Cypr.

d) W środkowej części Atlantyku: archipelag Azorski (250 m. od Gibraltaru), archipelag Kanaryjski (Madera, Teneryffa, Ferro), wyspy Kapwerdyńskie czyli Zielone. — Po stronie Ameryki: archipelag Zachodnio Indyjski; składają go 3 grupy wysp: Bahamy czyli wyspy Lukajskie, Wielkie i Małe Antyle. Najznacześniejsze: Kuba, Jamaika, Haiti, Portoriko.

e) W południowej części Atlantyku: Św. Helena (200 mil od Afryki a 300 m. od Ameryki), Ascension czyli wyspy Wniebowstąpienia, wyspy Falklandzkie, Ogniste, blisko południowej kończyny Ameryki.

3. W oceanie Indyjskim:

Madagaskar (200 m. dług.) Na wschód od téj Markareny (Isle de France i Bourbon). Maledywy, Ceylon, Andamany i Nikobary w zatoce bengalskiej. Archipelag Wschodnio Indyjski: składają go 3 grupy wysp: Filipiny, Sundy i wyspy Moluckie czyli korzenne. Do znaczniejszych zaliczamy: Sumatrę, Jawę, Borneo, Celebes, Sumbawę, Flores itd. Formosa.

4. W wielkim czyli Spokojnym Oceanie:

Archipelag Japoński (Sachalin, Jesso, Nipon); archipelag Kurylski między Japonią i Kamczatką; Aleuty między Kamczatką i wybrzeżami Ameryki, Gal-

lopagos, Chiloe koło Patagonii. Archipelag australski, który z Nową Holandją tworzy 5. część świata. Między temi wyspami są największe: Nowa Zelandya, Nowa Gwinea; wyspy Sandwichskie najdalej na północ posunięte.

5. W południowolodowatym Oceanie. Niektóre wyspy i większe odłamy łądu, dotąd mało tylko znane.

ROZDZIAŁ TRZECI.

Opisanie pięciu części świata w ogólności. (Oro-Hydrografia).

§. 19.

Rozróżniamy pięć kontynentów, które nazywamy częściami świata.

Imiona ich, położenie i rozległość są następujące:

a) Na wschodniej półkuli.

1. Azja między 1° połudn. a 78° półn. szerok. i 44° wschodn. a 152° zachod. długości — 880.000 mil kwadr.
2. Afryka między 35° połud. a 37° półn. szerok. i 1° a 69° wschod. dług. — 550.000 mil kwadr.
3. Europa między 36° i 71° półn. szerok. a 8° i 82° wschod. dług. — 170.000 mil kwadr.
4. Australia między 11° i 39° połud. szer. a 131° i 171° połudn. dług. — 160.000 mil kwadr.

b) Na zachodniej półkuli

5. Ameryka między 54° połudn. a 74° półn. szerok. i 17° i 150° zach. dług. — 670.000 m. k.

I. A Z Y A.

§. 20.

Rozwinięcie poziome lądu Azyatyckiego.

Poziome rozwinięcie brzegów Azji najsilniejszém jest na Pn. gdzie ląd tworzy trzy wydatne półwyspy: Arabski, Indye Przedgangesowe i Zagangesowe. Brzegi otoczone są mnóstwem wysp kontynentalnych, które tutaj występują grupami, a wielkością należą do najznakomitszych. Na wschód stałego lądu Azji leżą dwa półwyspy: Korea i Kamczatka, daleko mniejsze niżeli południowe; wyspy drobne ukazują się liczniej. Na Z. spotykamy jeden tylko półwysep: Małą Azyą i wielką wyspę Cypr ze znaczną liczbą mniejszych. Na Pł. rozgałęzienie brzegów nieznaczne, głównie skutkiem rozszerzonych ujęć (delt) rzecznych.

§. 21.

Rozwinięcie pionowe Azji.

Azyatycki ląd stały, przedstawia w środku wielką wypukłość, ciągnącą się od brzegów morza Śródziemnego i Czarnego do oceanu Spokojnego. Jest to jakby rdzeń kontynentu, rozszerzający się ku wschodowi, pod względem poziomej rozciągłości jak i wzniesienia. Obok tej wyżyny środkowej, leżą na Pn. dwa odosobnione płaskowzgórza.

1. **Wyżyna Środkowa** otoczona jest jakby granicznikiem łańcuchami lub odosobnionymi grupami gór, po za którymi ciągną się znaczne płaszczyzny. Przejścia między jednymi a drugimi tworzą piętrzące się nad sobą terassy, po których staczają swe wody wielkie układy rzeczne. Wyżyna ta składa się z dwóch wyniosłości różnych pod względem poziomej rozciągłości jak i wzniesienia, a mianowicie: wschodniej i zachodniej.

a) Najobszerniejszą i najwyższą jest terassa albo wyżyna Azyi wschodniej; wznosi się bowiem od 8,000' do 10,000' nad p. m. Obszarem zajmuje trzecią część całej Azyi, bo 286,000 mil □.

Ze czterech stron otaczają wschodnio-azyatycką wyżynę pasma góryste, gdy **środek** jęj zajmują wielkie płaszczyny:

- a) Na południu otaczają ją góry Himalaja, najwyższe na ziemi. Długość tego wału granicznego wynosi od Indu do Bramaputry 330 mil, szerokość od 40 — 50 m. Średnia wysokość 15,000' a nad tę sięgają jeszcze szczyty od 20,000' — 29,000'. Do najznacniejszych zaliczamy: Dawala Giri 25,170' Kichin linga 26,420', Garusankar czyli Ewerest 29,000'.
- b) Na zachodzie roztaczają się góry graniczne Bolor-Dagh i Mus-Dagh. Rozgałęzienia ich tworzą alpejską krainę Turkiestanu.
- c) Na północy rozłożyły się pasma gór sybirsko-mongolskich Ulu-Tau, źródłisko głównych rzek sybirskich. Części tego pasma są: Altaj (wielki i mały), góry Dauryjskie, góry Stanowojskie.
- d) Granicę wschodnią tworzą góry Mandżurskie i Chińskie, ciągnące się wzdłuż wybrzeży Spokojnego oceanu.
- e) Środek wyżyny zajęły ogromne płaszczyny, poprzegradzane pasmami gór Thian-Schan i Küenlün, które się rozłożyły od Z. ku W.

b) Daleko mniejsza i niższa jest terassa Zachodnia albo Przedniej Azyi, wznosi się bowiem tylko do 4,000' nad p. m. obszar jęj wynosi 71,000 m. □

Części: a) na północy 1) Hindukhu, na rozgraniczu wschodnio i zachodnio azyatyckiej wyżyny, stanowi niejako przesmyk górysty. 2) Paropamisus, północna granica Iranu. 3) Elbrus albo Albors, u południowych wybrzeży morza Kaspijskiego. 4) Kaukaz, między morzem Kaspijskim a Czarnem (150 m. dług. 30 m. szer.) Najwyższe szczyty: Kasbek 16,000' i Elbrus 18,500'. 5) Góry Ormiańskie, między górami Elbruskiemi i Kaukazem. Najwyższy szczyt Ararat 16,200'.

- b) Na południu: Pasma skalistych gór wzdłuż południowej granicy Iranu; góry nad zatoką Perską i Taurus, przerzynający całą Azyą Mniejszą od wschodu ku zachodowi. Z nim w połączeniu zostaje Libanon, wzdłuż wybrzeży syryjskich
- c) Środek wyżyny zajmują mniej lub więcej znaczne płaszczyny, częścią pokryte piaskiem. Do znaczniejszych zaliczamy:
- 1) płaską wyżynę Iranu (20,000 m. kwadr.);
 - 2) wyżynę ormiańską (gdzie jest jezioro Wan);
 - 3) wyżynę natolską w Małej Azji.

2. Dwa odosobnione **płaskowgórza: Dekkański i Arabski** nie zajmują ani tak znacznej przestrzeni, ani też piętrzą się wysoko. Otaczają na południe wyżynę środkową i oddzielone są od niej niżem, przedstawiając jakby wielkie półwyspy.

3. Przejście od Środkowej wyżyny do niżu Azyatyckiego tworzy **czternaście terassów**, z taką liczbą wielkich rzecznych układów, które jak gdyby promienie rozchodzą się w przeciwne strony.

4. **Niż Azyi** stanowiący więcej aniżeli trzecią część całego lądu, obejmującego ujście większych rzek, rozpada się na sześć części: północną czyli Sybirską (186,000 m. □), wschodnią Chińską (10,000 m. □), południową Indo-Chińską, Indyjską (24,000 m. □) Syryjsko Arabską (13,000 m. □), i zachodnią Turańską (62.000 m. □) z jeziorem czyli morzem Arabskiem.

§. 22.

Rzeczne układy Azyi.

Obfitość wód rzecznych i jednostajny ich rozdział zawdzięcza Azya naprzód: środkowemu położeniu wschodniej wyżyny; powtórę, znacznej wyniosłości górzystych łańcuchów rozpostartych w ciepłym klimacie i spiętrzonych aż do granic wiecznego śniegu, a po trzecie, obszernym płaszczynom staczającym się z wyżyn, na

których rzeczne układy dochodzą do znakomitego rozwinięcia. Tylko Europa przy środkowem położeniu Alp ma podobny rozkład wód, chociaż w daleko mniejszych rozmiarach.

Szczególniejszém zjawiskiem, właściwem tylko układom wodnym Azji, są rzeki podwójne czyli parzyste, dla tego tak nazwane, że wypływają nie tylko z jednej wysokości, ale nadto z jednego i tegoż samego obszaru źródeł. Zrazu rozbiegają się one zupełnie w przeciwne strony, lecz dalej znowu zbliżają się do siebie, tak że przy ujściu do morza są względem siebie albo równoodległe jak np. Gihon, Syr, obie rzeki Chińskie, Ob i Jenisej, albo połączone między sobą przy ujściu, jak np. Ganges i Bramaputra, Eufrat i Tyger, Ob i Irtysz.

Z 14 wielkich rzecznych układów płyną:

a) Cztery w kierunku Pł. i Pł. W. Ob, Jenisej, Lena i Amur; długość biegu od 410 do 460 mil. Bieg górny na wyżynach, środkowy w pierwotnych lasach, na dolnym zaś przez większą część roku woda pokryta lodem.

b) Dwie rzeki w kierunku W: Hoang-ho (570 mil dł.) i Jantse-Kiang (650 m. dł.). Obie ze względu rozwinięcia rzeczno większe, a ze względu dorzecza daleko mniejsze od każdej z płynących na północ. Zbliżają się do siebie tak w biegu jak i przy ujściu, gdzie łączą się kanałem Cesarskim.

c) Sześć rzek płynie ku Pn. w trzech tylko grupach.

1. Irawaddi najbogatsza w dopływy, lubo nie najdłuższa z rzek Indyi zagangesowych, płynących również równoległe i poddzielanych równoległymi łańcuchami gór.

2. Trzy rzeki w Indjach przedgangesowych: Ganges, Bramaputra i Indus. Wszystkie wypływają z są-

siednich źródeł. Pierwsze dwie otaczają swoim biegiem górny i środkowy najwyższe pasma gór na ziemi: Himalaję, a przy ujściu łączą się i stanowią jedną rzekę.

3. Rzeki parzyste: Tyger i Eufrat przy ujściu połączone pod nazwą Szat-el-Arab.

d) Dwie w środkowym obszarze płyną w kierunku Z. Gihon albo Amu (Oxus) i Syr (Jaksartes) bijąc z jednego i tegoż samego obszaru źródeł, a uchodzą do morza Aralskiego.

II. AFRYKA.

§. 23.

Poziome rozwinięcie Afryki.

Afryka ze wszystkich części świata przedstawia najjednostajniejsze rozwinięcie poziome (3,500 m.); w tym względzie jest podobna do pnia bez gałęzi, którego średnica długości (od krańców Pł. albo przyładka Blanco, do krańców Pn. albo przyładka Dobrej Nadziei) prawie równa się średnicy szerokości (od przyładka Zielonego na Z. do przyładka Gwardafui 1080 i 1032 m.) Z powodu nieznacznego wyrzeźbienia brzegów morskich, kraina Afryki jest jednostajna, a mimo położenia wyspowego wewnętrzne jej mało się styka z oceanem dla braku znacniejszych rzek i dla tego jest tak niedostępne. Pozbawioną jest Afryka wysp kontynentalnych, a jedyną sąsiadującą Madagaskar, może być uważaną za wyspę oceaniczną.

§. 24.

Rozwinięcie pionowe i rzeki Afryki.

Kształt równiny (częścią niż, częścią wyżyny) jest jednostajnie panującym w Afryce, lubo znowu nie

można powiedzieć, ażeby i ta część świata była tak ogołoconą z pasm górzystych i pozbawioną rozmaitości widoków, jak dotychczas mniemano. Wielka **nizina Afryki Północnej** puszcza Sachara (110,000 m. □) ciągnie się aż pod równik, a pozbawiona deszczu i rozpalona gorącem, skazaną jest zdaje się, aby pozostała wieczną pustynią. Zawiera przecież oddzielne łańcuchy gór. **Wyżyna w Południowej Afryce** jeszcze liczniej poprzecinana grupami gór, a nawet w niektórych miejscach otoczona łańcuchami tworzy w stronie Pł. W. terasę Abisyńską a w stronie Pł. Z. wysoki górzysty Sudan.

Między temi legły góry Księżycowe, jako granicznik półocny wielkiej wyżyny afrykańskiej.

Takimi granicznikami są na W. góry Lupata; na Połud. góry kraju nad przyłądkiem, a na Zach. góry Ambozego.

Przejście z wyżyny do niżu (i do wąskich wybrzeży) stanowią **terassy**, po których rozwijają się układy rzek następujących:

a) w Afryce południowej układ rzeki Oranze.

b) w Afryce północno-zachodniej układy rzek: Nigru, Gambii i Senegalu.

c) w Afryce północno-wschodniej rzeki Nilu.

Rzeczne układy Nilu i Nigru dają się porównać z wielkimi układami azyatyckimi.

Na granicy północnego niżu Afrykańskiego, wznoszą się dwie odosobnione wyżyny:

a) Płaskowzgórze **Berberyi**, z górzystym łańcuchem Atlasu, i

b) Płaskowzgórze **Barki**, przedzielone zatoką Sydra i pustynią, dochodzącą tutaj aż do morza.

III. EUROPA.

§. 25.

Rozwinięcie poziome Europy.

Żadna część świata nie ma tak silnie rozwiniętych brzegów jak Europa (4.300 m.)

Północna Europa z powodu dwóch mórz śródlądowych: Północnego i Bałtyckiego, jak również głęboko wpadającego morza Białego, posiada wyższość nad małym rozwinięciem brzegów Azji północnej. Wąskie przejście z morza Białego rozdziela ją na dwa półwyspy: Kola i Kanin. Półwysep Skandynawski między morzami Bałtyckim i Północnym, jest największym ze wszystkich europejskich. Między temi morzami leży jeszcze niewielki półwysep Jutlandzki.

Zachodnia Europa ubogą jest w półwyspy i tylko jedna Bretonia (część Francji) występuje od równej linii brzegów. Lecz za to znajdują się tu największe wyspy: Wielka Brytania i Irlandya.

Jak w Azji tak samo i w Europie przypada największe rozgałęzienie na południu, skutkiem półwyspów, głęboko wbiegających w morze.

Łąd południowej Europy stanowią trzy wielkie półwyspy: Pyrenejski, Włoski i Grecki.

Należy wspomnieć jeszcze o dwóch mniejszych półwyspach Istrii i Krymie, leżących także na południu Europy.

Wyspy europejskie, wyłączwszy Islandyą nie są wcale odosobnione, niedostępne i nie zdolne do uprawy skały, ale raczej przedstawiają się jako gałęzie oderwane od stałego ładu, około którego leżą. Są to stacye dogodne dla żeglugi, handlu i rozszerzenia oświaty. Takich wysp, że tak powiemy, jakby współtowarzyszy stałego ładu nie ma Afryka prawie zupełnie. Południowa

Azja posiada wprawdzie największą grupę wysp, lecz one nie mają nic wspólnego ze stałym lądem, i składają dla siebie całość odrębną.

§. 26.

Rozwinięcie pionowe Europy.

Pionowe rozwinięcie Europy jest więcéj jeszcze różnolite, niżeli poziome, wykazuje bowiem rozmaitość wszystkich głównych form powierzchni jako to: wysokich i średnich wyżyn, płaskowzgórzy, teras i nizin.

Forma średnich wyżyn przeważa na zachodzie południu i północy Europy, i to nie tylko na stałym lądzie, ale i na półwyspach. Przeciwnie niziny zalegają głównie wschód. Kształt płaskowzgórza występuje na bardzo małej przestrzeni (w Hiszpani i w południowych Niemczech). Wysoka wyżyna, jakkolwiek mniejsza pod względem przestrzeni i upiętrzenia od wysokich wyżyn Azji i Ameryki, stanowi węzeł między lądem europejskim a półwyspami południowymi i przedstawia wszystkie charakterystyczne cechy, właściwe tym alpejskim krainom.

a) Wyżyny.

Ląd Europy posiada w stronie południowo zachodniej **wzniosłość wysoką** tj. **Alpy**, zamknięte na Z. Pł. i W. wieńcem średnich wyżyn a rozłożone na przestrzeni 4.500 □ mil. Na Z. legła **Francuska średnia wyżyna**, między Renem i Garonną; na Pł. **Niemiecka**, od północnej podstawy Alp do skraju niziny niemieckiej a od Renu aż po dolinę Morawy, i **Wschodnia** albo **Karpacka** wyżyna, między nizinami Węgierską a Sarmacką jako wschodni granicznik górzystości europejskiej.

Tylko niemiecka wyżyna łączy się bezpośrednio z Alpami, zachodnie zaś i wschodnie skrzydła Europejskiej górzystości oddzielone są niżej od Alp i od średniej niemieckiej wyżyny.

Z środkową wyżyną Alpejską, łączą się góry półwyspu Włoskiego i Greckiego. Na pierwszym ciągną się łańcuchy Apeninów, które nie są czem innem jak tylko gałęzią Alp południową, na drugim: Grecko-Macedońskie góry z Hemusem albo Bałkanem. Pyreneje, które występują na zachodzie jako pograniczny grzbiet między kontynentem i półwyspem Pirenejskim, nie łączą się ani z wyżyną Alpejską ani z Francuską. Nawet płaskowzgórze Pyrenejskiego półwyspu, mało się wiąże z Pyrenejami. Wyżyna Skandynawska, której część najwyższą Köleny stanowią, zajmuje większość półwyspu tegoż nazwiska.

Wielka Brytania i Irlandya przedstawiają głównie na zachodzie i północy kształt średniej wyżyny.

b) N i z i n y.

Z górzystej krainy średniej Europy stacza się nizina od stóp zachodnich Pyrenejów do Kaukazu w jedną i północnych brzegów morza Lodowatego w drugą stronę. Nizina ta (między Uralem i morzem Kaspijskiem) łączy się z niżem północnej Azji, i z nim stanowi jedną prawie bez przerwy równinę (350.000 □ mil).

Część jej Europejską rozdziela Odra na większą Wschodnią i mniejszą Zachodnią. Pierwsza z nich nazywa się **Sarmacką** a ostatnia **Północno-Europejską** równiną. Sarmacką otaczają cztery morza śródlądowe i trzy łańcuchy gór: Ural, Kaukaz i Karpaty.

W stronie Pn. Z. równina ta przechodzi w Wołoskie stepy, leżące na lewym brzegu dolnego Dunaju.

Północna Europejska równina, rozciąga się od północnej podstawy Niemieckiej i od zachodniej Francuskiej wyżyny, do morza Bałtyckiego i Północnego i w części do wybrzeży oceanu Atlantyckiego.

Prócz tej potężnej niziny, otaczającej Środkową wyżynę, rozciągają się jeszcze wewnątrz górzystej Europy:

1. **Równina Rodanu**, rozciągająca się między zachodnimi Alpami (i pasmem Jury) a Francuską wyżyną.

2. **Wyższa Reńska** nizina, między niemiecką a Francuską wyżyną.

3. i 4. Mniejszy i większy niż **Węgierski**, między Alpami i Karpatami. U krańców Alp południowych rozpościerają się: równina rzeki Padu, albo Lombardska, sięgająca północnych krańców Apeninów.

§. 27.

Wodne układy Europy.

We względzie hydrograficznym (podobnie jak i rozwinięciem powierzchni) odznacza się Europa bogactwem i urozmaiceniem. Nie ma prawda ani tak znacznych układów, jak Ameryka, ani wielkich parzystych rzek właściwych tylko Azji. Rzeki jej największe jak: Wołga, Dunaj, Dniestr, Dniepr, Don, Ural, płyną nie do oceanu, lecz do mórz śródładowych. Lecz bogactwo jej wodne jest obfite i jednostajnie rozłożone we wszystkich kierunkach. Jak Azya zawdzięcza środkowemu położeniu wyżyny bogactwo swych wód, tak podobnie Europa posiada dwa punkta główne, z których w różne kierunki rozbiegają się jej wodne żyły. Jeden z tych wodnych punktów przypada prawie w środku wielkiej Wschodnio Europejskiej niziny (na i przy północnym dziale wodnym), drugi na wysoką wyżynę Alpejską. Z pierwszego punktu wypływa sześć wielkich rzek, spływających w różnych kierunkach do czterech śródładowych mórz:

Do Białego: Dźwina północna.

Do Kaspjskiego: Wołga, największa w Europie.

Do Czarnego: Don i Dniepr.

Do Bałtyckiego: zachodnia Dźwina i Niemen.

Ural bierze swój początek na granicy grzbietu gór tegoż nazwiska.

Alpy i otaczające je średnie wyżyny dają początek wszystkim innym pozostałym rzekom stałego lądu. Wody ich spływają do sześciu różnych zlewisk, z których pięć śródlądowych. Sama Alpejska wyżyna śle rzeki do mórz:

Północnego: Ren,

Śródziemnego: Rodan,

Adryatyckiego: Pad,

Czarnego: Dunaj.

Ostatnia ta rzeka, chociaż bierze początek ze średniej wyżyny Niemieckiej, może uważać się jednak za rzekę Alpejską, dla tego, że większą część swoich wód otrzymuje z Alp.

Z francuskiej średniej wyżyny płyną do oceanu: Loara, Sekwana, jak również znaczniejsze dopływy Garonny (która bierze początek z gór Pyrenejskich). Niemiecka wyżyna wysyła do morza Bałtyckiego Odrę a do Północnego Elbę i Wezerę; Karpacka wyżyna śle do morza Bałtyckiego Wisłę, a do Czarnego Dniestr. Wszystkie te wymienione rzeki w swoim dolnym biegu, a niektóre (Pad, Loara, Garonna, Wisła) i w średnim przechodzą na niziny.

Dział wód europejskich wije się od południowych brzegów Hiszpanii, przez wyżynę Alpejską, a na północnym wschodzie przez grzbiet gór Karpackich; dalej upada za szereg pagórków pojezierza Bałtyckiego morza i grzbietem wyżyn Uralsko-Bałtyckich dosięga źródeł Peczory. Bliższe szczegóły objaśni opis krajów pojedynczych.

Z półwyspów tylko jeden tj. Pyrenejski ma wielkie rzeki. Z tych cztery: Duero, Tag, Gwadiana i Guadalquivir wpadają do oceanu, Ebro zaś do morza Śródziemnego.

Ze znaczniejszych jezior Europejskich wyjąwszy

morza Kaspijskiego (największego na całym świecie jeziora 6060 □ m.), nieliczne jak Neusidler i Platten są stepowemi. Inne należą do jezior rzecznych. Te ostatnie rozłożone są trzema grupami w różnych okolicach:

1) Morze bałtyckie stanowi niejako środek wieńca jezior, których odpływy przyjmuje, z pewnym tylko nie wielkim wyjątkiem (Hawel i Sprewa). Stanowi to tak nazwane pojezierze Bałtyckie. Leży ono w części na wschodniej stronie wyżyny Skandynawskiej jako to: Wener, Weter i Melar; częścią zaś na grzbiecie wyżyny Fińskiej i wschodniego jej podnóża, Litewsko-Pruskiej jak np. Ładoga, Onega; nareszcie na południowej stronie Bałtyku.

2) Alpejska wyżyna podobnie stanowi punkt środkowy wieńca jezior rzecznych, których odpływy rozdzielają się na różne strony, czem się różnią od poprzednich, mających swój upływ w jednym kierunku do Bałtyku. Jeziora znajdujące się w stronie południowej przy wyjściu dolin Alpejskich: Lago-Madziore (Maggiore) Como i Garda zlewają swoje wody w Pad; leżące zaś u Pn. Z. podnóża, Genewskie, nie jest niczém inném, jak tylko rozszerzoném łóżyskiem rzeki Rodanu; jeziora leżące na północy: Firwaldsztackie, Zurychskie, Boden, Newszatelskie itp. należą do okolic Renu, a znajdujące się na bawarskiem płaskowzgórzu do okolic Dunaju.

3) Jeziora rzeczne płaskowzgórza Szkockiego, noszą charakter alpejskich. w Irlandyi zaś charakter jezior stepowych.

IV. A M E R Y K A.

§. 28.

Poziome rozwinięcie Ameryki.

Długość i szerokość stałego lądu nie przedstawia w żadnej części świata takiej nieproporcjonalności jak w Ameryce. Kiedy bowiem długość lądu amerykańskiego od północnego morza podbiegunowego aż do przylądka Forward, najbardziej na południe wysuniętego punktu, wynosi 2000 mil; zamyka się szerokość jego między 6 i 865 m. g. Najmniejsza szerokość przypada na przesmyk Panama (6 mil. szer.), który Amerykę dzieli na dwie, kształtem i wielkością prawie równe części.

Wschodnia część północnej Ameryki różnaitością rozwinięcia brzegów przypomina Europę i posiada cztery znaczniejsze półwyspy: Labrador, Nową Szkocyją (albo Akadyą), Florydę i Jukatan. W stronie zaś zachodniej leży jeden tylko półwysep Kalifornia.

Ameryka południowa zupełnie ogołocoła z półwyspów i podobna w tym względzie do Afryki. Na północy najwięcej spotykamy wysp, chociaż ważniejsze z nich są u wschodniego wybrzeża, z których godna uwagi wyspa Newfoundland. Inne grupy mniejszego znaczenia, niż archipelag Indyi Zachodnich. Ten ostatni w kształcie większych i mniejszych wysp stanowi między obydwoimi lądami stałymi Ameryki jakby łańcuch wiążący. Południowa Ameryka ma jedną tylko znaczniejszą wyspę u swych Pn. krańców: Ziemię Ognistą.

§. 29.

Rozwinięcie pionowe Ameryki.

Porównyiwając pionowe rozwinięcie Ameryki i Azyi, dwie te części świata przedstawiają w tym względzie

Geografia powszechna.

zupelną sprzeczność. W Ameryce niż panującym jest tak jak w Azji forma wyżyn. Wzniesienie też lądu amerykańskiego nie przedstawia takiej masy wyniosłości jak w Azji, lecz jest układem podłużnych łańcuchów górskich.

a) Wyżyny.

Ameryka przedstawia cztery główne układy górskie i liczne pojedyncze odosobnione grupy gór.

Z czterech głównych pasm, trzy północne noszą nazwę Kordylerów (Kordylerów północnej Ameryki, Meksyku i środkowej Ameryki), a czwarty łańcuch stanowią Andy w południowej Ameryce. Jak Kordylery tak i Andy odznaczają się olbrzymią rozciągłością, znaczną wyniosłością, stromym spadkiem w równiny, a jeszcze naglejszym ku morzu; obfitością wulkanów (szczególnie na grzbiecie przymorskim) i bogactwem kruszcówem. Długość całego łańcucha (180° m. g.) prawie równa się długości Ameryki, a szerokość głównego pasma wynosi tylko 6 do 20 m., lecz przez rozgałęzienia swoje dochodzi w południowej Ameryce do 120, a w północnej więcej niż 200 m. Dlatego też poziomą rozciągłością przewyższają wszystkie góry na świecie, a wyniosłością (więcej niż 23000') ustępują tylko Himalajom. Znaczne zniżenie łańcuchów (tylko 500' w.) przypadające na przesmyk Panama, dzieli wyżynę amerykańską na dwie, długością prawie jednakowe, a szerokością i wysokością bardzo różne części, a mianowicie: Kordylery północnej, środkowej i Andy południowej Ameryki.

a) Andy poczynają się od cieśniny Magielańskiej i kończą w pobliżu morza Karaibskiego. Przybierają stopniowo różne nazwiska tych ziem, przez które się

ciągłą: Kordylery Patagońskie, Kordylery Chilijskie, Boliwijskie, Peruańskie, Quito i Nowej Grenady. Główne łańcuchy biegną dwoma i trzema rzędami, oddzielone jedne od drugich wysokimi równinami. Najwyżej piętrzą się Andy w środku, przeciwnie wysokość ich w stronie Pn. i Pł. znacznie upada.

Według nowych badań, Kordylery Boliwijskie stanowią najwyższy grzbiet Andów, wybiegający szczytami: Pic-de-Sorata (23,467') i Illimani (22,845'). Do nich wysokością zbliża się wulkan Aconcagua (21,767') leżący pod 32° Pn. s. i przenoszący Chimborasso w Kordylarach Quityjskich prawie o 1667'.

b) Kordylery właściwe, podobnie jak Andy, poczynają się na południu wąskim łańcuchem, mianowicie pasmem środkowej Ameryki i na meksykańskim płaskowzgórzu dobiegają największej wysokości (17,000'), a prawie w środku północnej Ameryki największej szerokości.

Odosobnione górzyste grupy w Ameryce są:

1. W południowej:

a) Wyżyny Brazylijskie, najobszerniejsze z odosobnionych grup; leżą bowiem między równiną rzeki Amazonki na północ, pampami La Platy na zachód, i brzegiem Atlantyckiego oceanu na południowy wschód.

b) Płaskowzgórze Gujańskie rozciąga się między równinami rzeki Amazonki i Orinoko, a składa się z równoległych łańcuchów, ciągnących się głównie ze W. ku Z.

c) Grzbiet nadbrzeżny Wenezueli, leży między morzem Karaibskim i równinami Orinoko, i stanowi ramię wschodniej gałęzi Kordylerów, rozłożonych w Nowej Grenadzie.

2. W północnej:

a) Grzbiet Allegany czyli Apalachy. Jest to niski łańcuch (2,000') we wschodniej części półno-

cnój Ameryki, ciągnie się mniej więcej równolegle do brzegów oceanu atlantyckiego, od zatoki św. Wawrzyńca, aż do Alabamy i Florydy zachodniej.

b) Wyżyny Kanady (grzbiet Albani) i Labradoru jeszcze mało zbadane.

Oddzielne górzyste masy znajdują się oprócz tych, na zachodnich i wschodnich brzegach Grenlandyi i w Zachodnich Indyach na Wielkich i Małych Antylach.

b) Niż amerykański.

W skutek położenia układów gór amerykańskich na zachodnim krańcu tej części świata, powstają znaczne przestrzenie niżu, zajmującego $\frac{2}{3}$ stałego lądu. Nizina stacza się na W. z pasem Kordylerów ku wodom Atlantyku i zajmuje niezmierną przestrzeń wzdłuż od północnego do południowego Lodowatego Oceanu. Ta okoliczność wpływa oraz głównie na rozwinięcie licznych rzek amerykańskich.

1. Niż Ameryki południowej rozciąga się nad rzekami La-Plata, Amazonką i Orynokiem (w dolnym biegu); jego północna i południowa część stanowi stepy albo łąki, środkowa zaś tworzy kraj lesisty.

Ciekawe te okolice przejdziemy po kolei.

- a) Stepes Patagońskie, na W. Kordylerów tegoż nazwiska; podstawę ich stanowi grunt solny lub wapnisty, nie zdatny do uprawy i dla tego mało są zamieszkane. Na północnej stronie łączą się stepes Patagońskie z ogromnemi płaszczynami, rozłożonemi nad dorzeczem La Platy, zwanemi Pampas. Wielka rozległość ich sprawia, że kiedy pampy w stronie północnej porośnięte są palmami, to jednocześnie na granicy południowej pokryte prawie wiecznym lodem. Jest to niezmierna okiem nie przejrzana, trawą porośnięta równina, ożywiona jedynie tabunami dzikich koni i stadami bydła rogatego, a słabo zamieszкана przez ludzi.

- b) Liany rzeki Amazonki (145,000 m. k.), ciągną się przez całą szerokość Ameryki. Składają się po większej części z nieprzybytych błotnistych równin, pokrytych dziewiczym lasem; wśród drzew wije się tysiące pasożytnych i pnących się roślin; liczne rzeki stanowią jedyne drogi, wśród tych puszczy, tylko przez dzikie zwierzęta zamieszkanych, gdyż z powodu podzwrotnikowych upałów, nadzwyczaj niezdrowy klimat nie dozwala osiedlić się tu człowiekowi.
- c) Liany nad dolnym Orynokiem, tworzą step bezleśny i nagi; tylko po obfitych podzwrotnikowych deszczach step zmienia się w morze trawy, jak nazywają go wtedy okoliczni mieszkańcy tj. w równinę, pokrytą jeduostajnie trawą wyśokości człowieka.

2) W Ameryce południowej między Kordylarami na Z. i Allegańskim grzbieciem na W. rozpościera się jedna potężna równina od zatoki Meksykańskiej do oceanu Północnego. Wschodnia jej połowa albo równina Missisipi (400,-600') obficie zroszona, urodzajna i z tego powodu licznie zamieszkała. Północna nazywa się biegunową albo Kanadyjską.

Część południową niżej zajmują z tej strony Missisipi niezmierne, trawą porośnięte przestrzenie, tak zwane Sawanny. Na nich to pasą się nieprzeliczone stada bawołów, które zimą tysiącami przechodzą w południowe sąsiednie okolice, szukając cieplejszego klimatu. Północną część równiny dotyka wybrzeży oceanu Atlantyckiego, przecięta zatoką Hudsonską, do której wpadają wszystkie układy wodne, na tej płaszczyźnie rozwinięte. Położenie północne, skalista formacja gruntu, utrudnia uprawę tej ogromnej przestrzeni ziemi, gdzie podobnie jak w trawą porośniętych lub leśnych równinach południowej Ameryki, rzeki stanowią jedyne drogi komunikacyjne.

§. 30.

Wodne układy Ameryki.

Ponieważ Kordylery i Andy rozłożyły się wzdłuż wybrzeży oceanu Spokojnego, niżej zaś stoczyły się w niezmiernych płaszczyznach ku wodom Atlantyku,

dla tego wszystkie znaczniejsze rzeki popłynęły w kierunku wschodnim, a przebiegając niezmierne przestrzenie rozwinęły się tak olbrzymio, że niektóre z nich zaliczamy do największych na ziemi.

Na zachód, do oceanu Wielkiego wpadają dwie tylko znaczniejsze rzeki, lecz i te zajmują między innymi rzekami Ameryki podrzędne tylko miejsce.

Na uwagę zasługują płaszczyzny północnej Ameryki pochylone ku Atlantykowi i północnemu morzu Lodowatemu. Nierówny, bo w najrozmaitszym kierunku skalistymi górami poprzęzynany grunt tej równiny, utrudnił rozwinięcie się układów rzecznych, lecz natomiast zapełnił się jeziorami; a rzeki tej okolicy są mniej więcej tylko odpływami tych jezior.

Główne rzeki amerykańskie.

a) W Ameryce północnej:

1. Mackenzi, 450 m. długa, wypływa z wielkiego jeziora Niewolniczego, i przyjmuje w dolnym biegu odpływ jeziora Niedźwiedziego.

2. Rzeka św. Wawrzyńca, 460 m. długa, jest raczej wielkiem ujściem jezior Kanadyjskich, leżących w kształcie terassów jedno nad drugim, a połączonych wodospadami. Jeziora te są: Jezioro Wyższe, Michigan, Hurońskie, Erie, i Ontario. — Wodospad Niagary 160, łączy dwa ostatnie z sobą. Przy ujściu ma rzeka św. Wawrzyńca 20 mil szer.

3. Wody południowego stoku północnej Ameryki zbierają się prawie wszystkie w korycie Mississipi (730 m. długa.) Ta ostatnia powstaje z dwóch rzek: właściwej Mississipi i z obfitej w dopływy rzeki Missoury; z lewej strony wpada do Mississipi wielka rzeka Illinois; poczynający się odtąd dolny bieg zwiększa się

jeszcze wpadającą z prawej strony rzeką Arkansas, a z lewej Ohio. Mississippi uchodzi do zatoki Meksykańskiej.

Żadna część świata nie posiada tak obszernego systematu kanałów, jak stały ląd północnej Ameryki. Największe rzeczne układy: Mississippi i św. Wawrzyńca, znajdują się w związku z sobą i tém ułatwiają żeglugę między wielkimi jeziorami, oceanem Atlantyckim i zatoką Meksykańską.

b) W Ameryce południowej:

1. Na Pł. rzeka Magdalena.

2. Na W. Orinoko (300 m. dług.) i Amazonka albo Maranon (770 m. długa); ta ostatnia jest największą na całym świecie. Najznakomitsza z jej dopływów, nazwana w górnym biegu Rio-Grande a w dolnym Madeira, przewyższa jeszcze wszystkie rzeki europejskie.

3. Na południu utworzona z Paragwaju, Paranny i Urugwaju: Rio-de-la-Plata, do której wpada Urugwaj, nazwisko to nosi tylko w okolicach ujścia.

4. Z rzek nadbrzeżnych: św. Franciszka, największa na płaskowzgórzu Brazylijskiem.

Kanałów w Ameryce południowej brak zupełny. Mieszkańcy mało korzystają z żeglugi po wielkich rzekach, chociaż w niektórych miejscach, sama natura albo połączyła, albo łączy je czasowo w porze deszczów.

V. AUSTRALIA.

§. 31.

Poziome rozwinięcie Australii.

Z największego na kuli ziemskiej oceanu, tj. oceanu Spokojnego, występuje najmniejsza, najpóźniej odkryta część świata: Australia. Nazwisko swe otrzymała od tego, iż ziemie jej i wyspy należą wyłącznie do półkuli południowej. Z przyczyny rozdrobnienia swych składo-

wych części, zajmuje Australia bardzo znaczną rozciągłość (mianowicie więcej jak 120° długości).

Składa się:

a) Ze stałego lądu: **Nowej Holandyi** albo właściwiej Australii, najwięcej wysuniętej na zachód. Jest to wyspa, jakkolwiek ze względu na wielkość uważa się za ląd stały; ma powierzchnię 140,000 m. k.

b) Z trzech wielkich wysp: **Nowej Gwinei, Nowej Zelandyi i ziemi Van-Diemen**. Z tych druga (podwójna wyspa) oddaloną jest znacznie od stałego lądu, a dwie inne przedstawiają się tak, jakby były oderwane, pierwsza od północnego, a ostatnia od południowego krańca.

c) Nakoniec ze znacznej liczby **małych wysp** i gromad wysepek.

Stały ląd Australii przedstawia czworokąt, którego brzegi na Pn. wyżłobione są tylko płytką wpadliną, tworzącą zatokę Australską. W stronie Pł. zatoka Karpentaria przedstawia wżłobienie głębsze, lecz opasane pustymi, płaskimi, jednostajnymi brzegami. Tylko brzeg Pł. W. nazwany Nową Południową Walią, z leżącą naprzeciw ziemią Van-Diemen, przedstawia na niewielkiej przestrzeni znaczną liczbę przystani, i dlatego stał się miejscem środkowym żeglugi, ożywiającej południową półkulę.

§. 32.

Pionowe rozwinięcie i wody Australii.

Wnętrzne lądu Australii w ostatnich dopiero latach zostało bliżej poznane. Nie jest to zupełnie nieurodzajna pustynia, albo obszerne bagno, jak dotąd mniemano. Przestrzenie stepowe zmieniają się w lepsze grunta, okryte znanymi i mało dotąd zbadanymi gatunkami traw. Wysokich grzbietów, właściwych Gwinei i Nowej Zelandyi zupełnie tu nie ma, jak również nie ma i znaczniejszych płaszczyzn; dla tego też grunt nie rozwija się w terassy, po którychby staczały się rzeczne •

układy. W tym względzie odznacza się głównie południowo wschodnia Australia, gdzie ciągnie się wąska, górzysta ściana pod nazwą Gór Niebieskich (od 2000' do 3000' wysoka), prawie równoległe z wybrzeżami morskimi. Większej wysokości (7000') dosięga grzbiet w Pn. i W. w stronie kontynentu nadbrzeżnego. Są to Białe Góry, albo Alpy Australskie. Z powodu niedostatku deszczów i braku znaczniejszych gór nie posiada wewnątrz Australii ani rzek stałych, ani w ogóle znaczniejszych wód słodkich. Tylko w Australii południowej odszukano jeziora słone. Nawet największa z rzek Australii Murray, należy do najmniej rozwiniętych rzecznych układów, w dolnym biegu przeistacza się w ogromne błotniste kałuże a tylko jedno zamulone ramię odprowadza jej wody do morza.

§. 33.

Wykaz główniejszych rzek i gór.

	Długość w miłach
a) R z é k i.	
Maranon	730
Jantsekiang	650
Hoangho	570
Nil	560
Ob	470
Laplata	470
Św. Wawrzyńca	470
Lena	440
Wołga	430
Dunaj	380
Indus	340

	Długość w milach
Euftrat	300
Ganges	300
Dniepr	240
Ren	160
Elba	155
Wisła	130
Ligiera	130
Tajo	120
Odra	120
b) G ó r y.	
	Wysokość stóp
Ewerest	29.000
Kichinjinga	28.000
Dhaulagiri	27.000
Sorate	23.000
Illimani	23.000
Elbrus	17.000
Góra Eliasza	17.000
„ Biała (Montblanc)	14.700
Ofir (na Sumatrze)	14.000
Ortles	12.000
Grosglokner	12.000
Mulhacen	10.800
Maladetta	10.700
Gran Sasso	9.000
Łomnica	8.300
Krywań	8.000
Skagestöl Tint	7.600
Śnieżka (w Alpach Wschodnich)	6.700
Śnieżka (w górach Olbrzymich)	5.000

	Wysokość stóp
c) Wulkany.	
Akonkagna	22.400
Chimborasso	20.000
Popokatepetl	16.600
Orizaba	16.400
Pik (na Teneryfie)	12.000
Etna	11.000
Hekla	4.800
Wezuwiusz	3.600

ROZDZIAŁ CZWARTY.

Mieszkańcy ziemi (Etnografia).

§. 34.

Podział rodu ludzkiego na rasy.

Człowiek może słusznie być nazwany obywatelem całego świata, gdyż zamieszkuje wszystkie podniebia, znosi najsurowsze i najcieplejsze klimaty, osiedla się zarówno w bogatych okolicach jak i pustyniach. Nie wyłamuje się jednak od wpływów, które przyroda na wszystkie stworzenia wywiera, wyciskając każdemu z nich właściwe mu piętro. Dlatego też wielka rzesza ludzka, z 1,350 milionów mieszkańców złożona, przedstawia tak pod względem fizycznego, jak i duchowego rozwoju, odcienia i różnice.

Różnice te zachodzą przedewszystkiém w budowie czaszki, rysach twarzy, kolorze skóry i włosów a te stanowią tak zwane cechy *rasowe*. Pod tym względem ród ludzki rozdziela się na trzy główne rasy: *białą* albo *kaukaską*; *żółtą* czyli *mongolską*; *czarną* czyli *etyopską*; prócz tego istnieją dwie rasy przechodnie: *malajska* czyli *australska* i *amerykańska*, które jak się zdaje, pochodzą z pomieszczenia się poprzednich.

Kaukaska albo biała rasa (490 milionów) odznacza się kolorem skóry białym, oczami osadzonemi

prosto i twarzą owalną. Należy do téj rasy najznakomitsza część narodów ucywilizowanych, zamieszkujących Europę, południową i południowo-zachodnią Azyą i północną Afrykę; obecnie już i w Ameryce stanowi ta rasa przeważającą część ludności.

Rasa mongolska (400 m.) cechuje się silnie rozwiniętymi kośćmi licowemi, przez co małe, skośno osadzone oczy stają się zapadłe, kolor skóry oliwkowy, a włosy grube, proste, czarne. Ludy téj rasy zamieszkują północno-wschodnią i środkową Azyą. Spotykamy je także lubo w nieznacznej liczbie, zamieszkałe i w Europie (w Rosyi i Węgrzech.)

Rasa etyopska (130 m.) czyli murzyńska, już na pierwszy rzut oka odróżnia się od innych spłaszczone i wąskim licem, tudzież prawie czarną barwą skóry, krótkimi, wełniastymi włosami, wargami wielkimi i jakby opuchłemi. Zamieszkuje prawie całą Afrykę i Nową Holandya. Jako ludność niewolnicza liczną jest w Ameryce,

Rasa malajska (27 m.) jednoczy cechy poprzednich: czaszkę i oczy kaukaskiej, proste, czarne włosy i płaską twarz mongolskiej a grube usta negra. Zamieszkuje długi szereg wysp od Madagaskaru do najdalszego wschodu Polinezyi.

Nareszcie rasa amerykańska, nazwana niekiedy miedzianą, okazuje cechy tak mongolskiej jak i malajskiej; ludność téj rasy zmniejsza się w sposób przerażający, i niedaleką jest od zupełnego wyniszczenia.

§. 35.

Podział rodu ludzkiego na plemiona.

Ważniejszym jeszcze jest wpływ otaczającej przyrody na rozwój duchowy rodu ludzkiego, objawiający

się w języku, religii, sposobie życia i formie rządu.— Wielkiej wagi są różnice językowe, gdyż one stanowią cechy plemion, na które rozdzielają się rasy ludzkiego rodu.

A) Rasa kaukaska dzieli się na:

1) Plemię *Hindusów*, lub najstarszych ze znanych. Narody tego plemienia zamieszkują Indye z tej strony Gangesu, Ceylon i wybrzeża zatoki Perskiej. Najstarszy język sanskrycki.

2) Plemię *Semityckie* albo *Arabskie* zamieszkuje wybrzeża zatoki perskiej, wzgórza Libanonu, Abisynią i północną Afrykę. Z języków tego plemienia najwięcej rozwinięty i upowszechniony arabski.

3) Plemię *Indo-Europejskie* zamieszkuje Małą Azję, Kaukaz i całą Europę do wybrzeży Atlantyku, w Ameryce zaś stanowi przeważną część ludności cywilizowanej. Plemię to najsilniej rozwinięte rozpada się na szczepy głównie: grecki, łaciński, celtycki, germański i słowiański.

B) Rasa mongolska czyli żółta dzieli się na:

1) Plemię *Mongolskie*, zamieszkujące północną i środkową Azję od Kaspijskiego do Ochockiego morza. Odgałęzieniem jego są mieszkańcy podbiegunowi, we wszystkich częściach świata. Także Węgrzy i Czuchoncy w Europie.

2) Plemie *Chińskie*, składają ludy zamieszkujące Chiny, Koreę, Japonię, Tybet, Indye za Gangesem.

C) Rasa etyopska rozdziela się na:

1) Plemię *Negrów*, zamieszkujące stały ląd Afryki środkowej i zachodnią część Madagaskaru.

2) Plemię *Kafrów*, zamieszkujące południową Afrykę i większą część Madagaskaru.

3) Plemię *Negrów-Australskich*, zamieszkujące Nową Gwineę, Nową Kaledonię, wyspy Moluckie, Borneo, i Celebes.

D) Rasa amerykańska dzieli się na:

1) Plemię *Północne* albo *Kolumbijskie* mieszkające w krajach od morza Lodowatego do zatoki Panamskiej i w Indyach zachodnich.

2) Plemię *Południowe* zamieszkujące południową Amerykę.

3) Plemię *Patagońskie* posunięte do najdalszych krańców Ziemi Ognistej.

§. 36.

Podział rodu ludzkiego według religii.

Większa połowa rodu ludzkiego pozostaje w bałwochwalstwie, a mniejsza tylko wyznaje jedną z trzech religii monoteistycznych, to jest opartych na czci jednego Boga. Do wyznawców jednego Boga należą:

1) *Chrześcianie* (350 milionów). Religia ta, jakkolwiek początek bierze z Azyi, panującą jest w Europie, skąd wraz z oświatą i cywilizacją przeniesioną została do innych części świata. Chrześcijaństwo rozdziela się na trzy główne kościoły:

a) Rzymsko-katolicki albo zachodni 160 mil. wyznawców; panuje wyłącznie w południowej Europie, Irlandyi, zachodniej i południowej części Europy środkowej; w południowej i środkowej Ameryce, w byłych koloniach hiszpańskich i portugalskich.

b) Kościół wschodni 82 mil. wyznawców, w Rosyi (Prawosławny) i w południowo-wschodniej Europie.

Przejście z jednego kościoła do drugiego stanowią uniaci, mieszkający w Polsce, na Rusi, Litwie, w Galicyi, Bułgarii, Serbii, Węgrzech.

c) Protestantyzm (108 mil.) wyznają mieszkańcy północnej i północno-zachodniej Europy, Szwajcaryi, wysp Wielkiej Brytanii, tudzież Zjednoczonych Stanów Ameryki Północnej. Protestantyzm liczy wiele kościołów: luterkański, kalwiński, episkopalny i presbiteryński, tudzież mnóstwo sekt, mianowicie w Ameryce.

2) *Żydzi*, czyli wyznawcy starego testamentu w liczbie 6 do 7 milionów. Są oni rozrzućeni między narodami całej ziemi.

3) *Muzułmanie*, czyli wyznawcy Islamu lub Mahometanie liczą 160 mil. wyznawców, rozrzuconych od Arabii na zachód po wybrzeżu północnej Afryki i na półwyspie Bałkańskim a na wschód przez Persyą, Indye do wysp filipińskich.

Z religii politeistycznych czyli przyjmujących wielobóstwo, *Buddaizm* albo *Lamaizm* najliczniejszych liczy wyznawców (308 mil.) w Indyach, Chinach, Japonii. Powstał on z *Braminizmu*, który liczy jeszcze (130 mil) wyznawców, zamieszkujących Indye. Najniższy *Szamanizm* i *Fetysyzm* liczy do 120 mil. wiernych, zamieszkałych częścią w północnej Azji i w wielkiej części Afryki.

§. 37.

Podział rodu ludzkiego według sposobu życia i formy rządu.

Ludy zamieszkujące ziemię, rozdzielić można na koczujące (nomady) i osiadłe. W pierwszej grupie mieszczą się szczepy na najniższym szczeblu oświaty; nie posiadają one albo zupełnego poczucia prawa własności i żyją z polowania i rybołówstwa, albo też własność ich ogranicza się do trzód bydła, dostarczających mleka, mięsa, sierści i skór. Narody osiadłe czerpią główne

źródło swego bytu z uprawy roli, lubo niepogardzają polowaniem, rybołóstwem i hodowlą bydła o tyle, o ile kraj nadarza ku temu dogodne warunki. Na wyższym stopniu cywilizacyi, nie zadawalają się użyciem surowych płodów natury, lecz usiłują je zastósować i przerobić; stąd powstają rzemiosła i przemysł zaspakajający najrozlicniejsze potrzeby. Kiedy zaś ilość płodów i wyrobów zaczyna przewyższać własne potrzeby, to wtedy starają się je sprzedać, przez co zawiązują się stosunki handlowe. Te czynniki wraz z moralnymi popędami ludzkiej natury, są podstawą cywilizacyi, która wiedzie narody do szczęścia.

Ludy koczujące, bez względu czy wyrobiły już sobie pojęcie o prawie własności, lub też jeszcze go nieposiadają, nie są zdolne tworzyć państw i wiodą życie *patryarchalne* pod naczelnictwem głowy rodziny, lub pokolenia. Tylko narody osiadłe kojarzą się w większe towarzyskie społeczeństwa, w których obowiązki i prawa określone są ustawami a takie społeczeństwa zowiemy *państwami*. Forma rządu jest rozmaita, stosownie do tego, czy władza spoczywa w ręku jednego, czyli też podzielona jest między wielu. W pierwszym razie państwo jest *monarchiczne*, w drugim *republikańskie* czyli *rzeczpospolitą*. Monarchia jest nieograniczoną albo absolutną, jeżeli władca stanowi jedyne źródło prawodawstwa i piastuje zarazem w ręku moc wykonawczą. Ograniczoną albo konstytucyjną monarchią staje się wtedy, kiedy stanowienie praw i kontrola władzy podzielona jest między monarchę i wybranych przedstawicieli narodu. Nareszcie monarchia może być teokratyczną, gdy naczelnik państwa jest zarazem najwyższym kapłanem.

Rzeczypospolite są: arystokratyczne, gdy tylko najbogatsi i najwięcej znaczenia z rodu posiadający obywatele, mają prawo rządzenia; albo też demokratyczne gdy wszystkie warstwy ludu, słowem naród cały, bierze udział w rządzie i losach swoich.

RZECZYSPOLNA
CZĘŚĆ TRZECIA

Geografia polityczna.

Faint, illegible text at the top of the page, possibly bleed-through from the reverse side.

CZECH TRACIA

Geografická Policie

ROZDZIAŁ PIĄTY.

A z y a.

(Leży między 1° połud. a 78° półn. szer. i 44° wschodn.
a 152° zach. długo. Zajmuje 880.000 m. kw.)

§. 38.

Zaludnienie Azji.

Osiemset milionów mieszkańców téj części świata (1,000 na jedną milę kwadratową) rozłożone są nader nierówno po rozmaitych jéj okolicach, stósownie do środków, zabezpieczających utrzymanie życia, i klimatu, w którym są położone. Na północy (w Syberyi) mieszka przeciętnie zaledwie 18 ludzi na mili kwadratowej, gdy tymczasem na wschodzie (mianowicie w Chinach) do 6,000 przypada; na południu (w Indyach) 2,300 i więcej.

Pod względem ras, obie dobrze zaludnione części świata Azya i Europa są do siebie podobne tém, iż ludność ich dzieli się między dwie główne: indo-europejską i mongolską. Jednakże gdy w Europie biorą górę plemiona rasy indo-europejskiej, w Azji znajdują się one w mniejszości, to jest w stosunku 2/5 (na Pn. i Z.) Reszta, to jest 3/5 przypada na plemiona mongolskie (na Pł. i W.) Nic nie znacząca cząstka mieszkańców ($\frac{1}{4}$ mil), należy do plemion rasy malajskiej, i zamieszkuje na samym krańcu południowym: Malakę i niektóre wyspy Oceanu Indyjskiego.

Azya jest kolebką niemal wszystkich ważniejszych religii. Lecz dotychczas między jej ludami większość, bo 4/5 wyznaje religie politeistyczne, a głównie budhaizm i braminizm. Niektóre pokolenia stoją na niższym jeszcze stopniu religijnego rozwinięcia, gdyż czczą siły natury jak np. perscy gwebrowie ogień itd.

Z wyznawców religii monoteistycznych większość stanowią mahometanie (80 mil.); 1½ mil. żydów, wyznawców starego zakonu, a resztę, to jest 13 milionów chrześcian, trzymających się głównie kościoła greckiego i jego sekt rozlicznych. Mieszkańcy rozmaitych kolonii europejskich wyznają religię metropolii.

Ludy zamieszkujące obszerne przestrzenie wnętrza Azji wiodą przedewszystkiem życie koczujące ze słabo rozwiniętym pojęciem o własności. Na południu i wschodzie w dalekich i ciągłych wędrowniach towarzyszy im koń i wielbłąd, na północy ren i pies. Zajęcie, dostarczające im głównych środków utrzymania, stanowi łowiectwo, rybołówstwo i pasterstwo. Wybrzeża Azji mianowicie wschodnie, południowe i zachodnie zamieszkują narody osiadłe, stosunkowo na nie wielkich przestrzeniach, ale wybornie zaludnionych. Między nimi rozwinęły się najznakomitsze państwa Azji, posiadające panującą religię i prawa. Większość jednak tych państw, mających byt niezmiernie starożytny i nie mniej odwieczną cywilizacją, w dawniejszych lub nowszych czasach stała się łupem albo nomadów z środka Azji przybyłych, albo też Europejczyków, którzy naprzód zwabieni zostali korzyściami handlowymi, a następnie zawładnęli obszernymi prowincjami i krajami. U ludów osiadłych rozwija się dość pomyślnie przemysł i handel; nieobce im są nawet nauki, które z Indyi, jakby z środkowego punktu, wzięły swój początek. Do wyżej stoją-

cych pod względem oświaty ludów Azji zaliczyć można: Japończyków, Chińczyków, Tybetańczyków, Indusów, Persów i w części Osmanów. Stanowią one 5/6 całej ludności, reszta zaś przypada na narody koczujące.

Forma rządu w Azji jest wszędzie prawie monarchiczno absolutna. W hordach narodów koczujących zwierzchność patryarchalna spoczywa w rękach rządców, zwanych szejkami, hanami, a jedynym ich prawem jest prawo, ustalone długim zwyczajem.

§. 39.

Państwa Azyatyckie.

Państwa Azyatyckie dzielą się na **niezawisłe**, rządzące się własnymi prawami i posiadające własne dynastye panujące i na **europskie kolonie**. Wymieniamy porządkiem jedno i drugie, z wyszczególnieniem rozległości i przybliżonego zaludnienia.

a) Państwa niezawisłe.

	Rozległość w milach kwadratowych	Ludność w mi- lionach
1. Cesarstwo Chińskie	231.000	400
2. Cesarstwo Japońskie	8.000	40
3. Trzy państwa główne Indo- Chin: Anamskie, Siamskie i Birmańskie	39.000	30
4. Niezawisłe państwa Przedgan- gesowych Indyi	4.000	2 ¹ / ₂
Państwa wschodniego Iranu:		
5. Beludżystan i Afganistan . .	10.000	4 ¹ / ₂
6. Zachodni Iran albo Persya .	20.000	11
7. Hanaty Turkiestanu	22.000	4
8. Arabia (z wyłączeniem posia- dłości tureckich Hadżasu, Ye- menu) „ . . .	48.000	10

Niedostatek wszelkiej pewniejszej statystyki nie pozwala ściśle ocenić zaludnienia państw Azyatyckich, i w tym względzie poprzestawać należy na przybliżo-
ném podaniu podróżników różniących się znacznie między sobą.

b) Kolonie europejskie.

	Rozległość w milach kwadratowych	Ludność w mi- lionach
1. Rosya Azyatycka	247.000	7
2. Posiadłości angielskie	64.000	169
3. Kolonie Holenderskie na Ma- łych i Wielkich Zundskich wy- spach	22.000	15
4. Turcyja Azyatycka	24.000	16
5. Hiszpańskie jeneralne kapitań- stwo wysp Filipińskich	2.500	3 $\frac{1}{2}$
6. Kolonie Portugalskie w Indyach (Goa itd.) w Chinach (Makao)		$\frac{1}{8}$
7. Kolonie Francuskie w Indyach (Pondicheri), w Kochinchinie	27	$\frac{2}{8}$

a) AZYA WSCHODNIA.

§. 40.

Cesarstwo Chińskie.

Rozwinięcie poziome.

Obszar Chin z północy na południe i od wschodu na zachód prawie równy rozciągłości Europy, zajmuje bowiem 35° szerokości (od 20° do 55°) i 70° długości (od 90° do 160°). Lecz ponieważ Chiny stanowią jedno-
stajną masę lądów bez wewnętrznych mórz, to powierz-

chnią przewyższając przestrzeń europejską prawie półtora raza, równając się niespełna dziesiątej części całego kontynentu zamieszkanego.

Najważniejszy półwysep Korea, wyspa Formoza, Hainan na Pn; Sachalin na Pł. W. najwięcej zasługują na uwagę z całego szeregu pobrzeżnych wysp.

Rozwinięcie pionowe.

I) **Wyżyna Azyi Wschodniej** przedstawia nieforemny czworobok, którego jeden bok zachodni ma długości około 100 a trzy inne, każdy od 400 do 480 mil. Wnętrze téj wyżyny jest wysoką równiną, poprzęzaną licznymi łańcuchami gór, ciągnącymi się od zachodu na wschód. Prawie w samym środku leży wielka piaszczysta pustynia Gobi czyli Szamo.

Niedostatek wody i brak środków wyżywienia na czas całego roku, a przy tém zimową porą mrozy do niezniesienia, zimne wiatry, dręczące często do końca czerwca, czynią Gobi najzupełniej nie sposobną na stałe siedliska ludów. Jest to ojczyzna wielbłądów i dzikich koni, których liczne stada stanowią jedyne bogactwo koczujących Mongołów. Jak jednogarbowy wielbłąd albo dromedar w Azyi zachodniej i Afryce, tak tutaj dwugarbowy, albo baktryański wielbłąd jest istotnie okrętem pustyni.

Znaczniejsze grzbiety gór, otaczające wschodnią wyżynę są na północy Ałtaj; a Himalaja na południu, stanowiące granicę Chin; dla tego też do nich w części już tylko należą.

a) **Grzbiet Ałtajski.** Tylko pasmo środkowe jest granicznikiem wyżyny; zachodnie zaś i wschodnie odnogi jako to Dżungarskie góry i Alpy Daurskie, oddzielone są od wyżyny głębokimi dolinami, na Z. doliną Irtysza na W. Amuru.

b) **Grzbiet Himalaj.** Obszerna wyżyna środkowa kończy się na południu nadzwyczaj wysokim grzbietem

gór Himalaja. Grupa ta wydziela z siebie mnóstwo równoległych łańcuchów, i tym sposobem rozciąga się w kierunku z Z. ku W. od 5° (w okolicach wyższego Indu) do 15° szer. (między górnym biegiem rzeki Hoangho i zatoką Tonkińską albo Kantońską). Pod względem wysokości przechodzi wszystkie znane góry na ziemi, i słusznie się też nazywa siedliskiem wiecznego śniegu albo Himalaja.

Linia wiecznego śniegu poczyna się na południowym stoku na 15,000' a schodzi na północny do 12,000'.

II) Terassy Azji wschodniej:

a) Najwięcej zasługującą na uwagę z licznych rzek spławnych, biorących początek na Pł. W. krańcu środkowej wyżyny, jest **Amur**. Przebiega terassy gór Daurskich, i płynie po podgórzu Mandżuryi albo kraju Tunguzów (w W. i Pł. W. kierunku).

b) Obydwie chińskie rzeki parzyste: **Hoang-ho** albo rzeka **Żółta** i **Jantse-Kiang** (t. j. Wielka rzeka) tak z powodu zbliżenia obszaru źródeł, jak i wspólnej delty ujścia, łączy się w jeden potężny układ wodny. Zasilone mnóstwem dopływów, przebiegają obszerne i dobrze zaludnione okolice. Chińska nizina, leżąca na dolnym biegu obydwóch, należy do najobfitszych w wodę i najurodzajniejszych krajów na całej kuli ziemskiej. Z tym układem łączy się także kanał Cesarzowski (długi na 250 m.)

Podział polityczny i topograficzny.

Cesarstwo Chińskie składają:

1) Właściwe Chiny, albo kraje zawojowane przez Mandżurów (w 1644 r.)

2) Mandżurya albo ojezyczna Mandżurów dotyka-

jąca na Pł. W. gór Daurskich i ciągnąca się do Wielkiego oceanu.

3) Tak nazwane posiadłości lenne: Mongolia, Dżungarya, Wschodni Turkiestan i Tybet.

1) **Chiny Właściwe.** — Chiny właściwe rozciągają się na wschodnim stoku wyżyny Azji wschodniej, a na Połud. słynnego muru chińskiego, zbudowanego przed 2,000 laty przeciw napadom plemion mongolskich (300 m. dług. 25' wys. 15' grub.) Zajmują więc część kontynentu, położoną w umiarkowanej i zwrotnikowej strefie, poprzęzynaną najznakomitszymi rzekami starożytnego świata.

Rolnictwo w Chinach niezmiernie rozwinięte a uprawa herbaty między Kantonem i rzeką Niebieską jest najkorzystniejszym zajęciem. W prowincjach bardzo ludnych, grunt nie wystarcza do wyżywienia, budują więc obszerne tratwy na wodach stojących, pokrywają je ziemią urodzajną, zasiewają zbożem i sadzą ogrody na tych sztucznych pływających wyspach. Jedwabnik dostarcza najznakomitszego produktu wywozowego. Przemysł chiński bardzo starożytny daje wyroby niczém nie naśladowane, jako to: materye jedwabne, tusz, porcelanę itd.

Cesarstwo Chińskie zawiera 231.000 m. k. jest więc trzeciém po Rosyi co do rozległości. Obfita ludność 6,000 na milę kw. wynosząca, należy do plemienia mongolskiego. W 1368 r. państwo Chińskie owładnięte zostało przez hordy mongolów. a w 1644 podbite przez mandżurów, których dynastia Mandzsu obecnie zasiada na tronie, dzierżąc władzę absolutną. Cesarstwo rozdziela się na 18 prowincyi, każda z tych prowincyi, większa od niejednego państwa europejskiego, rozdziela się jeszcze na liczne okręgi, zarządzane przez urzędników czyli mandarynów. Religią panującą w Chinach jest religia Konfucjusza; religia ludu jest atoli Fochizm czyli Budaizm.

Miasto Pekin nieopodal wielkiego muru, wyrównywa co do liczby mieszkańców Londynowi (od 2 do 3 m.). Zostało stolicą od czasu zawojowania kraju przez Mandżurów.

Peking u krajowców znaczy „dwór północny.“ Dzieli się na dwa miasta: tatarskie z pałacem cesarskim, wspaniale zabudowane, i chińskie, prócz 12 przedmieść. Oba mieszczą mnóstwo świątyń i różnych osobliwych budowli.

W stronie północnej stolicy Pekinu leży Nankin (Nan-king), który po wypędzeniu mongołów, przez długi czas był rezydencją cesarską i dotąd nazywa się „stolicą południową.“ W bliskości przepływa wielka rzeka Yan-tse-Kiang. Miasto liczy milion ludności.

Nankin pozostał zawsze miastem głównym chińskiej oświaty, gdyż mieszczą się w nim biblioteka, księgarnie, drukarnie; przytém jest miastem handlowym i przemysłowym (tusz, jedwabne towary, sztuczne kwiaty itd.). Trzecim miastem Chin jest Kanton, na samym południu państwa, niedaleko zwojnika położony; ma tyleż prawie mieszkańców co Paryż (około 1-go miliona). Posiada rzeczny i morski port, oraz faktorie europejskie. Miastem portowym nie mniejszej ważności jest Szangai. Miasta: Ningpo (300,000), Futscheu-fu (400,000), Chang-tcheu (700,000) należą do znacznie-szych i przemysłem bogatych.

Od XIII wieku usiłowaniami było Europejczyków osiedlić się w tém dziwnym państwie, lecz wszelkie dotychczasowe usiłowania nieznaczny tylko odniosły skutek.

2) Mandżurya. — Mandżurya obejmuje północno-wschodni stok wyżyny Azyi środkowej. Jest to po większej części pustynia, mało jeszcze zbadana. Liczą na téj ogromnej przestrzeni $4\frac{1}{2}$ mil. mieszkańców, pochodzenia mongolskiego. Jest to ten sam lud, który w XVII wieku wtargnął zwycięsko do Chin, a zrzuciwszy mongolską dynastyę z tronu sam zawładnął państwem. Miasto główne Mukden (20,000) z pałacem cesarzy chińskich.

Znaczna część Mandżuryi (14,000 m. k.) w 1859 r. odstąpioną została Rosyi, wraz z pobrzeżem rzeki Amuru.

3) Mongolia. — Mongolia albo Tatarya podobnie jak i następujące prowincye, należy do tak nazwanych lennictw Chin t. j. do części cesarstwa, rządzonych przez własnych naczelników, którzy płacą cesarzowi coroczną daninę, i uznają jego władztwo. Danina uiszcza się zwykle w naturze: końmi, wielbłądami, stadami owiec i innych zwierząt, albo skórami z nich. Dwór chiński odwdzięcza się tym książętom podarkami, aby utrzymać ich hordy w posłuszeństwie. Mongolia zajmuje wzniosłą równinę, ogołoconą z lasu i wody; środek jęj stanowi pustynia Gobi albo Szamo.

4) Turkiestan Wschodni, — między pasmami gór Küenlin i Musdagh. Jest to znaczna przestrzeń ziemi, lecz po największej części step lub puszcza; na zachodzie, gdzie dość liczne rzeki, grunt nader urodzajny. Ludność wynosi kilka milionów. Miasta: Kaszgar (50,000 m.), siedziba chińskiego namiestnika, i Jarkend (80,000 m.), główne miasto handlowe z Chiuami, Indyą i Bucharyą.

5) Tybet. — Jest to faliste, na 10,800' wzniesione płaskowzgórze między północnymi stokami Himalai a Küenlinem. Z powodu znacznego wyniesienia nad powierzchnię morza klimat tu nader ostry, a stąd wiele równin przez większą część roku pokrytych śniegiem. Ludność dosyć szczupła, liczy bowiem ledwie 6 mil., trudni się po największej części chowem bydła, a tylko w żyzniejszych okolicach widać uprawną rolę, wsi i miasta. Główném miastem jest Hlassa (60,000 m.), rezydencya Dalai-lamy, duchownego rządcy tęg krainy.

Zwierzęta (szczególnie owce) tęg wyżyny, zaopatrzyła natura z powodu zimnego klimatu nadzwyczajnie gęstą a nader delikatną wełną, która dostarcza materiału na znakomite tkaniny idące w handel, pod nazwą kaszmirskich szalów.

Oprócz wymienionych ziem, Chińczycy liczą jeszcze do swego państwa królestwo Koreę 4.000 m. k. z 6 milionami mieszkańców. Król rezyduje w Kingkitao i płaci daninę, tak Chinom jak i cesarzowi japońskiemu.

§. 41.

Cesarstwo Japońskie.

Cesarstwo Japońskie składa się z czterech wielkich wysp: Jezo, Nipon, Kiusiu, Sikok i z mnóstwa wysp pomniejszych. Japończycy zaliczają do swego państwa także i półwysep Koreę, jako płacący daninę.

Ciągłe usiłowania Europejczyków, aby zawiązać stosunki z tym krajem, obfitującym w złoto, srebro i miedź, miały czasowe tylko powodzenie. Rząd japoński unika stosunków z cudzoziemcami, do czego przyczynia się nie zbyt bezpieczna żegluga około brzegów, przy których prawie ciągle panują burze, a morze pełne podwodnych skał i mielizn. Dopiero w r. 1853 zdołał rząd Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej zawrzeć z Japonią traktat, mocą którego otwarto dla Amerykanów kilka portów. Za przykładem Ameryki poszła w r. 1854 Anglia i Holandia, r. 1858 i Francya.

Rozległość Japonii wynosi 8.000 m. k. ludność 40 milionów. Rząd spoczywa w rękach cesarza świeckiego, rezydującego w Jeddo (2 mil. mieszkańców) zniszczone znacznie świeżem trzęsieniem ziemi 1856 r. W Mijako 600.000 m. przemieszkują naczelnik panującej religii budhaizmu.

Ważniejsze porty otwarte dla cudzoziemskich okrętów są: Nangasaki (60.000 m.), Hakotade na krańcu południowym wyspy Jezo, i Simoda nieopodal zatoki Jeddo.

b) POŁUDNIOWA AZYA.

§. 42.

Indo-Chiny.

Półwysep Indyi Zagangesowój leży między południowem morzem Chińskiem i zatoką Bengalską. Na północy znajduje się w bezpośrednim związku z wyżyną

środkową i stanowi najwięcej ku południowi wysunięte odnogi górzystych i rzecznych układów. Jedną z jego części, półwysep Malakka, ciągnie się do archipelagu Zundskiego a zatem prawie do równika.

Pięć wielkich południkowych górzystych łańcuchów przeżyna z Pł. na Pn. półwysep, zroszony niezmierną obfitością wód, i rozdziela go na trzy podłużne doliny; każdą z nich płynie rzeka również z Pł. ku Pn. Najważniejsze z tych: Kambodża i Irawaddi.

Państwa w Indo-Chinach są następujące:

1. Królestwo **Anamskie** (9,800 m. k. 12 mili. miesz.) na wschodzie; utworzyło się ono z połączenia oddzielnych królestw Tonkinu, Kochinchiny, Kambodży i kilku niewielkich państweczek, niezależnych wśród gór; królowie Anamu uznają zwierzchność dworu chińskiego; miasto główne Hue (Fu-huan 60,000 m.) na południowym wybrzeżu morza Chińskiego.

W r. 1860 skutkiem zamordowania kilku misjonarzy katolickich i ucisku wyznawców tej religii, rząd francuski wysłał wojenną wyprawę do Kochinchiny. Zajęła ona w posiadanie Francji obszerną prowincję Saigon.

2. Królestwo **Siamskie** (6 do 7 mil. miesz.) leży na południu razem z podległymi mu państwami malajskimi na półwyspie Malakka. Południowy brzeg Malakki w części zostaje pod władztwem Anglików. Miasto główne Bangkok (350,000 m.) na wybrzeżu zatoki Siamskiej, zaludnione w znacznej części Chińczykami; Portugalczycy posiadają tu faktoryę.

3. Cesarstwo **Birmańskie** albo **Awa** leży na północnym zachodzie i obejmuje dorzecze Irawaddi, a trochę dalej miasto Ummerapura (60,000 m.).

4. Anglicy panują nad większą częścią zachodniego wybrzeża Indyi za Gangesem, i południową kończyną

półwyspu **Malakka**, wraz z ważną handlową wyspą **Singapore** (**Singapuri**) na której główne miasto tegoż nazwiska (60,000 m.) śmiało się może nazwać „Londynem Wschodu.“

§. 43.

Indye Przedgangesowe.

Indye przed Gangesem rozciągają się pasem szerokim na 25° i na tyleż stopni długości. Przestrzeń ta rozdziela się na dwa prawie równoramienne trójkąty, mające za podstawę linię, przeprowadzoną od ujścia Indu do ujścia Gangesu. Od tej podstawy wspólnej, oba trójkąty są skierowane w przeciwne strony, tak że wierzchołek jednego leży przy górnym biegu Indu, a wierzchołek drugiego przy przyładku Komorin. Pierwszy z nich zajmuje kontynentalną, a drugi śródmorską połowę Indyi.

Rozwinięcie pionowe.

Oba trójkąty Indyi przedstawiają pod względem pionowego rozwinięcia swęj powierzchni, zupełną sprzeczność. Północny posiada wielką nizinę i najwyższe góry na świecie; południowy zaś jest wysokim płaskowzgórzem, z górzystym brzegiem i wąskimi, nadbrzeżnemi równinami.

Okolice górzyste stoków **gór Himalajskich** (ob. §. 40).

W pośrodku, między wyżyną Himalai i płaskowzgórzem Dekanu, od brzegów Indo-Perskiej i Bengalskiej zatoki, ciągnie się nizina, rozdzielona na dwie części, nader różne pod względem właściwości i urodzajności gruntu. Pierwsza z nich stanowi urodzajne **dorzecze** świętego **Gangesu** i **Brahmaputry**; z rzek tych szczególnie pierwsza przyjmuje liczne dopływy z obydwóch

brzegów. Przy ujściu łączą się one i stanowią jedną rzekę, która znowu dzieli się na kilka odnóg, przepływających lasy błotniste, tę właściwą ojczyznę tygrysów, aby ujść do odnogi Bengalskiej. Druga sucha i pusta nizina Indu, którego pięć wielkich wschodnich dopływów, opłukuje miejscami urodzajny, dobrze uprawiony Pendżab albo Pięciorzécze.

Płaskowzgórze Dekanu z powodu znacznego wzniesienia na południu, posiada klimat chłodniejszy, zajmuje większą część południowego trójkątu Indyi przed Gangesem; wschodnie i zachodnie górzyste graniczniki płaskowzgórza Dekanu, nazywają się Hatesami, a północny stanowi grzbiet Vindski (t. j. poszarpany licznymi przejściami poprzecznymi).

Płaskowzgórza Dekanu zroszone są mnóstwem rzek niewielkich, lecz uchodzących prosto do morza; w miarę zmniejszania się szerokości półwyspu ku południowi, rzeki te stają się coraz krótszemi.

I. Posiadłości Angielskie w Indyi Przedgangesowej.

Prawie cała Indya Przedgangesowa należy obecnie do Anglii, z wyjątkiem nieznacznego kraju w górach Himalajskich, zwanego królestwem Nepal, oraz kilku kolonii portugalskich i francuskich na wybrzeżach półwyspu.

Posiadłości angielskie składają się:

1. Z właściwych posiadłości, rozdzielonych na trzy prezydencie: Bengalu, Madrasu i Bombaju, pod najwyższym zarządem wice-króla. W ogóle 29.000 m. kw. i 132 mil. mieszkańców.

2. Z państw zależnych, będących według traktatów w różnym stopniu zawisłości od Anglii. Dzielą się one

na subsydyowane (Subsidiary allies) i protegowane (Protected states), które zależne są w zarządzie i wspomagają Anglię w razie wojny, tak jak sprzymierzeńcy w starożytności Rzymian. Kraje te ogółem liczą 25.000 mil kw. i 43 mil. mieszkańców.

A. Indostan albo stały ląd Indyi

składa się z trzech części: Zachodniej, środkowej i wschodniej.

a) **INDOSTAN ZACHODNI**, albo dorzecze Indu. Okolice leżące przy górnym biegu Indu, wznoszą się więcej nad 10.000' wysokości, dlatego panują tam chłody dłuższe i ostrzejsze, a lato bywa krótkie, przeplatane zimnami, z tego powodu jest głównym zajęciem mieszkańców hodowla licznych stad bydła i owiec, jako jedyne go środka utrzymania.

Mała alpejska kraina Kaszmir (niepodległy w połowie) ze względu swego wysokiego położenia wśród hal, ma najroskoszniejszy, umiarkowany klimat. W stolicy Kaszmirze albo Sirinagur wyrabiają sławne kaszmirskie szale, na które materiały surowy pochodzi z sąsiednich północnych stoków górskich.

Przez uprawne okolice Pięciorzeczca czyli Pendżabu, leżące między średnim Indem na Z. i Satadru na W., przechodzi na miasto Lahorę (95.000 m.) wielka droga handlowa z Kabulistanu, do znaczniejszych miast Indyi, rozsianych po wybrzeżach Djamuny i Gangesu. Powyżej obecnej stolicy Pendżabu-Hejderabad, zaczyna się delta Indu; przyroda w około niej bardzo uboga, woda morska zalewa brzeg płaski, dlatego mało zaludniona i nie posiada miast znaczniejszych.

b) W ŚRODKOWYM INDOSTANIE, albo wielkiej nizinie Djamuny, równoległej z Gangesem, wcześniej już bardzo rozwinęła się indyjska cywilizacja. Kraj ten skropiony

mnóstwem rzék, znajduje się w zwrotnikowym klimacie, nie dziw więc, iż wydaje płody właściwe gorącym i umiarkowanym strefom. Klimat roszkowny odpowiada wybornie ludzkiej naturze, jak przekonywują liczne i dobrze zaludnione miasta tak dawne, jak i nowe. Do tych ostatnich należą: Delhi nad Djamuną, niegdyś rezydencya wielkiego mogola. Liczono wtedy mieszkańców do 2 miliony, a obecnie 150.000. Agrah (125.000 mieszk.), leżące także nad Djamuną; Allahaba (72.000 mieszk.) przy ujściu Djamuny do Gangesu, Benares (186.000) nad Gangesem, miasto święte, cel pielgrzymki fanatycznych Indyan. Luknow (300.000 mieszk.) stolica niedawno wcielonego państwa Udy.

c) WSCHODNI INDOSTAN stanowi obficie zroszoną i urodzajną nizinę, dobrze zaludnioną ze znaczniejszymi miastami, jako to:

Patna (284.000 mieszk.) nad Gangesem, Murschedabad (Moorschedabad 146.000 mieszk.) i inne. Na niezdrowym wybrzeżu Bengalu w połowie zeszłego wieku powstało miasto Kalkuta. Liczy mieszkańców do 413.000, a razem z ludnością wiosek sąsiednich i miast do 900.000; jest głównym ogniskiem całej okolicy Gangesu.

Zachodni, środkowy i południowy Indostan, zajęty jest także przez państwa lenne.

Największe z nich Radżputana z miastem Dżejpur (60.000 mieszk.), i dwa państwa pokolenia Maratów: Gukawar z głównym miastem Baroda (140.000) i Scindia ze stolicą Udzein (120.000 mieszkańców).

B. Zachodni brzeg Dekanu

stał się, z powodu dogodnego położenia handlowego, od najstarożytniejszych czasów głównym portem żeglarskim. W nowszej epoce brzeg ten najpierw był zajęty

przez Portugalczyków, lecz ze znaczniejszych osad pozostało przy nich tylko miasto Goa, chylące się do upadku. Najważniejszym miastem angielskiem w zachodnim Dekanie jest Bombaj (566.000 mieszk.), posiadające wyborny port wojenny. Nieopodal od niego leżą podziemne świątynie starożytnych Indyan, w skale wykute. Południowo-zachodnie wybrzeże nazywa się zwykle Malabarem; nazwą tą mianują i cały brzeg zachodni. Grunt Malabaru spadający ku wybrzeżu terassami, uprawny starannie, wydaje się jakby jeden potężny, wiszący ogród. Doskonale udają się tu pieprz, betel, palma, trzcina cukrowa i. w. i. Z tego powodu stało się wybrzeże Malabarskie od najdawniejszych już czasów ogniskiem całego świata handlowego Azji nadmorskiej. W przeciwniej stronie leżące wschodnie, piaszczyste wybrzeże Koromandelu jest niebezpiecznym dla żeglugi, a przytém zupełnie pozbawione przystani. Klimat gorący i niezdrowy, jednakowoż ze względu swego położenia między Indostanem, stało się ono dość ważnym dla handlu morskiego. Skutkiem tego powstało tu kilka handlowych miast, z których Madras (720.000) najznaczniejsze.

Wewnątrz Dekanu tworzą kraje zamieszkane przez pokolenia Maratów, kilka obszernych państw lennych. Najważniejszym jest Golkonda czyli Hyderabad (200.000 m.). Na południu odznaczają się jeszcze księstwo Mysore ze stolicą Serigapatam i państwo Trawankore z 1,000.000 mieszk.

C. Wyspa Ceylon (1160 m. kw.)

przedstawia kraj w środku górzysty, obficie skropiony i urodzajny, pięknymi porośły lasami. Tamto spotkać można olbrzymie drzewa kokosowe i palmy, drzewo chlebowe, banany, indyjskie figi, a obok bawełnianego krzaku ogromne bawełniane drzewa. Lecz głównym pro-

duktem roślinności Ceylonu są: korzenie i cynamon, który niedawno jeszcze tu jedynie tylko wzrastał. Kraj obfituje w najróżnorodniejsze drogie kamienie, a otaczające morze w perłowe skrzeki i wielkie morskie muszle, służące do rozlicznych użytków. Dla tych przyczyn wyspa Ceylon słusznie jest nazwana „koroną Indyi“.

Indye Wschodnie są pod względem handlu jedną z najważniejszych okolic świata; najgłówniejszymi produktami wywozowymi są: opium, indygo, bawełna, cukier, zboża, a między niemi ryż. Ogólny wywóz wynosi rocznie około 35 mil. funtów szterlingów. Anglicy poczynili, co tylko było w ich mocy, aby ułatwić handel; samych kanałów znajduje się 4 wielkich, jakoto: Delhi albo zachodniej Djamuny 445 m. angielskich długi; Doub albo wschodniej Djamuny 155 mil angielskich długi; kanał Gangesu 898 i Barce Doab. Na Indusie i Gangesie krążą parostatki, a kraj przeryniają koleje żelazne i telegrafy,

Oprócz posiadłości angielskich i krain od nich zależnych znajdują się w Indyach kolonie europejskie innych narodowości. Francuzi posiadają pojedyncze miejscowości, jak miasta Pondichery (30.000 mieszk.), Karrikal na wybrzeżu Koromandelskiem, Mahe na Malabarskiem i Chandernagor w Bengalu. O portugalskiej kolonii Goa mówiliśmy już poprzednio. Na wybrzeżach Gudżeratu posiadają jeszcze miasto Diu, dziś w upadku, a niedyś kwitnące.

II. Niezależne państwa Indyjskie.

1) **Nepal** albo Nipal, położony na południowych terassach środkowej części Himalai, między angielskimi posiadłościami i Tybetem. Obszar jego wynosi 2,500 mil \square , z $2\frac{1}{2}$ mil. mieszk. Siedziba królewska jest w Kathmandu z 30,000 m.

2) **Butan** albo Botan, nie wielka kraina górska (zaledwie 900 mil kw.), leży na wschodnim stoku Himalai.

§. 44.

Archipelag Indyjski.

Archipelag Indyjski składa się z czterech głównych, znacznej wielkości wysp: Sumatry, Jawy, Borneo (prawie do 13,000 m. □) i Celebes, oraz z mnóstwa średnich i bardzo małych wysepek. Ponieważ wszystkie wyspy archipelagu, wyjąwszy Filipińskich, leżą w bliskości równika, posiadają też jednostajny klimat, jednokowe rośliny i zwierzęta.

Oprócz ryżu, którego uprawie najwięcej sprzyjają wilgotne miejscowości na Jawie, oraz różnych gatunków palm, dostarczających chleba, wina palmowego i cukru, rosną także: drzewo goździkowe (na wyspach Moluckich) gałka muszkatelowa, drzewo kamforowe i różne rodzaje drzew żywicznych. Te ostatnie dostarczają cennych kadzideł. Ze zwierząt znajduje się tu słoń, tapir, tygrys królewski, orangutan a rzadkie ptaki z wytworném ubarwieniem ożywiają powietrze i dostarczają piór ozdobnych.

Nie ma okolicy obfitszej w pokłady rud cynowych, lubo i złota w odpluczyskach rzek nie brakuje.

Cztery wielkie wyspy Zundskie należą do Holendrów, główném miastem i środkowym dla nich punktem jest Batawia (60,000 m.) na wyspie Jawa. Wyspy Filipińskie należą do Hiszpanów i otrzymały nazwę od króla hiszpańskiego Filipa II-go, za którego panowania w moc Hiszpanii się dostały. Poprzednio nazywano je Manillami od głównego miasta Manilla (140,000 mieszk.), leżącego na wyspie Luzon.

c) AZYA ZACHODNIA.

§. 45.

Płaskowzgórze Iranu.

Płaskowzgórze Iranu, składające wschodnią połowę małaazyatyckiej wyżyny, wznosi się między dopływami Indu i Tygru, graniczy bowiem na Pł. z morzem Ka-

spijskiem i stepami aż po rzekę Oksus (Amu-daria), na Pn. z Oceanem Indyjskim i zatoką Perską. W stronie Pł-W łączy się z wschodnio azjatycką wyżyną, grzbietem Hindu-Kuh a otoczona górzystym granicznikiem twarży rodzaj naturalnej fortecy, leżącej w pośrodku trzech nizin.

Wnętrze płaskowzgórza rozdziela się na dwie prawie równe części: z tych wschodnia przedstawia step, zachodnia natomiast dobrze nawodniona, a dla tego uprawna i zaludniona. Na południowo-zachodnich terasach panuje suchy i gorący klimat, lecz gdzie zdołano urządzić sztuczne nawodnienie, tam rozwinęła się roślinność wspaniale. Taką miejscowością jest w stronie Pł. W. dolina Kabulu, a w Pn. Z. dolina Szirassu. Zupełnie różną przedstawia się północno-zachodnia terasa Iranu. Wody spływające po niej i ciepło wulkaniczne gliniastych pokładów gruntu, czyni ją tak urodzajną, iż nad brzegami Kaspijskiego morza rozwija się roślinność zwrotnikowa.

Nieliczone tylko i trudne do przebycia drogi, prowadzą z sąsiednich krajów Indyi i Babilonu na płaskowzgórze Irańskie. Wszystkie znaczniejsze miasta leżą albo przy jednym lub drugim końcu przejść górzystych.

I. Wschodni Iran.

1) **Beludżystan** albo południowo-zachodnia część Iranu (starożytna Gedrozya) jest kamienistym, suchym, piaszczystym stepem. Miejscami grunt stanowi zupełnie piaszczystą pustynię bez wody, rzek i najmniejszych śladów roślinności.

W tych to pustyniach panują burze, połączone z piaszczystemi trąbami, częstokroć 60' średnicy mającemi.

Ludność Beludżystanu składa się z koczujących hord, żyjących z rozbojów, które przedsiębiorą z nadzwyczajną śmiałością i zwinnością, nawet w odległe ziemie.

W wschodniej części istnieje większe państwo **Kełatu** z miastem tegoż nazwiska (12,000 m.), uznające protekcją Anglii.

2) **Afganistan**, na północ Beludżystanu, winien swoje znaczenie rzécze Kabul (dopływowi Indu), której dolina od wieków służyła za szlak zwycięskim zaborcom i kupcom z Iranu do Pendżabu. Kabul (80,000 mieszk.), Kandahar (100,000 m.), Herat (45,000 m.), są głównym składem indyjskich płodów, po które tutaj zjeżdżają się kupcy prawie ze wszystkich stron Azji.

II. Zachodni Iran czyli Persya.

Państwo Perskie rozciąga się między morzem Kaspijskiem i zatoką Perską. Obejmuje w sobie oprócz zachodniego Iranu, część Armeńskiego płaskowzgórza. Powierzchnią równa się prawie podwójnej przestrzeni Niemiec (20,000 □ mil.) a mieszkańców liczy tylko 11 milionów; z tych $\frac{1}{6}$ nomadów. Tak małe zaludnienie państwa Perskiego pochodzi stąd, iż niektóre tylko prowincje są urodzajne, inne zaś, szczególnie wschodnie, stanowią wielkie pustynie albo słone stepy.

Główną część ludności składają koczujące i wojownicze plemiona, zmieniające obyczajem nomadów miejsce pobytu: stosownie do pory roku; daje to im możliwość korzystania ciągle ze zdrowego i umiarkowanego klimatu, oraz obfitości pasz dla trzód. Mieszkają familijnie pod namiotami. Na wzór mieszkańców Beludżystanu chwałę widzą w śmiałych i dalekich wyprawach rozbójniczych, na których najwięcej tracą sąsiednie rosyjskie i tureckie prowincje. Uznają szacha tylko nominalnie swoim zwierzchnikiem i dla tego posiada on nieograniczoną władzę jedynie nad osiadłymi Persami. Panującą religią jest islamizm według sekty Szeitów, znajdują się atoli między mieszkańcami i wyznawcy dawniej religii Zoroastra, Gwebrowie (czciciele ognia) itd.

Właściwy środek państwa stanowi prowincja Iraku, z dawniejszą rezydencją Ispahan (180,000 m.) i teraźniejszą Teheran (120,000 m.) Urodzajniejsze są także prowincje: Farsistan i Laristan położone nad zatoką Perską.

III. Turkestan czyli Turan.

Kraj ten leży między morzem Kaspijskiem (na Z) i terasą zachodnią wyżyny Środkowej (na W). Na południu dotyka północnej części Iranu, a na północy nie ma granic naturalnych.

Zachodnia terasa Azji Środkowej, przedstawia górzystą okolicę, i stanowi ważniejszą część Turanu, reszta zaś jest nizina, jak się zdaje, niegdyś zalaną morzem, którego wody po ustąpieniu utworzyły jezioro Aralskie, nieznane w starożytności, gdyż zapewne stanowiło z Kaspijskiem jedną całość. Do jeziora Aralskiego uchodzą wypływające z okolic górzystych rzeki parzyste: Syr (Jaxartes) i Amu-Daria albo Gihon (Oxus), najuboższe z wód Azji.

a) Część Turkestanu górzystego na wyższych terasach Syru stanowi hanat **Kokand** albo Kokan, z miastem głównym tego nazwiska, liczącym około 100,000 mieszk.

Na górnych zaś terasach Amu rozłożony jest hanat **Kunduski**.

b) Nizina Turkestańska albo **Buchara** rozciąga się w obszerną równinę, która się ciągnie aż w granicę Europy, i stanowi przejście do wyżyn obu tych części świata. Nizina ta zwęża się między południowym podgórzem Uralu i północnymi wybrzeżami morza Kaspijskiego, (którego powierzchnia leży 80' niżej od oceanu) i w tym miejscu przedstawia niejako ogromne wrota, przez które się odbywała odwieczna wędrówka narodów ze W. na Z. Nieurodzajność tej okolicy, pokrytej miękkim piaskiem, zmuszała jej mieszkańców: Scytów, Turków, Kirgizów i tym podobne narody do przejścia jej granic i napadu na sąsiednie państwa, więcej udaro-

wane od natury. Obecnie w nizinie téj istnieją dwa państwa: **Bokhara** albo **Buchara** i **Balk** po obydwóch stronach Amu, z miastami tegoż nazwiska, oraz z letnią rezydencją Samarkandą, i **Chiwa** w stronie zachodniej dolnego Amu z miastem główném tegoż nazwiska (22,000 mieszk.) W pasie między Kaspijskiem morzem i Aralskiem jeziorem koczują plemiona wojownicze Turkomanów. W stronie Pł-Z. ciągną się stopy Kirgizów, których plemiona zachodnie (Mała i Średnia horda) uznają zwierzchnictwo rosyjskie, a wschodnie (Wielka horda) chińskiemu rządowi ulegają.

§. 46.

Półwyspy: Arabia i Sinai.

I. Arabia.

Półwysyp Arabski wielkością (46—48000 □ mil) równy prawie trzeciej części Europy, stanowi tak jak Dekan, odosobioną wyżynę Azji; oddzielony jest od zachodnio-azyatyckiego płaskowzgórza pustynią syryjsko-arabską, podobnie jak Dekan od wschodnio-azyatyckiej wyżyny urodzajną niziną Gangesu. Obadwa te półwyspy tj. Arabski i Dekański, oblانة z trzech stron morzem różnią się jednak kształtem; pierwszy zwrócony największą, drugi najmniejszą szerokością na Pn. W obydwóch stromo się podnosi wybrzeże zachodnie, tworzące wąskie tylko pomorze, lecz najgodniejsze do uprawy i urządzenia przystani. Szeroki południowy stok Arabii, prawie tak mało zbadany jak i wschodni; najmniej jednak północny. Nie można nawet z pewnością twierdzić, czy się układa terassowato, czy dochodzi do granic pustyni Syryjskiej. Arabia nie posiada żadnego rzecznego układu, gdyż zajmuje ją w większej części

pustynia bezwodna i gorąca, poprzerzynana wzgórzystemi okolicami, a zamieszкана przez koczujące, rozbójnicze plemiona Arabów. Północna tylko część Arabii albo Nedżid bogata w łąki i pastwiska, na których hodują najpiękniejsze konie i wielbłądy.

Ludność Arabii składa się z koczujących Beduinów (dzieci pustyni) a w części z osiadłych mieszkańców miast i oaz. Pierwsi bez najmniejszej cywilizacji i społecznego ustroju, rządzą się patryarchalnie i zajmują przedewszystkiem rozbójnictwem. Nie mniej ważnym jest nadbrzeżny pas, stanowiący prowincje: Hedżas i Jemen (niegdyś zwany przez geografów Arabią szczęśliwą), zostające pod władzą Turków. W pierwszej, północno-zachodniej leżą święte miasta machometan: Mekka i Medyna.

Miasto Mekka (45,000 m.) święte miejsce dla całego świata machometkańskiego. Corocznie zgromadza się tutaj w 3 albo 4 naznaczonych świętych miesiącach, tysiące pielgrzymów z najodleglejszych okolic, począwszy od Maroko, aż do Archipelagu Indyjskiego i od rzeki Nigru do granic Chińskich. Pątnicy pobożni zdążają tu nie tylko dla tego, aby wypełnić przepis koranu, lecz zarazem wabieni handlowymi interesami, które pokrywają wydatki podróży. Prowadzenie handlu tym sposobem ma tę dogodność, że karawany pielgrzymów, jako święte używają we wszystkich krajach machometkańskich zupełnego bezpieczeństwa. Dla tego też w peryodzie pobożnych pielgrzymek przypadają na Wschodzie najznakomitsze jarmarki. W odległości 50 mil na północ od Mekki, leży na samym brzegu pustyni drugie sławne miasto Medyna. Jest to jedna z piękniejszych miejscowości Wschodu i stanowi cel pielgrzymek pobożnych, gdyż w głównym meczecie znajduje się grób Machometa. Na południowym wybrzeżu Arabii, rozciąga się kraj zwany Hadramaut, a ku wschodowi aż do cieśniny Ormudskiej wybrzeże Oman z głównym miastem Maskat, liczącym 50,000 ludności.

Ogniwem łączącym Azyą z Afryką, albo ściślej mówiąc Arabią z Egiptem, jest półwysep Sinajski. Mieszkańcy

należą po większej części do plemion beduinów koczujących.

Góra Sinai, na której danych było 10 przykazań Boskich, wznosi się około 700' i otoczona jest czią symboliczną przez chrześcian. U podstawy góry Sinai leży wśród najbliższej pustyni klasztor Ś-tej Katarzyny, udzielający od kilku wieków gościnnego schronienia liczny m pielgrzymom.

§. 47.

Turcya Azyatycka.

Pod nazwiskiem Turcyi Azyatyckiej rozumiemy oprócz wymienionych nadbrzeżnych okolic Arabii, wszystkie kraje położone od zachodniego stoku płaskowzgórze Iranu, aż do morza Śródziemnego i Archipelagu, mianowicie:

1) **Kurdystan.**

Kraina ta ciągnie się na stoku południowo wschodnim wyżyny armeńskiej a północno zachodnim pasma Zagros. Większa część tego kraju górzysta i dzika; doliny jednak najczęściej piękne i żyzne.

Kurdowie są ludem koczowniczym i rozbójniczym; dzielą się na pokolenia pod oddzielnymi naczelnikami, i prawie z imienia tylko podlegli są Turcyi a częściowo i Persyi.

2) **Terasy układu Tygru i Eufratu.**

Obie rzeki dwoiste: Eufrat i Tygier biorą swój początek w górach Armenii.

Między temi rzekami, biegnącemi równolegle, leży szeroka równina Mezopotamii, zniżająca się stopniowo na południe. W dawnych wiekach przy sztuczném, usilnym nawodnieniu, odznaczała się urodzajnością, obecnie zaś tworzy pustynię, której granice przechodzą tylko

rozbójnicze hordy, krwiożercze zwierzęta, niszcząca szarańcza i zabójcze wiatry. Tygier i Eufrat w całej długości biegu (długość Eufratu wynosi 350 mil, co równa się prawie długości Dunaju), skrapiają wspólne dorzecze tak obszerne prawie, jak Niemcy (12,000 m. k.). Obydwie zaś rzeki łączą się w jedną zwaną Szat-el-Arab, która następnie rozdzielona na kilka odnóg, wpada do zatoki Perskiej. Według nowszych badań, opuścił Eufrat przed niedawnym czasem swoje dawne koryto powyżej Babilonu i wzięwszy więcej zachodni kierunek, ginie w jeziorach i błotach Syryjsko-Arabskiej pustyni. Eufrat powstaje z połączenia dwóch dopływów: Muradu i Fratu, z których ostatni biegnie po płaskowzgórzu Erzerum. Złączone w jedną rzekę obydwaj ramiona, wyłobioném korytem przedzierają się przez łańcuch gór Taurus, a spływając ku równinie, zbliżają się ku źródłom Tygru (nieco wyżej Diarbekiru), prawie na odległość godziny drogi. Po wyjściu z górzystej okolicy, Eufrat zbacza na zachód, jakby chciał prosto dopłynąć ku sąsiedniemu morzu Śródziemnemu, odległemu tylko na 20 do 30 mil.; przeciwnie, Tygier oddala się od Eufratu, krętym zwrotem na wschód i przerzyna bystrym spadkiem łańcuchy Tauru. Miasto Mosul (70,000 miesz.) leżące nad tą rzeką, było niegdyś jedném ze znaczniejszych na wschodzie tak ze względu handlu, jak i przemysłu. Tutejsi fabrykanci zaopatrywali Europę w najróżnorodniejsze i kosztowne tkaniny, a przedewszystkiém w muszliny. Obecnie pozostał się tylko zaledwie cień przeszłej świetności Mosulu. Niedawno znaleziono w pewnej odległości od tego miejsca rozwaliny starożytnej Niniwy; poniżej Mosulu Tygier przyjmuje spływające z terasów zachodniego Iranu dopływy: Wielki i Mały Zaab. Na granicy średniego

biegu zbliża się Tygier pod mury miasta Bagdadu, rozłożonego na lewym brzegu.

Miasto Bagdad (100,000 m.) dawniej rozpostarte po obu brzegach Tygru, stanowiło przez półtysiąca lat stolicę powszechnego państwa Arabów i środkowe miejsce handlu. Podobnie jak przy Mosul spotykają i w okolicach Bagdadu znakomite zwaliska dawnych miast, między którymi na uwagę zasługują ruiny starożytnego Babilonu, rozsiane po obu brzegach Eufratu.

Połączone obie wielkie rzeki płyną w poprzednim kierunku bystrego Tygru na Pn-W, przez pięknie uprawne okolice i wpadają do zatoki Perskiej. Na zachodnim brzegu Szat-el-Arab wznosi się miasto Basra czyli Bassora z 80,000 mieszk., ważne dla handlu między Indiami a Europą.

3) Syrya i Palestyna.

Syrya w szerszym znaczeniu, obejmuje także południowo-zachodnią część Palestyny; graniczy bowiem na Z. z morzem Śródziemnym, a na W. z pustynią Arabską. Ze względu na różnicę gruntu Syrya rozdziela się w kierunku od Z. na W. na trzy części: *a.* Wąskie i niskie pobrzeże, którego środkowa część (starożytna Fenicya) odznacza się obfitością zatok i mnóstwem dogodnych przystani. *b.* Długi, równoodległy od brzegu górzysty łańcuch (do 9,000') z podłużnymi dolinami: Orontu i Jordanu, z których pierwszy spływa na Pł. a drugi na Pn. *c.* Płaskowzgórze (wysokie na 2,000'), którego szczyt stanowi nieurodzajna płaszczyna, z rzadkimi kępami miejsc żyzniejszych, podobnymi nieco do oaz stepowych. Szlakiem tym przechodzi wielka droga dla karawan od Eufratu do brzegów Śródziemnego morza.

Długi górzysty łańcuch Syryjski, w średniej i w wyższej części zwany Libanem (t. j. białym) i Antylibanem,

z najwyższym szczytem w Syrii Hermonem, wieczne pokrywają śniegi. Nie posiada on żadnej głębszej doliny poprzecznej, któraby przecinając grzbiet z W. na Z. dozwoliła spływać wodom Jordanu do morza Śródziemnego. Oront też wpada na samej północy, gdzie górskie pasma stają się już niższymi.

P a l e s t y n a.

1. Dorzécze Jordanu.

Rzeka Jordan powstaje z połączenia licznych górskich potoków spływających ze śnieżystych wierzchołków Hermonu na południowym stoku Antylibanu, czyli Libanu wschodniego. Bieży w trzech ustępach po dolinie wąskiej, zamkniętej stromymi łańcuchami gór. W końcu drugiego ustępu przepływa jezioro Genezaret, nazywane morzem Galilejskiem, gdyż leży w prowincyi Galilei. Wydobywszy się przez rozszerzoną dolinę, Jordan uchodzi do morza Martwego albo jeziora Asfaltowego. Po za niem przedłużenie doliny, którą przepływał Jordan, aż do Akaby przy zatoce morza Czerwonego, pozostaje suchem, bezwodnem łożyskiem.

Morze Martwe powstało z zalania urodzajnej doliny Syddim wodami jeziora, w głębi którego zatoneły miasta Gomora i Sodoma. Powierzchnia jego leży przynajmniej 1000' niżej poziomu morza Śródziemnego. Sól z nad wybrzeży jeziora roznosi wiatr na wszystkie przedmioty pobliskie, i pokrywa je jakby skorupą. Na powierzchni ciężkiej wody morza Martwego, przesyconej solą, mianowicie po każdym trzęsieniu ziemi, albo silnej burzy wewnętrznej, spływają bryły asfaltu, odrywające się zapewne od dna i brzegów.

2. Kraj na wschód Jordanu, albo Perea (t. j. leżący po tej stronie) zasiany jest dotychczas jeszcze zwaliskami potężnych budowli, dobrze niezbadanych.

3 Kraj na zachód Jordanu składa się w części z wąskiego wybrzeża na Z. a w części z łańcuchów Libanu, podnoszących się terasami ku wschodowi.

Na pobrzeżu w dawniejszych ziemiach Felistynów) leży miasto Gaza, a ztąd ku północy miasto Jaffa (Joppe), najważniejsze handlowe miejsce na całym wybrzeżu Syrii.

Na terasach Libanu leżą miasta:

1. Hebron (10,000 m).

2. Betleem, sławne po wszystkie czasy narodzeniem Zbawiciela świata.

3. Jeruzalem (około 20,000 m. w tej liczbie 4,000 chrześcian i 7,000 żydów), leży na kamienistej wyżynie, pozbawionej prawie wody rzecznej i urodzajnych okolic. Dwie najstarszytniejsze części Jerozolimy zajmują południową połowę miasta; jedna wzniesiona ku Pn.-Z na wzgórzu Syońskim, a druga na górze świątyni Morii ku Pn.-W. Obecnie dzieli się Jerozolima na cyrkuły: muzułmański, największy ze wszystkich, chrześciański (różnych wyznań i narodowości), ormiański, żydowski i afrykański, a ten ostatni najmniejszy. Chrześcianie zamieszkują północno-zachodnią część, gdzie wznosi się kościół Grobu Ś-go, stanowiący przedmiot czci wszystkich wyznań i narodów. Na wschód od Jerozolimy wznosi się góra Oliwna (2550') z Pł. na Pn. Trzy jej szczyty zakończone płaszczyznami wznoszą się wyżej od Syonu tylko o 200'.

Z miast północnych, leżących w górach, jednym z godniejszych uwagi jest niewielkie miasteczko Nazaret (3,000 m.). Wznosi się nieopodal góry Tabor i w niemu Zbawiciel spędził swoją młodość.

B) Syrya północna.

Z dawniejszych fenickich miast portowych: Tyru, Sydonu, Berytu, ostatnie tylko, dziś zwane Bejrutem (45,000 m.) utrzymało dotąd swoje znaczenie.

Najwięcej ku północy wysunięta i najkrótsza trzecia część syryjskiego brzegu posiada nad innemi wyższość, gdyż w niej leży splawne ujście wielkiej rzeki Orontu; dla tego też ziemia ta była ogniskiem handlu całego świata starożytnego. Tam to wzniosły się niegdyś znakomite miasta: Seleucya i Antyochia, dziś chylące się do upadku.

Wewnątrz Syryi kwitną miasta: Aleppo albo Haleb (100.000 miesz.) i Damaszek (110.000 m.). Pierwsze ważne jako skład towarów wyprawianych do północnych, sąsiednich prowincyi; drugie jest stacją na szlaku karawan wędrujących do Mekki i Bagdadu. Świadcami przeszłej świetności téj krainy są kolosalne zwaliska świątyni Baalbeku, sterczące u stóp Hermona, nieopodal źródeł Orontu, i rozwaliny Palmiry, (rezydencji sławnej królowej Zenobii), miasta zbudowanego przez Salomona w urodzajnej oazie syryjsko-arabskiej pustyni.

4) Półwysep Małej Azji.

(ANATOLIA).

Mała Azya zajmuje przestrzeń do 10,000 m. kw.; wyrównywa zatem wielkością półwypowi Pyrenejskiemu. W rozwinięciu pionowym tego półwyspu zachowuje się, lubo w daleko mniejszych rozmiarach, kształt powierzchni panujący we wszystkich częściach stałego lądu Azji, to jest położenie środkowe wyżyny, otoczonej górzystym granicznikiem.

Geografia powszechna.

Pobliskie łańcuchy Tauru na Pł. i Pn. a Antytauru na W. okalają wewnątrz téj wyżyny, przecięte mnóstwem łańcuchów gór i pojedynczych, dosyć wysokich szczytów. Zachodnia część kraju z urodzajnymi rzęcznymi dolinami: Sangarii i Meandru zniża się stopniowo terasami i przechodzi w błogosławione nadbrzeża Lewantu, pełne wybornych przystani, wzdłuż których ciągnie się szereg najurodzajniejszych wysp.

Terasy i wybrzeża zachodniego stoku Małej Azji są dobrze zaludnione. Tutaj to leżą: Smyrna (150,000 m.) pierwszorzędne handlowe miasto Lewantu. Brussa (80,000 m.) dawniejsza rezydencja sułtanów tureckich, aż do zdobycia Konstantynopola. Do chwili zburzenia jój w 1855 r. trzęsieniem ziemi, uważaną była za drugie miasto w Małej Azji. Skutari (od 70 do 80,000 m.) leży naprzeciwko Konstantynopola.

Ze znaczniejszych wysp wchodzących w skład półwyspu Małej Azji a leżących na zachodnim brzegu, ważniejszymi są:

1) W kierunku z Pn. na Pł. Rodus (30,000 m.) z miastem tegoż nazwiska, gdzie i obecnie jest główny port floty tureckiej. 2) Samos (50,000 m.) stanowiące osobne księstwo; należy bowiem do pewnej greckiej rodziny, uznającej zwierzchnictwo Turcyi. 3) Chios, niedawno jeszcze najbogatsza i najludniejsza ze wszystkich wysp Małej Azji, liczy teraz zaledwie 40,000 m.

Wyspa Cypr na południowym brzegu, zajmuje około 300 m. □ obszaru, lecz liczy tylko 100,000 mieszkańców. Góry Cypru wspaniałe, równiny urodzajne, klimat nader przyjemny, wina doskonałe, lecz uprawa licha. Główne miasto Nikosia ma 20,000 m.

§. 48.

Kaukaskie i Zakaukaskie kraje Rosyi.

Kaukaz jest wyżyną alpejską. Góry przerzynają w poprzek szeroki pas ziemi, pomiędzy Czarném i Kaspijskiém morzem, ciągnąc się w kierunku północno-zachodnim ku południo - wschodowi i stanowią naturalną granicę pomiędzy Europą i Azyą. Kaukaz wieloramienny, wznosi swe szczyty do wyżyn Alpejskich w Europie, lecz z powodu rozszczepienia jego grzbietów, rzadkie są wierzchołki pokryte lodowcami i stąd też uboższe w źródła od Alp Europejskich.

Krainy Zakaukaskie tworzą po największej części przyjemne okolice górzyste lub pagórkowate, obficie zroszone, przydatne do uprawy żyta, pszenicy, owoców, bawełny i chowu jedwabników.

Różne szczepy ludów zamieszkujących tę górzystą krainę, używają wprawdzie narzeczy odmiennych, ale wszystkie zwyczajami i obyczajami bardzo się zbliżają do siebie. Szczególniej budową i pięknością ciała odznaczają się Czerkiesi i Czerkaski w zachodniej części Kaukazu i na wschodnim brzegu Czarnego morza osiedli.

Według ostatniego politycznego podziału (z r. 1868) rozpada Kaukaz na sześć gubernii: 1) Stawropolską; 2) Kutajską; 3) Tifliską; 4) Elisabetpolską, 5) Bakuską; 6) Eriwańską. Znakomite miasta są: Tiflis nad r. Kur, stolica Georgii albo Gruzji, liczy 50,000 m.; Eriwan; Baku nad morzem Kaspijskiém, Derbent w dawnym Dagestanie nad Kaspijskiém morzem, niegdyś miejsce pielgrzymki czcicieli ognia.

d) PÓŁNOCNA AZYA.

§. 49.

S y b e r y a

Syberya, rosyjska posiadłość w Azji, obejmuje syberyjski niż, oraz połowę prawie północnego granicz-

nika wschodniej wyżyny Azji. Rozciąga się przez całą szerokość tej części świata, od Uralu aż do cieśniny Behringa, i od wzmiankowanego granicznika do brzegów oceanu Lodowatego. Posiada trzy największe wodne układy starego świata, mianowicie: Ob z Irtyszem, Jenisej i Lenę, które bezpłodne krainy północy masą swych wód skrapiają, biegnąc do niedostępnego oceanu. Więcej jak połowa bo $\frac{3}{5}$ tego obszaru, nie możliwa jest do zamieszkania, a ludność zaledwie 3 miliony wynosi.

Miejscowe plemiona są koczującymi hordami, które żyją z polowania, rybołówstwa i hodowli renów. Mieszkańcy nie wielu miast, składają się z kolonistów europejskich i pracujących w kopalniach przestępców politycznych, oraz zbrodniarzy.

1. **Wyżyny Syberyi.** a) Ałtajskie (złote) góry stanowią dorzecze Irtyszu i Oby, które obfitemi wodami, z tych gór spadającymi zasilone, łączą się w środkowej części Syberyi.

b) dalsze grupy gór północnego granicznika wschodniej Azji, stanowią krainę alpejską Dauryi, z głęboko w ład zachodzącym jeziorem Bajkałskiem.

Bajkałskie jezioro albo morze jest największym jeziorem górskim (80 mil długie, 8 do 9 szerokie). Posiada znaczne podobieństwo z Adryjatykiem i dla tego przez krajowców morzem jest zwane.

Ogniskami północnego, zamiennego handlu są:

1. Leżące przy stoku północnym podgórze najpiękniejsze miasto Syberyi, Irkuck nad Angarą, w pobliżu Bajkałskiego jeziora; 2) prawie na samej granicy Chin leżące miasto Kiachta, najznacniejsze miasto handlowe północnej Azji.

Na tamtejszych targach najważniejszą rolę gra herbata (w 700 gatunkach) której użycie, tak u Azya-

tów, jak i w Europie z zadziwiającą szybkością coraz bardziej się wzmaga. W samej Kiachcie sprzedaje się rocznie herbaty 12 — 14 milionów funtów.

Przy ujściu Amuru powstało (od r. 1858) jako stolica nowo utworzonej gubernii wschodnio-syberyjskiej, miasto Mikołajewsk, gdzie zaczyna się rozwijać handel z resztą Syberyi.

Pod względem administracyjnym stanowią te kraje tak nazwaną Syberję wschodnią, a miejscem pobytu generał-gubernatora jest Irkuck. Miasto Nerczyńsk nad rzeką Onon liczy 6.600 mieszk. i jest położone w okolicy głównych kopalni i fabryk syberyjskich. Jakuck nad Leną (15.000 mieszk.) Krasncjarsk (7.000 mieszk.) są tu główniejszymi punktami.

c) Półwysep Kamczatka należy także do tej części górzystego obwodu. Na wschodnich jego brzegach wznoszą się podwójnym rzędem niewygasłe dotąd wulkany, z których jeden 11.000' wysokości dochodzi.

Kamczadale przez choroby i wojny zostali prawie wyniszczeni. Głównem miastem Rosyan w Kamczatce jest Petropawłowsk.

2. **Niż Syberyi** ($\frac{1}{4}$ całej Azji) ciągnie się po za krańcami wyżyn całą długością lądu, coraz się zwężając z zachodu na wschód, podobnie jak niezmierniej wielkości niż Ameryki w kierunku od północy na południe Kordylerów. Tylko najwięcej ku południowi wysunięta część Syberyi jest do uprawy sposobną. Góry porastają lasami, a niżej rozciągają się jednostajne stepy, z początku zielone jaką taką roślinnością, a następnie w większej części lodami pokryte, bagniste lub nagie. Celniejsze miasta są: Tobolsk (14.000 mieszk.) nad Irtyszem, i Omsk (12.000 mieszk.) przy ujściu rzeki Omu do Irtysza, stolica generał-gubernatora zachodniej Syberyi.

3. **Stepy Kirgizów** leżą na granicy niżu i wyżyn Azji; są nieosiedlone, gdyż po nich błakają się tylko

wędrujące plemiona Kirgizów z jurtami (namioty skórzane), trzodami owiec i koni. Wyznają islamizm oprócz kilku tysięcy koczujących około południowych stoków Uralu, którzy przyjęli rosyjskie prawosławie. Pożywieniem ich jest mięso baranie i końskie, zsiadłe mléko i sér, a ulubionym napojem kobyle mléko (kumys) i herbata.

Płasczyzna między rzeką Uralem i dolną Wołgą jest dalszym ciągiem kirgiskich stepów i należy raczej do Azji, jak do Europy. Wśród pusepnego, przez Kałmuków i inne hordy zamieszkałego stepu, powstały dwa znaczniejsze miasta: Orenburg nad rzeką Ural (20000 mieszk.) wielka graniczna stacya wojskowa, i Astrachan (40.000 mieszk.) zbudowany na wyspie między ramionami dolnej Wołgi, główne miasto handlowe na Wołdze i Kaspijskiem morzu.

ROZDZIAŁ SZÓSTY.

A f r y k a.

§. 50.

Zaludnienie Afryki.

Ludność Afryki wynosi 120 milionów mieszkańców, których rozróżnić można na krajowców i przybyszów. Do liczby pierwszych należą:

a) Kolorowi, pierwotni Negrzy czyli murzyni, zamieszkujący środkową i południową wyżynę afrykańską; rozdzielają się na mnóstwo, ciągłą wojnę prowadzących plemion.

b) Berberyjczycy, także pierwotni mieszkańcy Afryki rasy kaukaskiej. Dawniej stanowili wyłączną ludność Afryki Północnej, dziś wepchnięci w góry i pustynie przez napływowe pokolenia arabskie.

Przybysze w Afryce należą głównie do pokoleń arabskich, i osiedli są, jak powiedzieliśmy, na północy. Żydzi w Abysynii i Berberyi; Turcy nad brzegami morza Śródziemnego. Europejczycy dopiero w czasach nowszych zaczęli zakładać swoje kolonie w Afryce. Holendrzy a później Anglicy na południu w koloniach nad Przylądkiem, Francuzi, Portugalczyki w Senegambii, na wyspach i w Algierze.

Większość afrykańskiej ludności (80 mil.) czci siły natury i oddaje się bałwochwalstwu, które jest rozliczną mieszaniną mniej lub więcej rozwiniętych pojęć religijnych. Najliczniejsi są fetysze. Kafrowie, zamieszkujący południowo-wschodnie wybrzeża, obywają się bez wszelkiej religii. Islamizm od chwili zaborów arabskich nadzwyczaj się rozszerzył, mianowicie w północnej Afryce, a obecnie krzewi się także w środkowej między pokoleniami Negrów. Nie tak pomyślnie rozwija się wiara chrześcijańska. Wyznają ją w kraju Przylądkowym i na wyspach. W Algiieryi, bez względu na ciągłe usiłowania misjonarzy tak katolickich jak protestanckich, krzewienie chrześcijaństwa trudno postępuje. Wnętrze Afryki, dotąd niedostępne, jest zwiedzane przez odważnych i poświęconych misjonarzy. Tam zaś, gdzie religie monoteistyczne zdołały się zaszcześcić i przyjąć, wywarły najlepszy wpływ na ludność, poprawiając obyczaje, rugując barbarzyństwo, które aż do ludożerstwa dochodziło.

§. 51.

Podział polityczny Afryki.

1) Państwa niepodległe.

Bez względu na niski stopień rozwinięcia społecznego i religijnego, bez względu, iż głównem zajęciem ludów afrykańskich jest jeszcze polowanie, rybołówstwo, pasterstwo, a w niewielkiej tylko części rolnictwo, pokolenia Negrów stale się osiedlają po wioskach i miastach, czém wybitnie się różnią od ludów azyatyckich, dla których namiot i życie koczujące najulubieńszą i najpowszechniejszą jest formą bytu. Osiadłe pokolenia mniej lub więcej liczne, tworzą państwa pod zwierzch-

nictwem miejscowych tyranów lub patryarchalnych naczelników. Rząd w nich, rozumie się, niejednakowy, despotyczny, nieograniczony żadnymi prawami, chyba siłą zwyczaju. Między państwami niezawisłymi odznacza się Marokko i Tunis, chociaż to ostatnie jest tylko w części niezawisłym, gdyż bej bywa mianowany od sułtana tureckiego. W podobnym położeniu znajduje się obecnie i Egipt. Oprócz maleńkich państwek Berberyjskich, pokoleń Fulahów i Mandigo, utworzonych nakształt rzeczypospolitych, powstała niezbyt dawno Liberya, kolonia wólnych Murzynów, z formą rządu, naśladującą rząd Zjednoczonych Stanów Ameryki Północnej.

2. Kolonie Europejskie.

a) Posiadłości tureckie: Egipt, Nubia, Tripolis, Tunis.

b) Posiadłości portugalskie: wyspy przyładka Zielonego, niektóre kolonie w Gambii i w Gwinei, wyspy św. Tomasza, wyspa Książęca, namiestnictwo Angola i Mozambik, wyspy Azorskie i Madejra.

c) Posiadłości angielskie: na południu kraj nad przyładkiem i Natal; na zachodzie kolonie w Gwinei i Senegambii, wyspy Wniebowstąpienia i dwa archipelagi: Amiranty i Seszele.

d) Posiadłości francuskie: Algier, kolonie w Senegalu, wyspa Połączenia (ile de la Réunion do 1848 r. nazywana Bourbon) i kolonie na Madagaskarze.

e) Kolonie holenderskie na wybrzeżu Gwinei.

f) Posiadłości hiszpańskie: niektóre wyspy Gwinejskie, wyspy Kanaryjskie; a wreszcie, cztery warowne miejsca na północnym wybrzeżu Afryki.

§. 52.

Wyżyna Afrykańska.

Południowa część Afryki poczynając od 6° północnej szerokości, posiada kształt obszerniej, płaskiej wyżyny. Krańce jej na wschód, zachód i południe otoczone są granicznymi pasmami gór, zstępującymi terasowato ku brzegom, które tworzą wąskie tylko pomorze.

1. **Stok południowy** albo kraj nad przylądkiem tworzy pas szeroki, w trzy terasy ułożony, i poprzecznymi dolinami przecięty. Na terasie najniższej albo pobrzeżnej rozpościera się **kolonia** kraju przylądkowego.

Miejscowość ta zdrowym i przyjemnym obdarzona klimatem, oddawna zwracała uwagę żeglarzy. W 1652 powstała tu pierwsza kolonia portugalska, w 1806 przeszła na własność Holendrów, a w 1814 Anglików, do dziś ją posiadających. Jakkolwiek port tutejszy nie należy do najdogodniejszych, to przecież jest to jedna z najważniejszych przystani dla statków płynących do Indyi. Główne miasto Kapstadt (Cape-Town po angielsku) na wybrzeżu zatoki tegoż nazwiska, liczy 27,000 mieszkańców i prowadzi znaczny handel.

2. **Stok wschodni** wyżyny afrykańskiej zstępuje ku morzu w ogromnego kształtu terasach, wąski tylko między niemi a brzegami oceanu zostawując pas nadbrzeżny, zamieszkały przez liczne kolonie murzyńskie i kolonie europejskie. Wybrzeże to nosi różne nazwy:

a) Adel czyli kraj pokolenia Somali, wzdłuż zatoki Aden i wschodniego wybrzeża, aż do równika. Wnętrze tego kraju dotąd nie zbadane.

b) Zanzibar od równika, aż do przylądka Delgado, zamieszkałe przez pokolenie Suaheli.

c) Mozambik, od przylądka Delgado aż do ujścia rzeki Zambese. Portugalczycy założyli tu swoje osady, a miasto Mozambik, na niewielkiej wyspie u

wybrzeża położone, jest rezydencją gubernatora tych kolonii.

d) Stąd na południe aż do granic kraju przyładkowego ciągnie się wybrzeże, przez liczne pokolenia Kafrów zamieszkane. Północna jego część nosi nazwę Sofala, południowa zaś Natal, obecnie posiadłość angielska.

3) **Stok północny** wyżyny afrykańskiej znanym jest tylko z wschodniego i zachodniego krańca; środek zaś tak mało jeszcze zbadany, iż nie można powiedzieć, czy wyżyna stopniowo, czy też nagle przechodzi w niże.

a) Na wschodnim krańcu północnego stoku wznoszą się trzy terasy **Abisynii**. Pokrywają je w znacznej części bogate pastwiska i łąki, na których pasą się niezliczone stada bydła rogatego, koni itd. Ludność tutejsza należy do pokoleń koptyjskich, odznacza się kształtniejszą budową ciała i rozwiniętymi zdolnościami umysłowymi. Część wyznaje wiarę chrześcijańską. Naród ten zamknięty na swój wyżynie jak w twierdzy, przez długie wieki zdołał utrzymać niezawisłość i wyrobić sobie regularny rząd krajowy. Główniejsze miasta: Gondar (15,000) i Adowa. U granic południowych zamieszkują dzikie hordy rozbójnicze, plemienia Galasów.

b) Na zachodnim krańcu północnego stoku wyżyny afrykańskiej rozciąga się **Sudan**, mający w tej stronie podobne rozwinięcie, co Abisynia. Tworzy on rodzaj górzystego łuku, zwróconego wypukłością ku stałemu lądowi Afryki. Stąd biorą początek rzeki Rio-grande, Gambia, Senegal i Niger. Kraj zamieszkały przez pokolenia Negrów, zwane Fullachami i Mandigo. Wyznają islamizm i zdołały dojść do wytworzenia sobie rządu stałego.

Na wyżynie Sudańskiej zaczawszy od zatoki Gwinejskiej, ciągną się łańcuchy gór Kongo w kierunku wschodnim, na przestrzeni 300 mil. Wierzchołki ich dochodzą 10,000' wysokości. Okolice te pierwotnie zwiedzane były przez Mungo Parka w 1796 r. a bliższe o nich wiadomości winniśmy Henrykowi Barth, który docierał do źródeł Nigru.

4. **Stok zachodni** wyżyny afrykańskiej. Jakkolwiek zachodnie brzegi Afryki przez półtrzecia już wieku zwiedzane są przez Europejczyków, to przecież w południowej części od rzeki Orange, do przylądka Negro (16° połud. sz.) okrywa je po największej części niezbadana dotąd tajemnica.

Na północ przylądka Negro aż po równik, rozciąga się południowa albo niższa Gwinea, 15,000 □ mil z 9 mil miesz. Południowa jęj część od przylądka Negro aż do ujścia rzeki Koanzo mieści portugalskie posiadłości Angolę i Benguelę; północna zaś część murzyńskie państwo Kongo i Loango.

Po za równikiem na północ brzeg przyjmuje kierunek zachodni i tęj jego części nadają nazwę ogólną Wyższej Gwinei. Wielka rzeka Quorra albo Dżoliba z licznymi odnogami stanowi główny układ wodny tego kraju, w którego południowej stronie ciągnie się pasmo gór Kameron z wierzchołkami do 13,000' wysokimi. Składa się z kilku pojedynczych części, czyli wybrzeży różnej nazwy jak: brzeg Niewolniczy, Złoty, Słoniowej kości, (tak nazwane od głównego artykułu wywozu), Sierra Leone.

Na wybrzeżach istnieje kilka państweczek niezależnych. 1) Na wybrzeżu złotém — państwo Aszanti (4 mil. miesz.), z miastem Kumasie (70,000 m.) rezydencją króla. — 2) Na wybrzeżu Niewolniczym leży państwo Dahomeh, z główném miastem Abomeh

(30,000 m.), rezydencya króla, który wsparty na 25,000 wojsku, rozrządza dowolnie życiem i mieniem swych poddanych. — 3) Jarriba, na wschodnim krańcu Kongo z stolicą Abeokuta (50,000 m.)

Na wybrzeżu Sierra Leone powstała w r. 1845 pod opieką Ameryki Północnej rzeczpospolita Liberia, złożona z murzynów wykupionych z niewoli, z miastem Monrowia. Angielska murzyńska kolonia na tém samém wybrzeżu, liczy obecnie do 70,000 m.

5) **Wnętrze wyżyny Afrykańskiej**, do naszych czasów zupełnie nie znane cywilizowanemu światu i nauce, bardzo niedawno dopiero dzięki poświęceniu śmiałych i wytrwałych podróżników, zaczyna się przedstawiać w coraz prawdziwszém świetle.

Dziś wiemy już, że środek wyżyny stanowi obszerne płaskowzgórze, przechodzące ku wschodowi w równiny, od których silnie się odrzynają graniczne pasma Habeszu z szczytami Kenia (17000') i Kalimandżaro (22000'). Płaskowzgórze to nie jest, jak sądzono, bezpłodném i spiekłém a zatém nie zaludnioném. Przeciwnie, posiada ono obfite wody a mianowicie systemat jezior środkowych, znacznej bardzo rozległości.

§. 53.

Terasy i rzeki Północnej Afryki.

Przechodnim kształtem od wyżyny i płaskowzgórza do niżu afrykańskiego, są terasy z rozwiniętymi na nich układami wodnymi w północnej Afryce. Kierunek ich północno-zachodni lub północno wschodni.

A) **Terasy Senegambii, Gambii i Senegalau.** Te trzy rzeki, głównym kierunkiem zwrócone ku zachodowi, zbliżone są do siebie charakterem swych wód i dorzecza.

Wszystkie (jakieśmy to już widzieli) biorą początek na płaskowzgórzu Sudanu Wyższego i płyną równolegle; w górnym biegu tworzą znakomitęj wysokości wodospady, dolnym zaś przepły-

wają szerokie terassy Senegambii. Senegal i Gambia sposobne są i do żeglugi, gdyż zatoka, do której wpadają, wylewa swe wody podczas przyływu morza na 40 mil w górę. Ta okoliczność stała się powodem założenia licznych osad europejskich w Senegambii. Pierwotnie zamieszkali tu Portugalczycy, a później dopiero Francuzi, którzy przy ujściu Senegalu na wyspie świętego Ludwika, założyli port wojenny i handlowy. Anglicy mają swoje osady na wybrzeżach Gambii, przy ujściu której leży główny port Bathurst.

B) Układ wodny Nigru. Niger stanowi jedną z najważniejszych rzek afrykańskiego lądu. Początek bierze na północnym stoku gór Kongo, przebiegając pod nazwą Dżoliby w kierunku północno-wschodnim aż do południowych granic Sahary. Od Kabry (przystań handlowa Timbaktu) zwraca się łukiem ku północy i płynie pod nazwą Quorra na południo-wschód. Tu łączy się z rzeką Benue, wypływającą podobno z jeziora Czad, położonego na terasie środkowej wyżyny afrykańskiej. Dopływ ten stanowi jedyną obecnie wodną linię komunikacyjną w głąb kontynentu afrykańskiego. Ujście Nigru leży na północnym wybrzeżu Gwinei i tworzy szeroką, błotnistą deltę, zarosłą po obu stronach nieprzebytymi lasami.

W dorzeczu Nigru leżą liczne państwa, którym religia mahometañska nadała pewną cywilizacyę i stała formę rządu. Liczne, dobrze zaludnione miasta, korzystnie oddziaływają na te okolice, których mieszkańcy trudnią się nie tylko rolnictwem, ale i przemysłem. Na czele tych miast słusznie postawić można Timbaktu (13,000 m.) leżące o pięć mil od Nigru, u wybrzeży którego posiada dość dogodny port Kabrę. Punkt to niezmiernęj wagi z powodu swego środkowego położenia między na wpół ucywilizowanymi krajami i stał się od wieków ogniskiem handlu północnej Afryki.

C. Terasa środkowej Afryki albo **Sudan płaski** (niski) zajmuje obszerną przestrzeń ziemi, między dwie-

ma największemi rzekami Afryki: Nigrem i Nilem. Miejscowość ta obficie zroszona wodami, płodna i dobrze zaludniona, przedstawia pewną szczególność pod względem układu wód, które spływając z północnego stoku płaskowzgórza i niemogąc rozwinąć się z powodu rozległej, piaszczystej pustyni, tworzą jeziora, których śródkowym punktem jest jezioro Czad.

Rozległa terasa płaskiego Sudanu, podobnie jak Sudan wyższy zamieszkaną jest przez pokolenia Negrów, tworzące mniej więcej dobrze uorganizowane państewka, pod zarządkiem królików, tyranów. Rozległy kraj Haussa na prawym brzegu średniego Nigru, posiada kilka miast znaczniejszych jak: S a k k a t u (80,000 m) najludniejsze w środkowej Afryce. Dalej ku wschodowi królestwa Bornu, Kanem, Logem, M a n d a r a itd. Ważniejszém w tych stronach miastem handlowém jest jeszcze K a r n u k.

D. Terasy Północnej Afryki albo układ rzeki Nilu. Nil dla swój ważności słusznie za najpiérwszą afrykańską rzekę uznanym być może, a nawet zajmuje jedno z najpiérwszych miejsc między rzekami całego świata. Bieg Nilu dochodzi długości 560 mil. Rzeka ta przecież różni się od azyatyckich i amerykańskich tém, iż wpada nie do oceanu, ale podobnie jak największe rzeki europejskie do morza Śródziemnego. Nil powstaje z połączenia dwóch głównych rzék, zasilonych licznymi dopływami; większe czyli zachodnie ramię zowie się Nilem Białym, a źródła jego według ostatnich poszukiwań Grandta i Specke leżą w środkowej Afryce, a prawdopodobnie wypływa on z jeziora Ukerewe. Wschodnie ramię, mniejsze zowie się Nilem Niebieskim, a źródła jego na wyżynach Habeszu,

Środkowy bieg Nilu poczyna się od punktu połączenia dwóch głównych ramion i sięga ostatnich wodospadów przy Assuannie czyli do wejścia téj wspaniałej rzeki w granice Egiptu. Na téj ogromnej przestrzeni

Nil łamie się w dwa skręty po piaszczystej pustyni i tworzy 10 znacznej wysokości progów czyli wodospadów. Po przyjęciu rzeki Tahazze albo Atbary (w starożytności Astaboras), prowadzi Nil wszystkie wody północno-wschodniej Abisynii, najobfitsze w porze deszczowej. To nam tłumaczy łatwość, z jaką wielka ta rzeka w długim i szerokim biegu (300 mil) przepływa przez rozpalone piaski pustyni, nie przyjmując już więcej żadnego dopływu. W tym względzie Nil niedaje się porównać z żadnym na świecie układem rzeczonym.

Nil w biegu dolnym staje się spławnym, i płynie już odtąd w kierunku północnym. Słusznie mu mieszkańcy nadają nazwę rzeki *obfitości*, gdyż po każdorocznym wylewie, osadza na gruntach przyległych dolin muł użyźniający. Wylew Nilu rozpoczyna się w końcu czerwca i trwa do końca września; naturalną przyczyną tego zjawiska są podzwrotnikowe deszcze. Podczas wylewu, wznoszą się wody wysoko (22') i pokrywają całą dolinę granicznymi pasmami gór otoczoną. Znaczna ilość mułu, którą niosą wody, osadza się w łożysku, podnosząc ciągle dno rzeki. Długość dolnego biegu wynosi 150 m. g. a szerokość 2 do 3 mil.

Poniżej Kairu rozszerza się nagle dolina, gdyż kierunek pasm górzystych rozchodzi się w przeciwne strony. Od tego miejsca poczyna się tak nazwana delta Nilu, który rozdziela się na dwa ramiona główne, uchodzące do morza Śródziemnego. Ramię północno-zachodnie wpada do morza koło m. Rosetty, a północno-wschodnie, obfitsze w wody, koło Damietty.

Najwyższą terasę górnego Nilu, pokrywają bogate łąki, którym sprzyja piękny podzwrotnikowy klimat, przy obfitem zroszeniu wodnym, skutkiem nawalnych deszczy. Ziemia ta dostarcza łatwych środków utrzy-

mania życia licznym pokoleniom Negrów, trudniących się polowaniem i rybołostwem. Niektóre tylko gromady osiadłe w żyznych okolicach zajmują się rolnictwem i posiadają pewne urządzenia gminne pod naczelnictwem starszych pokolenia.

Terasę średniego Nilu zajmuje Nubia. Południowa jej część wystawiona na działanie deszczy podzwrotnikowych posiada obfitą i rozkoszną roślinność, lecz klimat w ogóle nie zdrowy. Środkowa i północna część Nubii pozbawiona wody deszczowej a zatem i roślinności, przy spiekłym klimacie zwrotnikowym, przedstawia nagą pustynię bez żadnej nawet oazy. Często przez długie lata nie padnie tu ani kropla deszczu, a nawet rosa rzadkiem jest zjawiskiem.

Istniejące dawniej liczne a małe państewka Nubii jako to: Dongola, Szendi podbite zostały w 1820 r. przez wojska wicekróla Egiptu. Najznakomitszym miastem Nubii jest obecnie Kartum (40,000 m.), leży przy zlewie Nilu Białego z Niebieskim, w położeniu nie zdrowym, lecz ponieważ jest głównym miejscem handlu niewolnikami i zimową stacją dla wszystkich ekspedycyi w głąb Afryki, przebywających tu w porze deszczowej, posiada przeto niemałe w tych okolicach znaczenie.

Najniższą terasę Nilu zajmuje Egipt („dar Nilu“). Jest to dolina, ciągnąca się między pasmami gór Libijskich, chroniących ją od piasków Sahary, i Arabskich, ciągnących się wzdłuż wybrzeży Czerwonego morza. Na tej przestrzeni (8.372 mil kw.) mieszka przeszło 5 milionów mieszkańców, w większej części arabskiego pochodzenia, tworzących dziś osobne i prawie niezależne państwo.

Właściwa dolina Nilu dzieli się na górny, środkowy i dolny Egipt.

Już w środkowej i niższej Nubii, a więcej jeszcze w górnym Egipcie napotyka ciekawy podróżnik mnóstwo pamiątek najstar-

szej cywilizacji na świecie, jaka się na wybrzeżu świętej rzeki Nilu dość wczesnie rozwinęła. Są to po większej części ruiny, należące do najznakomitszych dzieł sztuki budowniczej na ziemi; a z tego względu, jak również z powodu starożytności, godne najpilniejszej uwagi badacza. Królewskie miasto, starożytne Teby, piętrzą się dziś jeszcze w zadziwiające ogromem pałace i świątynie.

W średnim Egipcie ukazują się u granic pustyni Libijskiej piramidy. Są to budowle wzniesione z granitu, regularnej piramidalnej (każdy bok trójkątem) formy, zakończone spiczasto lub co częściej nie wielką płaszczyzną. Wysokość ich wynosi od 20 do 450 stóp. Nie ulega wątpliwości, iż piramidy służyły za grobowce dla starożytnych władców Egiptu.

Powyżej rozdziału Nilu spotykamy znacznej wielkości miasto Kair ((300.000 mieszk.), stolicę dzisiejszego wice-królestwa, pierwszorzędne ognisko życia arabskich i tureckich ludów w Afryce. Oprócz ważności politycznej posiada Kair nie mniejsze znaczenie handlowe, jako miasto, leżące na drodze między zachodem Afryki i Arabią, a nawet Indjami Wschodnimi.

W dolnym Egipcie zmieniła się obecnie jedna część kraju, z powodu zaniedbania kanałów, w obszerne i niezdrowe błoto, a druga zasypana została piaskiem. Miasto Aleksandrya (145.000 m.) w większej części zamieszkałe przez Europejczyków, jedno z najznakomitszych miast handlowych na ziemi. U delty Nilu leżą: Damietta (30.000 mieszk.) i Rosetta (40.000 mieszkańców).

Nietykając starożytnej historii Egiptu, należy nam przypomnieć, iż krajem tym w XII wieku opanowali Turcy, których bitni bejowie utworzyli potężną i rządzącą państwem armię, zwaną mamelukami. W r. 1789 Napoleon Bonaparte opanowawszy Egipt zadał główny cios potędze mameluków. Po wycofaniu się Francuzów, wróciła władza mameluków i zwierzchnictwo Turcyi, która tu miała swego paszę. Jednym z takich paszów był Mechmed-Ali.

Zdołał on ogarnąć silną dłońią władzę, a w 1811 r. po okrutnej rzezi pozbył się niebezpiecznych dla ogólnego porządku resztek mameluków i urządził kraj mniej więcej na sposób europejski. Zaprowadził stałą armię, organizacją administracyjną, sądownictwo i t. d. Obecnie panujący wice-król Said Pasza nominalnie tylko zależny od Turcyi.

Rolnictwo jest najgłówniejszém zajęciem mieszkańców Egiptu, a powodzenie jego, jak powiedzieliśmy, zawisło od użyźniających wylewów Nilu. Liczne gatunki zboża i roślin drogocennych uprawiają na polach, a drzewo daktylowe, granaty, pomarańcze, cytryny tworzą rozkoszne gaje. Lud jednak rolniczy czyli fellahowie mimo bogactwa ziemi biedni, gdyż przeciążeni podatkami na rzecz panów i rządu.

Egipt ma niezmiernie znaczenie handlowe. Wspomnieliśmy już, iż Kair jest pośrednim punktem między Afryką i Azyą. Obecnie otwartą została dla handlu nowa wielka droga po dokonaniu przekopu Suezkiego, który połączył z sobą wody morza Śródziemnego z morzem Czerwoném i z oceanem Indyjskim. W głębokiej już starożytności usiłowano dokonać tego przedsięwzięcia; istnieją ślady kanału Nekosa (syn Psametyka na 630 lat przed Chr.), który później starał się odnowić Dariusz, król perski, w ciągu swego panowania nad Egiptem; kanał ten łączył jednak nie morze Śródziemne bezpośrednio, ale Nil z morzem Czerwoném. Za kalifów arabskich i Turków kanał ten niszczał. W XVII. wieku Leibnitz podniósł myśl przekopu, a Napoleon 1-szy głęboko ten projekt badał. W ciągu naszego stulecia wielokrotnie był on podnoszony aż w r. 1854 udało się p. Lesseps, Francuzowi, uzyskać pozwolenie i rozpocząć prace z wielu trudnościami połączone. W listopadzie 1869 r. nastąpiło uroczyste otwarcie kanału na całej przestrzeni od portu Saïda do Suezu.

§. 53.

Oddzielne grupy wyżyn Afrykańskich.

Odosobnione wyżyny z wyniosłemi pasmami gór ułożyły się tylko w północnej Afryce, mianowicie płaskowzgórze Berberyi z Atlasem i płaskowzgórze Barki; obie wyżyny oddzielone od siebie zatoką Sydra.

1. **Płaskowzgórze Berberyi** ciągnie się z zachodu ku wschodowi, a otacza je morze Śródziemne, ocean Atlantycki i wielka puszcz piaszczysta Sahary. Powierzchnia téj wyżyny różni się od innych kształtów afrykańskiego lądu większą różnorodnością widoków. Część zachodnia piętrzy się najwyżej i tu rozciąga się pasmo górzystego Atlasu, aż do granic wiecznego śniegu.

Atlas albo Dżabel Dyris, ciągnie się od zachodu ku wschodowi. Część jego wysunięta ku południowi nosi nazwę gór Fezańskich; dalej z wygięciem na wschód pasmo to nazywa się Wielkim Atlasem, a śnieżyste jego wierzchołki odpowiadają przeciwnym górom Sierra Nevada na półwyspie Iberyjskim. Bliżej po nad morzem Śródziemnym ciągnie się pasmo Małego Atlasu.

Oprócz kilku niewielkich państw Berberyjskich na zachodzie płaskowzgórza, zachowujących swoją niepodległość, zawiera Berberya trzy większe państwa:

a) Marokko (8 do 9 mil. mieszk.), którego głównymi miastami są: Marokko (50.000 mieszk.) i Fez albo Faz (80.000 mieszk.)

Marokko, dawniejsza Maurytania, należy do najżyźniejszych krain na wybrzeżach Afryki. Oprócz wymienionych miast zaliczają do ważniejszych: Tanger, rezydencja konsulów europejskich, miasto handlowe nad Atlantykiem; Tetuan, nad morzem Śródziemnym. Hiszpania posiada na wybrzeżu Marokańskim, miasto Ceutę i kilka warowni.

b) Francuska kolonia Algier (6.000 mil kw. $3\frac{1}{2}$ mil. mieszk.) rozdzielona na trzy prowincje: Oranu na zachodzie, Algieru w środku i Konstantyny na wschodzie.

Algier, starożytna Numidya, obejmuje w dolinach między Wielkim a Małym Atlasem około 14 mil. hektarów żyznej i urodzajnej ziemi. Po za pasmem tych gór ciągną się stopy pokryte jeszcze roślinnością; dalej zaś na południe poczyna się już piaszczysta puszcz, mająca jednak kilka pięknych i bogatych oaz. Algier tworzył do 1830 r. dejostwo niezależne, ulegające ciągłym

wewnętrznym niepokojom i będące postrachem okrętów handlowych na morzu Śródziemném, gdyż dawało przytułek statkom licznych piratów. W 1830 r. dnia 25 Maja wojska francuskie wylądowały w Algierze, a po wielu zwycięskich walkach zdołały go opanować i w kolonią Francuską zamienić. Stolica kraju Algier (Al-Dżesair) liczy 70,000 m. i zbudowana jest amfiteatralnie u brzegów morza. Konstantyna (starożyt. Cyrta) 26,900 m.

c) Tunis leży między Algierem i zatoką małej Syrty z główném miastem tegoż nazwiska (110.000 m.), rezydencyą beja, który nominalnie tylko zależy od Turcyi. Kraj z wyjątkiem południa urodzajny i dość ludny (2,000.000 mieszk.)

Miasto Tunis leży nad jeziorem, które połączone jest z zatoką morską kanałem Gulett. Na północ od tego kanału na przylądku zbudowaną była Kartagina.

d) Tripolis ($1\frac{1}{2}$ mil. mieszk.) obejmuje wybrzeże obu Syrt, i należy do Turcyi, która w nim rządzi za pośrednictwem mianowanego paszy albo deya.

2. **Płaskowzgórze Barki**, oddzielone jest od poprzedniego zatoką Sydra. Największa wyniosłość przypada na zachodzie, a ku wschodowi kraj nachylony. Jakkolwiek z trzech stron go opłukują wody morza Śródziemnego, strome jednak brzegi, mianowicie w stronie północnej, mają zaledwo kilka dogodniejszych przystani.

Na południe Barki płaskowzgórze zanurza się w morzu piaszczystém t. j. wielkiej pustyni afrykańskiej z piękną oazą Audzelach. Barka stanowiła część starożytnej Libii nadmorskiej a wznoszą się jeszcze dziś dość liczne ruiny, świadczące o wysokiej niegdyś cywilizacyi tego kraju.

§. 54.

Niż Afrykański.

Niż Afrykański składa się z zamieszkałych obszarów pozbawionych wszelkiej roślinności i w małej tylko części z szerokich równin porośłych trawą. Te ostatnie

leżą zwykle na krajach wielkiej środkowej pustyni, a mianowicie: od północy sawanny Biledulgeridu; na północo-wschodzie i wschodzie dwa łańcuchy oaz przy stoku płaskowzgórza Barki i gór Libijskich; na południu Sudan niższy czyli płaski. Między tym zieleniącą pierścieniem i falami atlantyckiego oceanu, rozciąga się największa na świecie pustynia, tem straszniejsza, iż bezwodna i w gorącym podzwrotnikowym klimacie położona. Według powszechnie przyjętego zdania uważa się ją za wyschłe łóżysko wielkiego morza. W czasie wiatrów powstają tu piaszczyste bałwany i olbrzymie trąby, które zegrzebuja nieraz całe karawany. Na podobieństwo też morza posiada wyspy, zwane oazami. Zwykle są to miejsca dość wyniosłe, a nieco wody i ziemi rodzajnej wywołuje na nich roślinność i życie. Największą z oaz Sahary jest Fezan, okrągły i granicznymi grzbietami gór otoczony. Dzieli on Saharę na dwie nierówne części: mniejszą wschodnią, przeciętą w kilku kierunkach płodnymi i bogatymi w wodę oazami, łatwiejszą zatem do przebycia; i większą zachodnią bezwodną i rozpalonymi piaskami zasutą.

Saharę zamieszkują pokolenia koczujące, po większej części machometanie, zostający pod władzą dziedzicznych lub wybieralnych naczelników niezależnych. Głównym ich zajęciem jest pasterstwo, hodowla koni, wielbłądów i owiec; oddają się także handlowi, a do przenoszenia ciężarów i odbycia podróży służy im wielbłąd, słusznie nazwany okrętem pustyni. Na grzbiecie wielbłąda mieszkańcy przebywają w rozmaitych kierunkach Sahary, a oazy służą tym karawanom za przystanie i porty, gdzie ładunek się sprzedaje lub zabiera, gdzie kilka dni wypoczynku do dalszej pokrzepia drogi. Głównym przedmiotem wywozu stąd jest sól, wydobywana bardzo łatwo z dna jezior, peryodycznie wysychających lub dawno wyschłych.

§. 55.

Wyspy Afrykańskie.

A) Położone na oceanie Atlantyckim czyli wyspy zachodnio - afrykańskie.

Azorskie, w liczbie dziewięciu, a najgłówniejsza z nich Terceira. Należą do Portugalczyków, którzy zaliczają je do krain europejskich. Są one utworem sił wulkanicznych, a nawet i obecnie jeszcze takowym podlegają. Roskoszny klimat na Azorach uważany jest za najzdrowszy w świecie.

2. Sławna z wyborowych gatunków win wyspa Madera, między Azorami i wybrzeżem Marokańskim, wraz z nieopodal leżącą Porto-Santo, tworzy prowincją Portugalii.

3. Wyspy Kanaryjskie w liczbie 13, należą do Hiszpanii, która nie uważa ich za kolonie, ale zalicza do europejskich swych posiadłości. Podobnie jak Azorskie, są i wyspy Kanaryjskie wulkanicznego pochodzenia; na najgłówniejszej z nich wyspie Teneryfie znajduje się wśród wyniosłego grzbietu gór, czynny wulkan Piko-de-Taide 11,400 stóp wysoki, pokryty lawą i popiołem. W okolicznych szczytach ogromne mnóstwo kraterów. Wyspa Kanaria, dająca nazwę całemu archipelagowi, odznacza się wielką żyznością i piękną położenia.

4. Wyspy przyładka Zielonego albo Kapwerdyjskie w liczbie 10, należą także do Portugalczyków. Ze względu swego położenia są stacją dla żeglarzy z tej strony równika.

5. Wyspy Gwinei w liczbie 4, położone na wschodniej stronie zatoki Gwinejskiej. Najwięcej wysunięta ku północy wyspa Fernando Po, należy do Hiszpanów.

Środkowe zaś dwie: Principe albo Książęca i św. Tomasza należą do Portugalczyków.

6. Anglicy posiadają tu dwie wyspy: Wniebowstąpienia (Ascension) i św. Heleny, obie stanowią ważne stacje w żegludze do Indyi wschodnich. Na wyspie św. Heleny przemieszkiwał Napoleon I, zostając w niewoli angielskiej.

B) Położone na oceanie Indyjskim czyli wyspy **wschodnio - afrykańskie.**

1. Madagaskar, oddzielona od wybrzeża afrykańskiego szerokim i burzliwym kanałem Mozambiku. Jest to jedna z najważniejszych wysp na ziemi, gdyż zawiera 10.500 m. kw. powierzchni. W skutek obfitości wód, przy gorącym klimacie, posiada prześliczną roślinność i rozmaitość świata zwierzęcego. Grunt nadzwyczaj żyzny, a mieszkańców liczy 2 miliony plemienia Madagassów, przechodniego między Murzynami i Malajczykami.

2. Wyspy Maskarańskie: jedna z nich św. Maurycego należy do Anglików, druga Połączenia (Réunion) do Francuzów; tę ostatnią nazywają także Bourbon.

3. Ku północy dwie grupy: Amiranty i Seszelle należą do Anglików.

4. Wyspa Sokotora, u wejścia w zatokę Aden, należy do Imana Maskatu.

ROZDZIAŁ SIÓDMY.

Europa.

§. 56.

Zaludnienie Europy.

Na przestrzeni lądu Europejskiego, który zajmuje ogółem 168,000 mil kw., zamieszkuje 280 mil. mieszk., a zatem 1.600 głów na milę kw. W rzeczywistości jednak gęstość zaludnienia w różnych okolicach tej części świata jest niezmiernie rozmaita. Najmniejsza ludność przypada na kraje wschodnie oraz głębokiej północy; w Rosyi 600, na półwyspie Skandynawskim 375 głów na milę kw. Największą ilość ludności na milę kwadr. posiada Belgia, gdyż tu rachują 9.300 głów na milę kw.

Ludność Europy należy do dwóch ras, a z tych jedna nierównie większą ma przewagę. Z 280 milionów tylko 14 należy do rasy mongolskiej. Lecz za to różnice plemienne i narodowe są tu niezmiernie liczne i wybitne.

Pod tym ostatnim względem można mieszkańców Europy rozdzielić na trzy grupy, równe co do liczby.

a) Heleńsko-romańską, zawierającą około 90 milionów głów, rozłożoną w południowej i południowo-

zachodniej Europie. Należą do tej grupy: Grecy, Rumuni, Włosi, Hiszpanie, Portugalczycy i Francuzi.

b) Niemiecką czyli germańską, zawierającą 80 milionów mieszkańców; zajmuje ona środek Europy, dwa północne półwyspy i Wielką Brytanię. Składają tę grupę trzy główne narodowości: niemiecka z holenderską, skandynawska (Szwedzi, Norwegczycy i Duńczycy) i anglo-saxońska.

c) Słowiańską, liczącą również 80 milionów mieszkańców. Ludy tego plemienia zamieszkują południowy i północny wschód Europy, od morza Adryatyckiego (Sinego u Słowian) i Czarnego, do Bałtyckiego i Białego. Tu należą: Polacy, Rusini, Czesi, Słowacy, Serbowie, Kroaci a poniekąd i Bułgarowie. Można tu także zaliczyć i Rosyan, chociaż najnowsze badania dowodzą, iż oni pochodzą z rasy mongolskiej, i że się tylko z czasem zesłowiańszczyli.

Na krańcach zachodniej Europy wyłącznie niemal na wyspach, lub półwyspach, w górach niedostępnych, przechowały się jeszcze szczątki, niegdyś szeroko rozpostartego plemienia Celtyckiego. Liczą ich ogółem do 11 milionów i tu należą: Irlandczycy, Szkoci, Walonowie i Bertończycy.

Prócz tych pokoleń odróżniamy jeszcze w Europie: Basków w zachodnich Pyreneach, Turków, Madziarów, Łotyszów, Litwinów, Czuchonców i Albańczyków. Żydzi, ludność właściwie napływowa, rozrzuconą jest po wszystkich krajach.

Pod względem religijnym przypada na 280 milionów mieszkańców Europy tylko $\frac{1}{2}$ mil. pogan, 3 miliony żydów czyli wyznawców Starego Zakonu; 5—7 mil. machometan, i dlatego też tę część świata uważać musimy za główne siedlisko chrześcijaństwa. Potrójnemu rozdziałowi całej ludności europejskiej pod względem plemiennego pochodzenia i języka, odpowiada potrójność kościoła. Narodowości romańskie należą

przedewszystkiem do kościoła katolickiego, chociaż ten obrządek wyznaje także $\frac{1}{4}$ ludności germańskiej, $\frac{1}{3}$ słowiańskiej (142 mil. razem). Kościół wschodni prócz małej ilości Greków liczy wyznawców między ludami sławiańskimi (60 mil.); natomiast protestantyzm liczy najwięcej wyznawców między narodami plemienia germańskiego.

Wielka ilość ludności Europejskiej, z małym bardzo wyjątkiem, należy do stale osiadłej. Wielka rozmaitość pod względem charakteru przyrody krajów europejskich, sprzyja najrozmaitszym zajęciom jako to: handlowi i żegludze. Zatrudnienia te jak również energia ducha, w rozwijaniu sztuk i nauk, oddały w ręce Europy, najmniejszej części świata, moralne, naukowe i materyalne przewodnictwo nad innemi.

Europa włada przeszło trzecią częścią zaludnionych krajów całego świata i blisko połową całego rodu ludzkiego. Oprócz własnych liczą kolonie Europejskie w innych częściach świata do 200 mil. mieszkańców. W tej wielkiej sprawie kolonizacyi i cywilizacyi biorą główny udział narody zachodnio-europejskie, czyli mieszkające na wybrzeżach oceanu Atlantyckiego: Portugalczycy, Hiszpanie, Francuzi, Holendrzy a przedewszystkiem Anglicy, których europejskie posiadłości, przestrzenią przenoszą 1½ razy Europę.

Forma rządu w państwach europejskich pozostaje w ścisłym związku z rozwojem cywilizacyi materyalnej i umysłowej. Rząd czysto patryarchalny nigdzie już prawie w Europie nie istnieje, a ludy Europy rządzone są albo zasadami monarchicznymi albo republikańskimi. Monarchiczne państwa Europy są albo konstytucyjne, z rozwiniętym mniej więcej współdziałaniem narodu w rządzie; lub téż samowładne czyli absolutne, gdzie władza bez żadnego ograniczenia spoczywa w ręku rządzących.

a) EUROPA POŁUDNIOWA.

Wybrzeże stałego lądu Europy podobnie jak i Azyi, najsilniej się rozwija na południu. Spotykamy tutaj trzy wielkie półwyspy: Grecki, Włoski i Hiszpański, wszystkie zwrócone na południe, i oblane wodami morza Śródziemnego. Klimat ich ciepły, umiarkowany i wilgotny.

§. 57.

Półwysep Grecki.

Półwysep Grecki inaczej zwany Bałkańskim, posiada brzegi od zachodu, południa i wschodu oblane morzem Śródziemnym; podstawą zaś swoją łączy się z stałym lądem Europy. Podstawę tę tworzy linia, pociągnięta od ujścia Dunaju do zatoki Quarnero u północno-wschodniej kończyny Adryatyku.

Rozwinięcie poziome.

Na południu od tej podstawy rozłożył się ląd półwyspu greckiego między wodami morza Czarnego i Egejskiego, Jońskiego i Adryatyku, Wybrzeża (663 mil) przeważnie skaliste, lecz znacznie rozwinięte. Rozwinięcie zaś to zwiększa się od północy ku południowi tak, że gdy północna część półwyspu nosi wszelkie cechy kontynentu, najdalej na południe wysunięta część jego, Morea czyli Peloponez, staje się prawie zupełną wyspą. Z drugiej strony jest to rozwinięcie wybrzeża na wschodniej stronie kraju nierównie większe, jak na zachodniej, która z powodu stromego spadku gór ku morzu mało posiada obszernych i bezpiecznych zatok.

Najznacześniejsze zatoki są na W.: zatoka Salonicka Orfano, Volo, Zeituni, Engia czyli Egina i Nauplia. Na

Połud: Kolokitya i Koron. Na Z.: Zatoka Koryncka czyli Lepanto, Patras, Arta, Aulona.

Liczne szeregi wysp rozsiane są obok wybrzeży półwyspu. Tworzą one po największej części grupy; tak na zachodzie: wyspy jońskie, na wschodzie: Cyklady i dalej wysunięte Sporady. Wyspy te dobrze zaludnione i uprawne.

Rozwinięcie pionowe.

Z wyjątkiem kilku równin przedstawia się półwysp grecki jako kraj górzysty. Góry tego półwyspu ciągną się w dwóch głównych kierunkach: 1) Jedne łączą się na północ morza Adryatyckiego z Alpami a naśladując kierunek Apeninu włoskiego ciągną się jako równoległe a przytém gęsto skupione łańcuchy od zachodu północnego ku wschodowi południowemu wzdłuż całego półwyspu. Na zachodnich ich stokach nad Adryatykiem osiadły górzyste krainy: *Dalmacya*, *Czarnogóra*, *Albania* i *Epir*, oparte o łańcuch górzysty, który stanowi dzielnicę wodną między morzem Adryatykiem z jednéj a morzem Czarném i Egejskiém z strony drugiej. Wał ten górzysty nosi po wschodniej stronie Dalmacyi nazwę *Alp dynarskich* albo *dalmatyńskich*; w okolicy między źródłami rzeki Wardar a Białej Dryny nazywa się *Czar-Dagh* czyli *Skardus*; między Wardarem i Czarną Dryną *Boro-Dagh*; dalej zaś na południe po wschodniej stronie Epiru—*Pindus*. Z południową kończyną Pindusu stykają się gniazda gór, wypełniające krainę Hellady, dzisiejszej Liwadyi.

Morea czyli Peloponez zawiera odrębny i samodzielny system gór; najznacniejszy z jego pasm górzystych Tajget, ciągnie się jak Pindus od Północy na południe.

Na północno-zachodniej stronie Alp dynarskich leżą góryste krainy: Kroacya, Bośnia i Serbia.

2) Na wschodniej stronie Czar-Daghu poczynają się pasma gór, które odmienny od poprzednich mają kierunek. Między licznymi pasmami, najważniejszym jest *Balkan* czyli *Hemus*, który jako wał wielki rozłożył się na północnej stronie półwyspu, sięgając ramionami swemi wybrzeży Czarnego morza. Na północnych jego stokach leży Bułgaria, na południowych zaś Tracja, dzisiejsza Rumelia, oddzielona pasmem Despotodaghu od przyległej Macedonii.

Rzeki z wyjątkiem Strymonu (Karasu) i Mirizy, biorące początek na południowym stoku Bałkanu, są mało rozwinięte, co zresztą łatwo się tłumaczy niewielką szerokością półwyspu, ze wszech stron wyrzeźbionego głębokimi wpadlinami morskimi.

W porze zimowej i wiosennej, obfitość wód spływających z gór zrzadza gwałtowne powodzie, które tylko za pomocą kanałów i grobli można poskromić; wtedy stają się rzeki spławnami i zdatnymi do użytku. Przeciwnie letnią porą brak wody jest tak wielki, iż większa ich część wysycha.

A. Cesarstwo Tureckie.

Cesarstwo Tureckie składa się z części wschodnio-południowej Europy (Turcja Europejska), południowo-zachodniej Azji i północnej Afryki. Ludność pierwszej wynosi 16½ mili. drugiej 16, a trzeciej 7 czyli razem 39½ mili. Z ludności Turcyi Europejskiej trzecia część przypada na państwa lenne: Mołdowołoszczyznę, i Serbię.

Państwo Tureckie, zwane także Portą Otomańską, rządzone jest absolutnie przez dziedzicznego władcę, (Padiszach) łączącego w sobie najwyższą władzę duchowną i świecką.

Turcyja pod względem topograficznym dzieli się na następujące prowincyje:

1. **Rumelia** albo starożytna Tracja, najwięcej wysunięta ku południo-wschodowi z prowincyi tureckich. Główne miasto Konstantynopol liczący 800,000 m., stolica kraju i rezydencya sułtana.

Konstantynopol, zwany od Tuków Stambułem (Istanbul) a od Słowian Carogrodem, w starożytności Byzancjum, wznosi się na siedmiu pagórkach na granicy między Europą i Azją. Fale morskie oblewają wąski, trójkątny cypel ziemi z trzech stron: od południa wody Propontydy, od wschodu Bosfor a od północy zatoka Złotego Rogu, stanowiąca część Bosforu. Na północ z téj strony Złotego Rogu, amfiteatralnie wznosi się Galata, zamieszкана przez ludność kupiecką chrześcijańską, a nad nim rozpościera się Pera, gdzie są pałace posłów europejskich mocarstw. Właściwe miasto tureckie leży na wzgórzach od strony zachodniej, gdzie cypel styka się z lądem. Najwięcej jednak ożywioną część turecką stanowi przedmieście Skutari, na azjatyckim brzegu cieśniny leżące. Konstantynopol po ostatecznym upadku cesarstwa Greckiego czyli Wschodniego w 1453 roku stał się dopiero stolicą Turcji. Zawiera mnóstwo pamiątek z czasów cesarstwa Greckiego a między innymi wspaniały kościół św. Zofii, dziś na meczet (aya Sophia) przerobiony. Na krańcu przylądka Złotego Rogu leżą pałace i ogrody sułtańskie.

Oprócz głównego miasta, skupiającego życie państwa, na równinie dorzecza Maryzzy rozwinęła się obfitsza ludność. Tutaj też spotykamy większe miasta: Filipopol (100,000 m.) fabryczne, i w głębi kraju Adryanopol, stolica sułtanów tureckich przed zdobyciem Konstantynopola; liczy obecnie 150,000 m. Na wybrzeżu morza Marmora leży miasto Gallipoli, przy północnym wyjściu z Helespontu.

2. **Macedonia**, stanowi najbogatszą i kwitnącą przemysłem prowincją Turcji. Najważniejsze miasto Salo-

nika (70,000 m.), drugie w państwie pod względem handlowym.

3. **Tesalia**, na południe poprzedniej położona, tworzy rodzaj obszernej kotliny zamkniętej zewsząd łańcuchami gór; według wszelkiego prawdopodobieństwa jest ona dnem istniejącego tu dawniej jeziora, którego wody w czasie licznych trzęsień ziemi, jakim ulegała Grecya, przerwawszy związek między pasmami Ossy i Olimpu, spłynęły wąską doliną Tempe, po której dziś toczy się rzeka Salambria (dawny Peneus) zabierająca wszystkie wody tej okolicy. Dolina ta wybornie skropiona licznymi strumieniami, cieszy się wysokim rozwojem rolnictwa. Główne miasto Larissa nad morzem, sławne handlem i przemysłem.

4. **Albania** rozciąga się między pasmami Bór-Daghu i Pindu, granicząc z morzem Adryjatyckim i Jońskim. Z tej też strony jest tylko dostępna, lubo szerokie przybrzeżne mielizny, jak również strome brzegi trudne są do przebycia. Z trzech innych stron wyniosłe pasma góryste, stanowią naturalną granicę i tamę. To też ludność Albanii (1 1/2 mil. głów) pochodzenia sławiańskiego, lecz wyznająca islamizm, zwana Arnautami, jest prawie niezależną, dzięki trudności dostępu do jej ojczyzny. Okolica ta nosiła w starożytności nazwę Epiru i stanowiła później królestwo Illiryjskie, którego stolicą było miasto Skutari, dziś mocno ufortyfikowane. Janina, dość mocna twierdza, leży nad jeziorem tegoż nazwiska.

5. **Bośnia** na południowym wybrzeżu rzeki Sawy (dopływ Dunaju) tworzy przewał między Turcyą i Austryą, na którym zbiegają się liczne pasma gór, spię-

trzone w rozlicznych kierunkach. Główne miasto Bośni Seraj albo Serajowo (70,000 mieszk.) stosunkowo znaczny prowadzi handel. Od 1851 r. w skład Bośni weszła Hercegowina albo turecka Dalmacya. Ludność prowincyi sławiańska.

6. **Bułgaria** zajmuje północny stok Bałkanu aż do wybrzeża Dunaju, obwarowany rzędem twierdz: Widyn, Nikopoli, Ruszczuk i Sylistrya. W kącie między Dunajem a morzem Czarném leży ważna twierdza Warna a wewnątrz kraju, głównej drogi prowadzącej przez Bałkan do Konstantynopola strzeże Szumla. W górystej okolicy Bałkanu miasteczko Zofia po bułgarsku Sredec (50,000) stanowi rezydencyą paszy. Prowadzi znaczny handel.

Turcyja jako państwo uważaną być może za półcywilizowaną. Dawniej stanowiła wielką potęgę, groźną dla sąsiednich narodów. Pod względem militarnym dość jest jeszcze silną. Armia jej rozdziela się na czynną (nizam) 150,000 ludzi, rezerwę (redif, rodzaj landwery) 103,000, kontyngens państw lennych 100,000 i bandy nieregularne (baszy-bużuki). Finanse Turcyi w złym stanie. Administracya i sądownictwo przekupne i w rozprężeniu. Przywóz handlowy 1182 mil. piastrow, wywóz 1064 mil. piastrow. Konstantynopol stanowiący klucz do wschodnio południowej Europy jest celem pożądliwości dla wielu mocarstw.

B. Państwa lenne Turcyi.

1. Serbia.

Serbia, stanowi dorzecze Morawy (dopływ Dunaju) i leży między prowincjami Tureckimi, Bośnią i Bułgaryą. Z północy oddzielają ten kraj wody Sawy i Dunaju. Jerzy Czarny (Kara Georgii) od 1827—30 r. wywalczył wraz ze swymi ziomkami półniezależność tej prowincyi względem Turcyi. Główne miasto Belgrad (20,000 m.) na zbiegu kilku ważniejszych dopływów

Dunaju. Miasto handlowe, obwarowane fortecą. Kragujewacz (4,000), rezydencja księcia.

2. Połączone księstwa rumuńskie.

Dwa Księstwa: Mołdawii czyli Multan i Wołoszczyzny, noszą nazwisko zjednoczonych księstw rumuńskich dopiero od 1858 r., w skutku konwencji, zawartej w Paryżu między mocarstwami Europejskimi i Turcyą. Dawniej stanowiły dwa odrębne gospodarstwa przez długi czas lenne Polsce lub Turcyi. Obecnie są związane wspólnością rządu i księcia, który otrzymuje inwestyturę czyli akt nadania lenności od Turcyi i płaci jej pewną dań. Zresztą państwo jest niezależne w wewnętrznych rządach. Terytoryum księstw tych nie leży właściwie na półwyspie Greckim, lecz rozciąga się w nizinie Wołoskiej po lewym brzegu Dunaju. Nizina ta obficie zroszona licznymi rzekami, ma obfite łąki, urodzajne pola i sady. Ludność pochodzenia rumuńskiego, ogółem około 4 milionów, wyznaje religią chrześcijańską według obrządku wschodniego. Główne miasto na Wołoszczyźnie Bukarest (90,000 m.), prowadzi dość obszerny handel. W Multanach: stolica Jassy (70,000 m.) punkt składowy na Dunaju, i Galacz (40,000 m.) port na téjże rzęce.

Pomiędzy wyspami Archipelagu, należącemi do Turcyi, najznaczniejszą jest Kandyja (dawniejsza Kreta) z miastem głównem tegoż nazwiska.

C. Królestwo Greckie.

Pasma Pindu między zatoką Volo i Arty odgraniczają na północy Grecyą dzisiejszą od Turcyi. Państwo to po bohaterskiem powstaniu, zdołało się wydobyć w r. 1820 z pod jarzma Tureckiego. Z początku zarzą-

dzał nią prezydent a później zamieniono ją na królestwo. Wr. 1832. zasiadł na tronie Otton, drugi syn króla bawarskiego, i panował do r. 1862. w którym go Grecy tronu pozbawili. W r. 1863 osiadł książę Duński na tronie. Rząd konstytucyjny z dwiema izbami. Rozległość Grecyi obecnie wynosi 900 mil. kw., ludność 1,290,000, w której to liczbie dziewięćkroć właściwych Greków, potomków dawnych Hellenów, i 280,000 Albańczyków, 20—30 tysięcy Ormian i resztę różnej narodowości. Części:

a. **Liwadia**, na północnej granicy spiętrzona paśnami Pindu. Z tych najważniejsze: Eta z sławnym wąwozem Termopile, Parnas starożytny ku południowi wysunięty i Helikon. Najważniejsze miasto, stolica państwa, Ateny z portem Pireus (60,000 m.). W pobliżu rozciągają się pola Maratonu (bitwa z Persami 490 r. przed Ch.). Drugie nie mniej ważne miasto pod względem handlowym Lepanto, z ufortyfikowanym portem broniącym wstępu do zatoki Korynckiej. Więcej ku zachodowi posunięte Missolughi nad zatoką Patraską, pamiętne obroną Greków (w 1826 r.) przeciw Turkom.

b. **Morea**, starożytny półwysep Peloponeski, zatoką Koryntu z północy odzielony. Morea posiada na północno-zachodzie obwarowany port Patras, nad zatoką tegoż nazwiska, ognisko handlu Grecyi z zachodem Europy. Na południowym wschodzie podobna przystań w Nauplii, nad zatoką tegoż nazwiska.

Środek Morei zajmuje dawna Arkadya, skropiona rzeką Rufa, a w niej obecnie miasto Tripoliz. Na wybrzeżu dawnego Eurotasu zbudowano miasteczko na ruinach starożytnej Sparty, noszące to samo nazwisko. Argos około zatoki Nauplijskiej; Korynt nad zatoką Koryncką.

c. **Negropont** albo **Eubea** jest właściwie długą wyspą, leżącą u wschodniego wybrzeża Liwadyi. Ludność zajęta pasterstwem.

d. **Cyklady**, ciągną się szeregiem wysp na południe Eubei. Po większej części są górzyste (1,200—3,000') a wyniosłość swoją zawdzięczają siłom wulkanicznym. Cyklady dobrze zaludnione i dobrze uprawne, wydają mnóstwo cennych produktów będących przedmiotem wywozu.

e. Wyspy **Jońskie** do 1862 r. zostajające pod protektoratem Anglii, obecnie do królestwa Greckiego przyłączone. Składają się z głównych wysp; Korfu (Korcyra), Paxo, Santa Maura, Thiaki (Itaka), Cefalonia, Zante, Cerigo (na południu Morei) i kilka małych wysepek leżących około zachodniego i południowo-zachodniego wybrzeża Grecyi.

d. **Dalmacya**. Należy do Austrii i tam ją bliżej opiszemy.

D. Czarnogóra (Montenegro).

W języku krajowym (serbskim) Czerno-hora, w tureckim Mara-dagh zowie się maleńki 90 mil kw. rozległy kraik między Albanią, Bośnią i Dalmacyą. Ludność sławiańska, pochodzenia serbskiego, w liczbie 120,000 zamieszkuje doliny wysokiej grupy Czarnogórza wzniesionego na 8,000' — 10,000'. Część północna, obfita w rzeki jest żyzniejszą, w ogóle jednak roślinność uboga. Górskie to państwo wianno niezawisłość swoją uporczywój obronie (noszącej charakter bojów religijnych) swych niedostępnych siedzib przeciw Turkom. Czarnogórze w skutku ciągłych wojen i ubóstwa krainy

nie posiada miast, z wyjątkiem jednej Cetyunii, z kilkudziesięciu domów złożonej i będącej rezydencją władcy. Inne wsi w ogólnej liczbie 100 tulą się około obwarowanych klasztorów.

§. 58.

Półwysep Włoski albo Apeniński.

Położenie i rozwinięcie poziome.

Półwysep Włoski albo Apeniński szeroką swą północną podstawą zachodzi głębiej w stały ląd Europy, niżeli dwa inne, na południu tej części świata leżące półwyspy. Południowy jego kraniec jest dość odległy (więcej niż na mil 80) od przeciwległych wybrzeży Afryki. Lecz jeżeli przyjmiemy wyspę Sycylią za południowo-zachodnie przedłużenie tego półwyspu, w takim razie silnie na północ w tym miejscu wysunięte brzegi Afryki, będą oddalone tylko o mil 15. Część południowo-wschodnia półwyspu zbliża się do półwyspu Greckiego na 5 do 6 mil.

Rozwinięcie pionowe.

Powierzchnia półwyspu Włoskiego spiętrzona jest dwoma oddzielnymi układami gór: na północy Alpami, a dalej ku południowi wzdłuż całego lądu pasmami Apeninów. Między niemi rozlega się jedna, znacznych rozmiarów nizina i kilka małych pobrzeżnych równin na stokach Apeninów jako to: Toskańska, Rzymska, Kampanii i Apulii. Nie spotykamy się zaś wcale z formą płaskowzgórza, przeważającą na półwyspie Iberyjskim.

a. Niż Włoski albo równinę rzeki Padu (być może niegdyś dno zatoki morskiej) otaczają z trzech stron

wyniosłe pasma gór: od zachodu i północy Alpy, od południa Apeniny. Z czwartéj, wschodniej strony równina ciągnie się ku Adryatyckiemu morzu, którego wody ożywia rozwinięta żegluga bez względu na to, iż otaczający brzeg z téj strony pokryty błotami i bagnami a zatem mało zamieszkanym. Na całej kuli ziemskiej nie znajdziemy zapewne okolicy tak bogato uposażonej od natury. Wody licznych rzek i kanałów rozdzielają się równo, niosąc usługi handlowi i rolnictwu, a piękny i spokojny klimat sprzyja uprawie rolniczych, cennych płodów.

b. Półwysep Apeniński. Półwysep Włoski otrzymał swój kształt przez osadzenie się ładu na grzbiecie gór Apenińskich, które biegną z północnego zachodu ku południowemu wschodowi. Od głównego łańcucha ciągną się krótkie, poboczne pasma po obu stronach głównego kierunku. Apeniny dzielą się podobnie jak Alpy na 3 części: Północne, Średnie i Południowe.

a. Północne Apeniny wiążą się za pośrednictwem grzbiecie Col di Tenda z Alpami wschodnimi (nadmorskimi) i ciągną się naprzód łukiem wydanym ku północno-wschodowi po nad brzegiem morza, a następnie po północnym krańcu szerokiej doliny Arno, aż do ujścia Tybru.

b. Średnie Apeniny w kierunku południowym ciągną się pasmem równoległym blisko wybrzeży morza Adryatyckiego, zaczawszy od źródeł Tybru aż do źródeł Volturna. Na południu główny grzbiet rozdziela się na dwie gałęzie, (którymi zamknięte jest płaskowzgórze Abruzzów) następnie znowu połączone w jeden łańcuch. Środkowe pasma Apeninów oddziela od morza Tyreńskiego płaszczyna Rzymskiej Kampanii i niskie pobraże bagien Pontyjskich.

c. Apeniny Południowe poczynają się u źródeł Volturna, oddalając się coraz więcej od wschodniego wybrzeża tak, że główny ich grzbiet przecina zachodnią część półwyspu zatoką Tarentu. Południowo-wschodni klin sfałdowany jest niskimi i jednostaj-

nemi wzgórzami i górami pozostającymi w pewnym nie zbyt ścisłym związku z pasmami gór Apenińskich. Z obu stron głównego łańcucha tak ku wschodowi jak i zachodowi ciągną się obszerne niziny. Pierwszą stanowi równina Apulii, drugą Kampania Neapolitańska, w pośród której wznosi się nad morzem w kształcie ostrokągu wulkan Wezuwiusz (3510').

Rzeki Apenińskie.

Ponieważ Apeniny nie wznoszą się do granic wiecznych śniegów i nie posiadają ani lodowców ani stałych pól lodowych, rzeki przeto biorące na tych wyżynach swój początek, cierpią przez większą część roku niedostatek wody, a przy silnych upałach wysychają zupełnie. Na wschodniej pochyłości bieg ich odbywa się po stromych stokach w poprzecznych dolinach i po krótkim, wartkim częstokroć przepływie, rzeki te uchodzą do morza, zatrzymując swój charakter czysto górski bez dokładnego rozwinięcia. Przeciwnie rzeki zachodniego stoku, mianowicie Arno i Tyber są daleko dłuższe i bogatsze w wody, gdyż przebiegają podłużne doliny i następnie tylko przy wychodzie z gór, tworzą wyłomy poprzeczne, aby osiągnąć mogły wybrzeży morskich.

W żuławach tych rzek przy ujściu i na pobrzeżach sąsiadnych morskich, spotykamy obszerne przestrzenie błotniste czyli maremmy. Maremmy przedstawiają obraz głębokiej i bezludnej równiny, na którą zstępują z wysokich wierzchołków Apeninu pasterze ze swojemi trzodami, ażeby podczas zimy dostarczyć zwierzętom paszy obfitęj i korzystać ze zdrowszego i łagodnego w tej porze klimatu.

Zaludnienie półwyspu Włoskiego.

Półwysep Włoski na przestrzeni 5,760 mil kwadr. (wraz z wyspami), posiada 25 milionów mieszkańców, a zatem na milę kwadratową 4,160 głów.

Ludność Włoch należy do wielkiego plemienia romańskiego, mówi właściwym sobie językiem, zawierającym kilka narzeczy; i wyznaje przeważnie wiarę rzymsko-katolicką (tylko 50,000 protestantów.

Oprócz właściwych Włochów na półwyspie mieszkają jeszcze: Friaulczycy, Albańczycy czyli Arnauci, Sławianie, Grecy, Niemcy, Hiszpanie (w Alghero na Sardynii), Żydzi, Cyganie itd.

Podział polityczny.

Aż do r. 1859 mieściło się na półwyspie włoskim kilka państw niezależnych, uległych mniej więcej obcym wpływom. Wojna między Sycylią, Francją a Austryą r. 1859 spowodowała oderwanie prowincyi Lombardzkiej od tego ostatniego cesarstwa i przyłączenie jej do Sardynii. W tym samym roku wcielono do tworzącego się państwa terytoria byłych księstw: Toskanii, Parmy, Modeny i Romanii (prowincyi państwa kościelnego). W roku 1860 zabrano dalsze dwie prowincye państwa kościelnego: Marchię i Umbryę, a wreszcie królestwo obojga Sycylii. Z tych wszystkich prowincyi utworzono jedno państwo, które przybrało tytuł królestwa Włoskiego. W r. 1866 przyłączono do niego i królestwo Weneckie.

W skutek tych zmian terytoryalnych i politycznych istnieją obecnie na półwyspie Włoskim następujące państwa: 1) Królestwo Włoskie, 2) Państwo kościelne, 3) Rzeczpospolita San Marino, 4) Posiadłość angielska: Malta i Gozzo, 5) Sabaudya, Nizza i Korsyka, należące do Francyi.

A) Królestwo Włoskie.

Obejmuje ono powierzchni 5.166 □ mil; ludność zaś jego wynosi 24 mil. Rolnictwo i uprawa drzew owocowych główne stanowią mieszkańców tutejszych zatrudnienie. Prócz tego uprawiają w wielu okolicach tytoń, szafran (na wyspach), trzcinę cukrową, rozmaite owoce południowe. Słynną jest we Włoszech także produkcyja oliwy (2¹/₂ mil. wiader rocznie), wina (30 mil. wiader), séra (osobliwie wyrób Parmezanu),

kiełbas (salami), surowego jedwabiu (100,000 cetn. rocznie), soli, osobiwie soli morskiej, wyrobów jedwabnych, słomkowych, koralowych itd.

Rozliczne gałęzie włoskiego przemysłu dostarczają głównie artykułów wywozowych, których wartość roczna wynosi około 800 mil. lirów. Najbardziej ożywionymi są porty w Genui, Liworno, Ankonie, Neapolu, Palermo, Messynie i Wenecyi. Nie mniej ożywionym jest i handel wewnętrzny i podnosi się ciągle skutkiem wzrastających środków komunikacyjnych, mianowicie dróg bitych i kolei żelaznych, przebiegających półwysp we wszystkich jego kierunkach.

Oświata nie wsiąknęła jeszcze w niższe warstwy ludu. Celem szerzenia takowej istnieje kilkadziesiąt tysięcy szkół ludowych, 87 liceów, 250 gimnazyów, 147 szkół technicznych, uniwersytetów 19 (o 2—5 wydziałach) szkoły górnicze, rolnicze, żeglugi, wojskowe itd.

Rząd państwa jest reprezentacyjno-monarchiczny. Król, którego tron jest dziedzicznym, dzierży władzę prawodawczą wspólnie z dwiema izbami reprezentantów.

Pod względem administracyjnym, rozdzielone jest królestwo na 59 prowincyi (prócz Wenecyi), te na powiaty czyli obwody (circondarii), ostatnie zaś na okręgi (mandamenti). Więcej znanymi są historyczne nazwy krajów, wchodzących w skład dzisiejszego królestwa włoskiego. Stolica państwa jest Rzym.

1. Piemont, otoczony z zachodu i północy wzgórzami Alpejskimi, od południa Apeninami a od wschodu rzeką Ticino. Nad górnym biegiem rzeki Padu leży stolica Turyn (180.000 m.), piękne i bardzo regularnie zbudowane miasto. Genua (130.000 m.) zwana La

Superba, wznosi się amfiteatralnie nad morzem, przystrojona wspaniałymi pałacami. Alessandrya (30,000 m.) stanowi dziś pierwszorzędną twierdzę. Na północnej stronie Padu: Wercelli i Nowara (klęska 1849 r.).

2. **Lombardia**, z głównem miastem Medyolan (Milano), liczącem 200,000 m., jedno z najpiękniejszych miast włoskich; najhandlowniejszy i najwięcej przemysłowy gród Włoch dzisiejszych. Pawia (30,000 m.) z uniwersytetem; Lodi (18,000), sławne z produkcji sera Parmezańskiego; Cremona (32,000 m.) słynie z wyrobu instrumentów muzycznych; Brescia (42,000 m.) i Bergamo (25,000) zajmują się wyrobem tkanin jedwabnych; Peschiera, znaczna twierdza nad jeziorem Garda.

3. **Wenecya**. Główne miasto Wenecya (130,000 m.) wznosi się na lagunach Adryatyckiego morza, tworzących 130 mniejszych a 3 większe wysepki, poprzedzielane 147 kanałami, zastępującymi ulice i połączone mnóstwem mostów (430). Wielki kanał (Canale grande) przepływa w kształcie litery **S** całe miasto, które do r. 1817 było Rzeczpospolitą, niegdyś potęgą morską, a zawsze portem handlowym i bogatym. Z miast na lądzie stałym zasługują na uwagę: Padwa (Padua 54,000 m.) ze sławnym uniwersytetem i Werona (60,000) z twierdzą nad rzeką Adygą. Mantua z fortyfikacyami nad jeziorem tegoż nazwiska. Obie te twierdze należą do sławnego czworoboku, uważanego za niezdojty, a który dopełniają warownie Legnano i Peschiera (Leniano i Paskiera).

4. **Emilia**. Piacencya (40,000 m.), dosyć znaczna twierdza; stąd na wschód leżą sławne ronkalskie

poła, Parma (48,000 m.) z piękną galerią obrazów; Modena (34,000 m.); Carrara, z łomami marmuru kararyjskiego; Rawenna (20,000 m.), niegdyś nad morzem położone, dziś więcej jak 1 milę od niego oddalone, Bologna (Bologna) z 90,000 m., szczyci się sławnym uniwersytetem; Ferrara.

5. **Toskana.** Główne miasto Florencya (Firenze), rozłożone w żyznej, górskiej kotlinie po obu brzegach rzeki Arno (115,000 m.). Z powodu swego położenia jak również dla zabytków sztuki słusznie nazywana „la bella.“ Liworno (84,000 m.), miasto handlowe; znaczenie swoje zawdzięcza dogodnemu położeniu przystani, jednej z najznakomitszych na morzu Śródziemném. - Piza (30,000 m.) rozłożona po obu stronach Arno, posiada pierwszorzędnny uniwersytet, prześliczny klimat i w okolicach źródła mineralne. Lukka (24,000). Wyspa Elba sławna pobytym Napoleona Igo w 1815 r. rozległa mil 7, górami spiętrzona (30,000 m.), posiada główne i portowe miasto Porto-Ferrajo.

6. **Marchia.** Rozciąga się na wschodnim stoku i podgórzu Apeninów aż do wybrzeża morza. Miasto główne Ankona (32,000), dobry port na Adryatyku i obronna twierdza. Loreto, sławne miejsce odpustowe.

7. **Umbria** na zachodnim stoku Apeninów w dorzeczu górnego Tybru. Najznacniejsze miasta: Spoleto, Perugia (Perudzia), Terni.

8. **Neapol** obejmuje całe południowe Włochy i południowo-wschodnią część środkowych, gdzie Apeniny piętrzą się w najwyższe łańcuchy Abruzów.

W części jój, zwanój Kampanią szczęśliwą (Campana felice), leży miasto Neapol (430,000 m.), zbudowane amfiteatralnie nad zatoką tegoż nazwiska, którą zamykają na północy dwie maleńkie wyspy Ischia i Praxida, a na południu Kaprea, stanowiące zarazem zasłonę od burz morskich. Cudowne położenie Neapolu (vedi Napoli e poi mori, ujrzyć Neapol i umrzeć, mówi przysłowie włoskie), szczególne obyczaje jego mieszkańców, oraz okolice, ściągają tłumy cudzoziemców z całego świata.

Dzisiejsze miasteczka Portici i Resina wznoszą się na miejscach starożytnój Pompei i Herkulanum, zagrzebanych wybuchami sąsiedniego Wezuwiusza (w 79 roku po narodzeniu Chr. P.). Przed stoma laty miasta te, pomniki starożytnój cywilizacyi, zaczęto na nowo odgrzebywać z pod masy popiołów w Pompei, a potoków lawy w Herkulanum. Salerno, z cudnym widokiem na zatokę tegoż nazwiska. Gaeta dość silna twierdza; Bari (32,000 m.), niezła twierdza i dobry port; Brindisi i Tarent, wygodne porty.

9. **Sycylia** stanowi wyspę, będącą przedłużeniem Włoch, od których oddziela ją tylko wąski kanał Mesyński. Jest ona, że tak powiemy, ogniwem pośredniem między Europą i Afryką. Otoczona jest z trzech stron grupami wysp mniejszych jako to: na północ wyspami Liparyjskimi, na zachód Egackimi, a na południe grupą Malty, która należy do Anglii.

Wschodnie wybrzeża Sycylii są utworem sił wulkanicznych, o czém świadczy Etna, wznosząca się do granic wiecznego śniegu (10,200').

Na stokach i bokach Etny, podobnie jak w okolicach Wezuwiusza, grunt użyźniony wulkanicznym po-

piołem nader sposobny i łatwy do uprawy. Dla tego też okolica Etny, mianowicie dolina Katani wraz z niewielkimi, nadbrzeżnymi równinami ku północy położonymi (w stronie Messyny i Palermo), należy do najlepiej uprawnych i zaludnionych w Sycylii.

Ważniejsze miasta w Sycylii są: na północy Palermo (170,000 m.) wśród bogatej roślinności położone, a obfitością wysunukłych palm i stylem budownictwa, oddziedziczonym po Saracenach, przypomina miasta Wschodu. Posiada wyborną przystań, uniwersytet i prowadzi obszerny handel. Na wschodniem wybrzeżu Messyna (64,000 m.) prowadzi wielki handel owocami południowymi. Katania, miasto zbudowane z lawy u podnóża Etny (65,000 m.). Syrakuza, nieopodal starożytnej Syrakuzy, najludniejszego niegdyś miasta Sycylii. Na południu Girgenti, dawne Agrigentum; główne miejsce handlu siarką.

10. Wyspa **Sardynia**, ze wszystkich włoskich najdalej odsunięta od lądu ku któremu zwraca się brzegiem niedostępnym i pozbawionym dogodnych przystani. Główne miasta: Cagliari (Kalijari) 31,000 m., położone na wybrzeżu południowem; Sassari, na północnem.

11. **Dawniejsze Państwo Kościelne**, na zachodniej stronie gór Apenińskich leżące.

Rzym (217,000 mieszk.) stolica papieżstwa, jako duchowna stolica całego katolicyzmu, stolica potężnego niegdyś cesarstwa rzymskiego, pełna pamiątek z czasów przedchrześcijańskich, pełna czeigodnych relikwii z pierwszych wieków chrześcijaństwa, nareszcie bogata w zabytki sztuki, zasługuje na powszechną całego świata uwagę. Szczątki Rzymu starożytnego najliczniejsze leżą w części miasta po lewej stronie Tybru i z nich zasługują na wzmiankę: Colosseum czyli cyrk ludowy, Forum Romanum, Panteon i t. d. Z pomiędzy świątyń najznakomitszy jest kościół św. Piotra, uwa-

żany za najpierwszy, najwspanialszy i największy nietylko w samym Rzymie, ale i w całym świecie. Kopuła tego kościoła, najznakomitsze dzieło budownictwa, wznosi się na 413 stóp wysokości i ozdobiona jest wspaniałą mozaiką. Między świeckimi budynkami Rzymu, pierwsze miejsce zajmuje Watykan, rezydencya Ojca Św., wielkością przenoszący niejedno miasteczko, gdyż zawiera 11,000 sal, kaplic i innych komnat. Pod Rzymem mieszczą się katakumby, gdzie chowano ciała pierwszych męczenników chrześcijaństwa.

Civita-Vecchia, jest jedyną morską przystanią dawniejszego państwa kościelnego.

B. Rzeczpospolita San Marino.

Jest to jedno z najmniejszych i najstarszych państw Europy, czemu też zawdzięcza swą polityczną dotychczas niezależność. Wpływa też na to po części i położenie odosobnione, wśród górzystej, stromiej płaszczyny, nieopodal Rimini w Marchii. Początek jej gini nie w pomroce czasu, legenda tylko starożytna opiewa, iż pustelnik Marino w początku IV. wieku osiedlił się tutaj i rozpoczął pracę około roli. Obejmuje przestrzeń jednej mili, na której żyje 8,000 mieszkańców.

C. Grupa wyspy Malty.

Grupę wyspy Malty, która układem należy do Włoch, składają trzy niewielkie wyspy pojedyncze: Malta, Comino i Gozzo. Od 1800 roku grupa ta należy do Anglii. Ważność swoją zawdzięcza środkowemu położeniu między brzegami morza Śródziemnego.

Silnie obwarowane główne miasto La Valetta (50.000 m.) leży na wschodniem wybrzeżu i uważane jest za główny port i arsenał Anglii na morzu Śródziemnem, jak również za najhandlowniejszy punkt między północną Afryką i wschodniem łżyskiem morza Śródziemnego.

D. Sabaudya, Nizza i Korsyka.

Należą do Francyi. (Tamże bliżej).

§. 59.

Półwysep Iberyjski czyli Pirenejski.

Rozwinięcie poziome.

Półwysep Iberyjski podobnie jak Afryka, posiada wszystkie cechy odosobnionej wyspy. Brak głębokich morskich zatok i wpadlin, czyni wybrzeża tego półwyspu niezmiernie jednostajnymi; wyjątek stanowi tylko wybrzeże wschodnie, cokolwiek rozwinięte, różnorodniejsze i otoczone kilkoma wysepkami.

Rozwinięcie pionowe.

Półwysep Iberyjski odznacza się niezmiernie symetrycznym rozwojem swych pionowych kształtów. Składa się on:

- 1) z dwóch środkowych płaskowzgórz, stanowiących główną miazgę lądu;
- 2) z łańcucha środkowego, który przedziela te płaskowzgorza;
- 3) z dwóch graniczników, otaczających płaskowzgorza środkowe;
- 4) z dwóch nizin oddzielających takowe od
- 5) dwóch głównych grzbietów górzystych.

a. Główne grzbiety przerywające półwysep Iberyjski stanowią na północy Pireneje, a na południu wysokie łańcuchy gór Granady. Pireneje nie mają związku z Alpami i tworzą wąskie pasma gór między oceanem Atlantyckim i morzem Śródziemnym z jednej a równiną francuską i niżem dorzecza Ebru z drugiej strony. Składają się z dwóch głównych łańcuchów: południowego (hiszpańskiego) i północnego (francuskiego), odległych od siebie na 3 do 4 mil, a ciągnących się w głównym kierunku od zachodu ku wscho-

dowi. Pierwszy z nich jest przedłużeniem gór Kantabryjskich (od zachodu ku wschodowi). W środku tylko postępują oba łańcuchy obok siebie i w tém też miejscu zajmują przestrzeń najszerszą (15 mil).

Porównywając Pireneje z Alpami, nie trudno dostrzedz znacznej różnicy tak pod względem szerokości całego pasma, jak i wysokości jego szczytów. Mont Perdu (10,842 stóp), Maladeta (10,722 stóp) są o 4,000 stóp niższe od najwyższych szczytów Alp. Średnia jednak wysokość całego pasma Pirenejskiego (8,000 stóp) prawie wyrównywa średniej wysokości Alp. Nadto Pireneje ustępują tym ostatnim w różnaitości, piękności widoków i wspaniałości dla braku dolin podłużnych, jezior i lodowców. Z powodu mniejszej wysokości i szerokości, jak również więkzszego wysunięcia ku południowi, mają wierzchołki Pirenei mniej śniegu i lodu, a stąd i rzeki, które z nich biorą początek, nie obfitują w takie zapasy wody, jak potoki i rzeczki Alpejskie.

Podobnie jak na północnym wschodzie od kontyentu, tak na południowym wschodzie od morza, półwysep zamknięty jest wysokimi grzbieciami gór Granady albo Wyższej Andaluzji. Środkowe ogniwo tych łańcuchów Sierra Nevada, przenosi Pireneje nietylko średnią, ale i wysokością pojedynczych wierzchołków, z których Mulhacen dochodzi do 11,000'.

b. Obydwa główne grzbiety, któreśmy wymienili, oddzielone są od środkowego płaskowzgórza dwiema nizinami: Pireneje niziną dorzecza Ebro albo Aragońskiej, a grzbiety Granady dorzeczem Gwadalkwiwuru albo niziną Andaluzyjską.

c. Środkowe płaskowzgórze stanowi właściwą miazgę lądu półwyspu Iberyjskiego i składa się z dwóch terasów, różnej wysokości. Północna wyższa (5,480') nosi nazwisko równiny Stariej Kastylii i Leonu, a południowa niższa (2,500') równiny Nowej Kastylii i Estremadury.

d. Dwie powyższe terasy rozdziela środkowy grzbiet, zwany pasmem gór Kastylskich. Nazwisko to jednak obejmuje nietylko grzbiet górzysty, główny, lecz i wszystkie pasma, które ciągną się od wybrzeży dolnego Ebro z przerwami przez cały półwysep ku zachodowi aż do Przyłądka Roca.

e. Środkowe płaskowzgórza otaczają dwa graniczne pasma gór: na północy łańcuchy Kantabryjskie, czyli zachodnia część północnego granicznika półwyspu; od południa płaskowzgórza otoczone jest grzbietem Andaluzijskim, którego część środkowa nosi nazwisko gór Sierra Morena.

R z é k i.

Wszystkie ważniejsze rzeki półwyspu Iberyjskiego biorą swój początek nie z wysokich grzbietów górskich ani też graniczników, otaczających płaskowzgórza na północy i południu, lecz ze wschodniego skraju tegoż płaskowzgórza, który jest zarazem działem wodnym (3,500') między morzem Śródziemnym a Oceanem. Rzeki otrzymujące tu początek, wcale nie odbierają znacznej ilości wód, jak to ma miejsce, gdy płyną z wysokich gór pokrytych śniegami. Nadto trzy rzeki wpadające do oceanu: Duero, Tago i Gwadiana przepływają suchą, stepową i wysoką równinę, dla tego też w niektórych miejscach podczas gorącego lata najzupełniej wysychają, gdy przeciwnie zimą wody deszczowe zrzadzają obfite wylewy; nie są też spławnymi, pomimo, iż koryto nieprzedstawia zawał. Czwarta rzeka Gwadalkwiir wpadająca do oceanu, otrzymuje główną masę wody z górskich potoków, wypływających z śnieżystych wierzchołków południowego grzbietu głównego.

To też największe okręty morskie żeglują po jój nurtach aż do Sewilli, a mniejsze do Kordoby.

Do morza Śródziemnego wpada jedna tylko większa rzeka Ebro. Wypływa w górach Kantabryjskich niedaleko od zatoki biskajskiej; od miasta Tudela poczyna być spławnym; ujście deltowe, w części zamulone.

Podział Polityczny.

Półwysep Pirenejski rozdziela się na dwa państwa różniące się znacznie wielkością: Hiszpanią i Portugalią, oba będące monarchią konstytucyjną z prawami następstwa tak w męskiej jak i w żeńskiej linii.

1. Królestwo Hiszpańskie.

(9,200 m □ i 16,500,000 mieszk.)

Jakkolwiek Hiszpania podobnie jak Francya, posiada w nowszych czasach wprowadzony podział topograficzno - administracyjny na 47 prowincyi, noszących nazwy od miast głównych, to jednak poprzedni podział na: 1.º ziemie korony Kastylskiej (1—5, 11 i 13); 2.º ziemie korony Aragońskiej (8—10) i 3.º królestwo Nawarry (6 i 7) przechował się powszechnie w użyciu.

a) Środkowe płaskowzgórze.

1. Obie wysokie równiny **Starój i Nowej Kastylii** smutną jednostajnością swego kształtu i widoków, przewyższają płaskowzgórze Bawarskie w Europie Środkowej. Wszędzie jak oko zasięgnie, rozciągają się nie dbale uprawiane pola pszenicy i jęczmienia, lub chude a miejscami gołe stepowe pastwiska, po których błądzą liczne stada czarnych owiec. W Nowej Kastylii na wysokości 2412' leży miasto **Madryt** (z przedmieściami 314,000 m.) nad rzeką **Manzanares**. Bez względu

na upały dokuczliwe w ciągu skwarne go lata i chłody podczas zimy, Madryt za czasów panowania Filipa II. został stolicą państwa. O sześć mil od Madrytu w Staréj Kastylii leży Eskurial, wspaniała rezydencya z grobami królów hiszpańskich. Letnie zaś mieszkanie monarchów: Aranjuez (Aranhuez) leży w dolinie Tagu, nad którym wznosi się także dawniejsza stolica Hiszpanii, miasto Toledo (niegdyś 200,000 dziś 18,000 m.) posiadające uniwersytet. Stara Kastylia rozciąga się ku północy, a brzegi jéj oblewa morze Biskajskie, nad którym leży Santander (35,000 m.) najznakomitsze miasto portowe. Walladolid, niegdyś stolica staréj Kastylii, datuje upadek swój od chwili przeniesienia władzy do Madrytu; jest to jednak jedno z najznakomitszych miast wysokiéj równiny. Dziś Burgos przewyższa je ludnością.

2. **Leon** położeniem i charakterem swych ziem nie różni się od poprzednich prowincyi. Starożytne miasto Salamanca w XVI wieku słynąca ze swego uniwersytetu, dziś opustoszała i w ruinach.

3. **W Estremadurze**, stanowiącój przejście płaskowzgórza w nizinę andaluzyjską, leży silna nadgraniczna forteca Badaj os (Badahos) nad rz. Gwadianą.

b) Terasy i Wybrzeża (Pomorze).

a) Na północy:

Galicya, pięknnością rokosznych dolin, bogactwem pastwisk i obfitością darów przyrody przypomina Szwajcaryą. Ludność jéj krzepka, piękna charakterem, podobnie jak mieszkańcy niektórych dolin szwajcarskich, puszcza się na odległe nawet wędrówki, szukając pracy

i zarobków; wraca jednak zawsze, choćby po kilku latach z uzbieranym zapasem do swych ojczystych zagród. Najznacześniejsze tu miasto: San Jago de Compostella (28,000 m.), gdzie spoczywają szczątki apostołskie św. Jakóba; miejscowość ta ściąga licznych pielgrzymów pobożnych.

5. **Asturya** z głównym miastem Owiedo (14,000 mieszk.). Kraj ten górzysty i zamknięty zewsząd stromymi łańcuchami, był zawsze nieprzebytą tamą dla zaborców Rzymskich i Maurytańskich, gdyż chrześcijańscy górale Asturyi, przez kilka wieków wiedli z Maurami zacięte walki, a założone tu państewka niezależne były zarodkiem monarchii Hiszpańskiej.

6. Prowincje **Basków**: Biskaja, Gwipuscoa i Alawa dotykają zatoki Biskajskiej. Mieszkańcy uważają się nie bez słuszności za najstarszytniejszą ludność półwyspu Iberyjskiego. Ich język, obyczaje, prawa i niektóre instytucje polityczne pozostały nienaruszone, bez względu na liczne przewroty dziejowe, które się tu odbywały w ciągu dwóch tysięcy lat.

7. **Nawara** na podgórzu i w górach Pirenejskich, posiada silne, obwarowane główne miasto Pampelunę.

b) Na wschodzie wraz z wyspami:

8. **Aragonia**, której nazwisko pochodzi od dopływu rzeki Ebro. Miasto i twierdza godna uwagi: Sarra-gossa liczy 82,000 mieszk.

9. **Katalonia** rozciąga się na podgórzu Pirenejskiem. Grunt kamienisty nie wydaje tyle płodów, aby wystarczyły do wyżywienia mieszkańców. Dlatego też znaczna ich część poświęca się marynarce, handlowi i przemy-

słowi. Barcelona, główne miasto Katalonii (121.000 a z przedmieściami 252,000 m.) posiada wyborny port, dostępny nawet dla statków kupieckich największych rozmiarów. Dlatego też Barcelona po Kadyksie jest najhandlowejszym miastem Hiszpanii.

10. **Walencya** zawdzięcza swą żyzność (dla której nazwaną została rajem maurytańskim), urodzajnej glebie, jak również obfitemu, naturalnemu i sztucznemu zroszeniu. Liczne kanały uczyniły z tych okolic jakby jeden, potężny ogród, strojny w najpiękniejsze owoce południa. Główne miasto Walencya (67,000 mieszk.) nad morzem. Wyborną także przystań posiada Alicante, która po złączeniu jej ze stolicą koleją żelazną, jest jakby portem Madrytu.

11. **Murcya** z miastem tegoż nazwiska (73,000 m.) i wojennym portem Kartageną (założonym przez Kartagińczyków).

12. **Mallorka** obejmuje grupę wysp, leżących u wschodniego wybrzeża Hiszpanii. Rozdziela się według niektórych geografów na Pityuzy i Baleary.

Grupę Pityuzów składają wyspy: Ibisa i Formentera, tylko wąskim kanałem morskim od siebie rozdzielone. Przy nich leży mnóstwo małych, niezamieszkałych wysepek. Grupę Balearską składają: znaczna wyspa Malorka z miastem Palmą, nad wyborną przystanią, i Minorka, na której Mahon, miasteczko portowe, leży od wschodu.

c) Na południu:

13. **Andaluzya** jest największą i najbardziej ku południowi wysuniętą prowincją Hiszpanii. Dolina Gwadalkiwiru w wyższej tylko części odznacza się bogactwem południowej natury. Mianowicie miasto Kordoba

(niegdyś 300,000 dziś zaledwo 37.000 mieszk. liczące), położone jest w najrozkoszniejszej miejscowości. Okolice dalej ku zachodowi położone, otaczające Sewillę (100.000 mieszk. z przedmiesciami 152,000, a niegdyś 400,000) są już więcej płaskie, bezleśne i jednostajne. W obrębie ujścia Gwadalkiwiru leży miasto Kseres (Cheres), a nieco dalej ku południowi na wąskim, piaszczystym wybrzeżu twierdza Kadyks (71,000 mieszk.), jeden z najbogatszych grodów hiszpańskich. Stolicą żyznych okolic płaskowzgórza Granady jest miasto tegoż nazwiska (70,000 mieszk.), zdobne rozwalinami maurytańskich budowli, wznoszących się u stóp wzgórza, dźwigającego ruiny czarownej Alhambry, pałacu byłych władców maurytańskich.

Malaga (96,000 mieszk.) prowadzi znaczny handel winem, rodzynekami, owocami południowymi i bawełną. Wino stąd pochodzące stanowi główny przedmiot handlu tego miasta.

Na południowym, mocno wysuniętym skraju tego wybrzeża w miejscu, gdzie niegdyś stykały się dwie sąsiednie części świata: Afryka z Europą, na niezmiernie stromym, skalistym wzniesieniu (1,400 stóp), odosobnionym nawet od strony lądu, zbudowaną jest twierdza Gibraltar (25,000 mieszk.). Skała ta łączy się wąskim, piaszczystym przesmykiem. Anglicy w r. 1704 założyli tu osadę i zbudowali twierdzę, uważaną dzisiaj za niezdytą, która jest kluczem morza Śródziemnego.

14. **Kolonie hiszpańskie** obejmują 5,000 mil kwadr. z $6\frac{1}{2}$ mil. mieszkańców:

a) W AMERYCE: wyspa Kuba i Porto-Riko z otaczającymi je wyspami.

b) W AZYI: Filipiny i archipelag Suluh.

c) W AFRYCE: wyspy Gwinei i cztery warownie na północném wybrzeżu Afryki.

Najcenniejsze płody Hiszpanii są: żywe srebro, sól kamienna, drzewo korkowe, szafran, wino, trawa Esparto, z której wyrabiają najrozmaitsze plecionki i liny do okrętów; karmin (na wyspach kanaryjskich), owce zwane merynosami, muły itd.

Rzeczpospolita Andora (7 mil kw. i 8,000 miesz.) obejmuje obszerną dolinę w Pirenejskich górach i zostaje pod protekcją Francyi i Hiszpanii.

2. Królestwo Portugalskie.

1786 mil kw. z 4.000,000 mieszek.

Portugalia dzieli się na sześć prowincyi, różnych co do wielkości i zaludnienia. Dwie z nich najbardziej ku północy wysunięte a od reszty oddzielone rzeką Duero, zajmują suche, gorące płaskowzgórze.

Minho najmniejsza ze wszystkich prowincyi z miastem Oporto (80,000 m.), dotyka wybrzeży morskich i jest najlepiej zaludnioną. **Tras os montes** przeciwnie posiada ludność ubogą i nie wielką, stósownie do swój przestrzeni.

Beira z miastem Koimbra, gdzie mieści się sławny uniwersytet. Zajmuje lewe wybrzeże Duery aż do gór Estrella.

Sercem jednak państwa, i zarazem jego śpichrzem jest **Estremadura**, przecięta w całej szerokości wodami Tagu, a u jego ujścia, tworzącego rozszerzoną zatokę, leży stolica kraju Lisboa (275,000 m.)

Niżej lewe skrzydło dorzecza Gwadiany zajmuje prowincya **Alentejo**, (Alenteho) nie wielką tylko przestrzenią dotykająca morza. Jest ona najuboższą w Portugalii; grunt jój w niektórych miejscowościach pias-

czysty i błotnisty, i dlatego też nieuprawny. Ludność nieliczna (635 m. na 1 m. □). przy dokuczliwych upałach leniwa. Miasto główne Evora.

Południowy kraniec państwa zajmuje prowincya **Algarwia**, górzysta lecz przy sprzyjającym klimacie południowym dobrze uprawna i urodzajna.

Posiadłości portugalskie w innych częściach świata zajmują 19,624 m. kw. i 3 miliony mieszkańców. Do nich zaliczają się: 1) Azorskie wyspy z Maderą i Porto - Santo, które Portugalczycy liczą do Europy. 2) Wyspy i wybrzeża Afrykańskie. 3) Gubernatorstwo Goa na zachodniem wybrzeżu Indostanu. 4) Gubernatorstwo Makao na chińskim półwyspie tego nazwiska. 5) Północno - wschodnia część wyspy Timor.

Do najcenniejszych płodów Portugalii zaliczając: sól morską, wino i owoce południowe.

b) EUROPA ŚRODKOWA.

Europę środkową wypełniają przeważnie góry, poprzerynane licznymi i głębokimi nizinami. Góry tej części Europy tworzą 4 wielkie pasma a raczej grupy gór: 1) Alpy, 2) Karpaty, 3) Góry Hercyńskie 4) Góry francuskie.

§. 60.

A l p y.

Wspaniała wyżyna Alpejska ciągnie się łukiem 150 mil długim, między środkową a południową Europą, z wrastającą ku wschodowi szerokością podstawy (od 20 do 40 mil), a upadającą stopniowo wysokością.

Naturalne jej granice, stanowią od Z. równiny Prowancyi i dolina Rodanu, z północy płasko - wzgórze Szwajcaryi (między jeziorem Genewskiém a Bodeń-

skiém, wyżyna południowych Niemiec i dorzecze Dunaju; od wschodu niziny Węgierskie; nakoniec od południa morze Adryatyckie, równiny Lombardy i morze Liguryjskie. Od północy i południa otoczyły podnóże Alp rzędy jezior; a na wszystkie strony świata otwierające się alpejskie doliny, uczyniły tę wysoczyznę dostępną aż do wnętrza odległych zakątków, wyróżniając ją przeto od wyżyn innych części świata.

Górzyste łańcuchy Alpejskiej wyżyny rozdzielić można na dwie wielkie gałęzie, różniące się rozciągłością i kierunkiem: Jedno ramię krótkie (40 m. długości) i wąskie stanowi Alpy zachodnie, ciągnące się od południa ku północy, czyli od morza Śródziemnego do góry Białej (Mont Blanc); drugie, długie (mil 100) i zarazem szerokie, biegnie w kierunku południowo-zachodnim ku północo-wschodowi, nosi na wschód aż do południka rzeki Salzach i Drawy nazwę Alp centralnych (środkowych): stąd zaś aż do nizin Węgierskich nazwę Alp wschodnich.

Pionowe rozwinięcie Alp.

Alpy układają się trzema terasami, z których pierwsza stanowi podgórze, druga wysokie hale, a trzecia wysoczyzny Alpejskie.

a) Podgórze znajdują się tylko właściwie na północnym stoku Alp i posiadają kształt więcej płaski (połogi), niż na południowym stoku. Podstawą poczynają się częstokroć na płaskowzgórzu od wysokości 2000 stóp. Górny skraj przypada na granicę lasów, to jest od 2000 do 5000 stóp. Podgórze Alpejskie różni się od innych bogactwem lasów i letnich pastwisk; ma doliny zamieszkałe przez liczną ludność po wsiach i bogatych miasteczkach.

b) Średnie Alpy czyli wysokie hale, wznoszą się od 5000 — 8000 stóp, poczynając od górnej granicy lasów do granic wiecznego śniegu. Mieszczą się tu stoki i wierzchołki, czyli hale okryte trawą i kwieciami, a letnią porą ożywione niezliczonymi stadami bydła i owiec.

c) Wysoczyzny Alpejskie albo kraina wiecznego śniegu i lodowców, poczynają się na północnym stoku z wysokością 8000 stóp a na południowym 8800 stóp. Panuje tu wieczna zima, a nigdy nie ginące pola śniegowe i lodowce pokrywają powierzchnię blisko stu mil kwadratowych. Lodowce te znajdują się tylko na północnym stoku Alp, gdyż południowy wystawiony jest na silną operację słońca i jest nadzwyczaj spadzisty. Z dolnej granicy lodowców wycieka mnóstwo mętnych i rwących górskich strumieni, których obfite wody są najgłówniejszym zasiłkiem dla spławnych rzek Europy środkowej. Zasiłek ten dochodzi wtedy właśnie, gdy już niższe pasma górskie skutkiem ciepła pozbędą się lodów, oschną i niedostarczają wód dopływowych. Dla tego też rzeki środkowej Europy cały rok są spławne.

Najgłówniejsze i najdłuższe doliny, środkiem których przepływają rzeki, ciągną się w kierunku wybitnych pasm górzystych od Pn.-Z ku Pł.-W. Takimi są dorzeczca górnego Rodanu, Renu, Inu, Drawy i Sawy. W tych to dolinach tak podłużnych jak i poprzecznych zbierają się wody Alpejskie, i płyną czterema głównymi korytami: Renu, Rodanu, Padu, Dunaju i poboczną Adygą ku morzu.

Wielkie doliny Alpejskie w liczbie około 40, są wielkimi drogami handlowymi, wzdłuż których leżą ludne miasta, wsie i osady. Do przejścia z jednej doliny w drugą służą liczne i dogodne przesmyki, lub też sztucznie założone gościńce. Większa

część tych dróg leży na wysokości 6 do 7000' nad p. m. Najwyższa z nich, przechodząca przez Stilsfer Joch leży na 8600' wysokości, przez Brener w Tyrolu na 4500', a przez Semmering na 3200', i dla tego na tej ostatniej zbudowaną jest kolej żelazna. Obecnie zbudowano olbrzymi tunel przez górę Mont-Cenis, przez co otworzono kolejową komunikację między Włochami a Francją.

Opisanie głównych łańcuchów Alp.

1. Alpy zachodnie.

1. Alpy zachodnie poczynają się od wybrzeży Śródziemnego morza, między zatoką Genueńską i Lyońską, i ciągną się do wyżyny Mont-Blanc od południa ku północy z powiększającą się stopniowo i ciągle średnią wysokością grzbietu (od 6 do 9,000') i wierzchołków (od 7 do 13,000'). Na zachodniej stronie zniżają się pasma w łagodnych i szerszych stokach, kiedy po stronie wschodniej tworzą urwiste i strome ściany. Najkrótsza ta gałąź Alp rozdziela się na trzy główne pasma:

a. **Alpy Nadmorskie**, poczynają się na brzegach morza a ciągną się na północ aż do wyższego Padu i średniej Durancyi. Najwyższy ich szczyt Col-Roburent 9,120'.

b. **Alpy Kottyjskie**, pomiędzy średnią Izerą, Rodanem i Durancyą, ze szczytami: Monte-Viso (11,800'), Mont-Genèvre (11,058').

c. **Alpy Graickie**, w stronie północnej i północno-wschodniej od poprzednich aż do doliny Arwy i Doraltei. Szczyty, Mont-Cenis (10,752), Mały Bernard (9,000').

2. Alpy środkowe.

Alpy środkowe ciągną się od góry Mont-Blanc do wierzchołka Dreierherren na przestrzeni 50 mil długości, 20—30 szerokości i stanowią trzon całej wyżyny Alpejskiej. Krótsze zachodnie skrzydło Alp środkowych składa się z dwóch, a dłuższe wschodnie z trzech lub czterech równoległych łańcuchów i grup.

1. Zachodnia część zawiera:

a) **Alpy Penińskie** albo Walijskie, na przestrzeni od Mont-Blanc do góry Simplon. Na obu skrajach tej gałęzi wznoszą się najwyższe wierzchołki w Europie: Mont-Blanc (14,770 stóp), Monte-Rosa (14,284 stóp), Wielki Bernard (10,380 stóp) i Simplon (10,800 stóp).

b) **Alpy Berneńskie** tworzą łańcuch, idący w głównym kierunku równoległe od Alp Penińskich, od południa i zachodu otacza go Rodan, od północy wyżyna Aary a od wschodu dolina Reussy i jezioro Vierwaldstätter. Najwyższe szczyty: Finsteraarhorn (13,698 stóp), Jungfrau (12,870 stóp) i Schreckhorn (12,558 stóp).

2. Wschodnia połowa Alp centralnych, składa się z kilku najrozmaiciiej z sobą powiązanych pasm i grup górzystych, które w następane dadzą ustawić się grupy:

a) **Alpy Lepontskie**, od Simplonu i doliny Tosa aż do Splügen i górnego Renu — z wyżyną Św. Gotarda (8,000 — 10,000 stóp), która stanowi źródłisko czterech rzek, rozbiegających się w różnych stąd kierunkach: Renu, Rodanu, Ticina i Reussy.

b) **Alpy Retyckie**, pomiędzy Inem, Addą, i górną Adygą, ze szczytami: Septym (9,200 stóp), Brenner (6,400 stóp) i Dreihernspitze (9,600 stóp).

c) **Alpy Ortelskie**, pomiędzy Addą i Adygą, ze szczytem Ortles (12,020 stóp).

d) **Alpy Tryentyńskie** pomiędzy Adygą i Piawą, w których odznacza się Vedretta — Marmolata (10,830 stóp).

e) **Alpy Glaruskie i Szwyckie**, pomiędzy Renem, Reus i jeziorami: Zürichskim i Wallenstadzkim.

f) **Alpy Turskie** pomiędzy jeziorami Zürichskim i Bodeńskim.

3. Alpy Wschodnie.

Wschodnie Alpy poczynają się od wierzchołka Dreiherrns Spitze i kończą się w Węgierskiej nizinie; pasma ich stopniowo zniżają się, postępując ku wschodowi i jednocześnie tracą swój Alpejski charakter. W miarę jednak zniżania rozszerza się podstawa ich tak, że zajmują całą przestrzeń między Dunajem i morzem Adryatyckim. Dolina Drawy dzieli Alpy wschodnie na dwa skrzydła: jedno zwane Noryckimi Alpami rozpościera się ku północo-wschodowi do Dunaju, a drugie ciągnie się ku południowemu-wschodowi do wybrzeży morza Adryatyckiego, rozdzielając się ze swęj strony na dwie gałęzie: Alp Karnijskich i Julijskich. Te ostatnie, łączą się zapomocą Alp Dynarskich z grupą gór na półwyspie Greckim.

a) **Alpy Noryckie**, składają się z trzech równoległych łańcuchów: północny (Salcburskie i Austryackie Alpy) pozostaje w związku tak na zachodzie (przez Dreihe-

ren), jak i na wschodzie (przez Semerring) z środkowym łańcuchem (Turnie); południowy łańcuch (Alpy Styryjskie) odgałęzia się od środkowego przy źródłach Muru.

Alpy Salcburskie przedstawiają zachwycające okolice, pełne romantycznych widoków, ozdobione licznymi lubo niewielkimi jeziorami. Kraj ten rozciąga się po brzegach rzeki Salzach i zatrzymuje jeszcze wybitny charakter Alp wysokich, gdyż szczyty wznoszą się tu od 9,000 do 10,000' i pokryte są wiecznymi śniegami. Do takich należą Śnieżka przy Berchtesgaden, Wielki Watzman, Dachstein czyli Thorstein przy jeziorze Hallstädter i w i.

Alpy Austriackie poczynają się tak nazwanym Wiedeńskim lasem (Wienerwald) i z Kahlenbergem tworzą nawicéj ku północy wysunięte odgałęzienia Alp; są to właściwie podgórze wyniosłe. Alpy Noryckie właściwe, czyli Turnie, tworzą jakby ścianę graniczną, przez grzbiet której przerzyna się zaledwie kilka ścieżek, trudnych bardzo do przebycia. Grzbiet główny pokrywają wieczne śniegi i lodowe pola, a z całości jego dźwigają się szczyty pojedyncze: Wenediger (11,622') i Grossglockner (12,158') najwyższe wierzchołki Alp wschodnich.

Alpy Styryjskie, zniżywszy swój grzbiet z tej strony rzeki Muru, tworzą właściwie wysokie podgórze Alpejskie. Tylko na południowym-zachodzie wznoszą się jeszcze dwa potężne wierzchołki: Leithy i lasu Bakońskiego, których stoki otaczają z prawego brzegu Dunaju górną część Węgierskiej niziny.

b. Początek łańcuchów Alp **Karnijskich** dosięga jeszcze średniej wyżyny alpejskiej, a mianowicie między górną Drawą i równiną Friulu. W tym punkcie odgałęzia się od nich łańcuch Alp Julijskich. Daléj ku wschodowi Alpy Karnijskie między Sawą i Drawą zniżają się stopniowo, aż zupełnie tracą swój charakter alpejski.

c. **Alpy Julijskie** poczynają się w bliskości Tergławy, w okolicy której wspaniałość przyrody Alpejskiej

raz jeszcze występuje, a góry pokryte wiecznym śniegiem wznoszą swe wierzchołki skaliste nad 10,000. W dalszym ciągu, mianowicie ku południo-wschodowi, wybitny kształt łańcuchów górskich niknie i przechodzi w wysokie płaskowzgórze (3000-4000 stóp), którego wierzch zajmuje grunt nieurodzajny, skalisto-wapienny. Niektóre tylko miejscowości odznaczają się, jak oazy, większością. Znakomitą wielkością jaskinie (Grota Adelterska) i jeziora z podziemnymi ujściami charakteryzują to kredowe pasmo górskie.

d. **Alpy Dynarskie** biorą swą nazwę od najwyższego w tém pasmie szczytu *Dynary* (7000 stóp); składają się z licznych nagich szczytów. Można je uważać za przedłużenie Alp Julijskich, poczynające się u wybrzeży środkowej Kulpy; pokrywają one wschodnie wybrzeże morza Adryatyckiego.

§. 61.

K a r p a t y.

Karpaty poczynają się na zachodzie na lewym brzegu Dunaju i ciągną się na wschód wielkim łukiem, który ku północy wydany łagodnie, a ku południowemu zachodowi rozwarty jest szeroko. Długość ich wynosi 120 mil, a obszarem zajmują przeszło 2300 m. kw.

Na zachodzie odgraniczyły je rzeki Morawa i Beczwa od gór Hercyńskich; na południu odcięło je łożysko Dunaju od przedgórzy Alpejskich i od północnych stoków gór półwyspu greckiego; ich północno-wschodnie stoki zaś otoczył wielki niż europejski.

Karpaty nie biegną jednym łańcuchem, lecz składają się z kilku rozmaicie z sobą powiązanych pasm i grup górzystych. Według tego rozdzielić je można na 3 główne części:

1. Północno-Węgierskie pogórze od doliny Morawy aż po przełom Popradu. 2. Beskid lesisty stąd aż po źródłowiska Cisy i Bystrzycy. 3. Wyżynę Siedmiogrodzką.

1. Północno - Węgierskie pogórze.

Rozróżniamy tu następujące pasma góryste :

1. **Małe Karpaty** poczynają się na lewym brzegu Dunaju blisko Presburga (Brzetysławy) i stanowią przyrodzoną granicę między Węgrami a Morawią.

Małe Karpaty zwane są także u ludu Bielawami, stanowią zachodnie skrzydło wielkiego łuku karpackiego i ciągną aż do źródeł Wisły. Są to lesiste pasma między rzekami Morawą i Wagą, średnio od 1500—2000 stóp wyniosłe, lubo pojedyncze ich wierzchołki sięgają 4,300 stóp.

2. **Rudawy Węgierskie** nazwane tak od obfitości rud, które zawierają. Składają się z kilku łańcuchów lesistych i grup, porozdzielanych rzeczniemi dolinami. Stok zachodni, łagodny, a średnia wysokość grzbietów 2 do 3000 stóp; lubo pojedyncze wierzchołki sięgają 5000 stóp, to jest krainy bezleśnej.

Główne łańcuchy i grupy tych ważnych pasm składają Niższe Tatry, od północy ograniczone doliną Liptowską i Spiską. Nazywają je także górami Liptowskiemi, a ich pojedyncze szczyty, jak Dziembiru, Królewskich hal, wznoszą się do znacznej wysokości. Na zachód tego pasma w poprzecznym kierunku od Pn. ku Pł. leżą góry Fatry, przetrzięte rzeką Wagą. Dalej ku wschodniemu-południowi pasmo gór Matry, która połączona jest na wschodzie z górą Bik pod Miskowem, na zachodzie zaś z górami Nowogrodzkiemi u skrętu Dunaju. Na południowym-wschodzie ciągną się półkołem pasma Hegyalia. Podgórze tych pasm od strony południowej przedstawiają najrozkoszniejsze okolice, zarosłe winnicami i bogate w kruszce, mianowicie doliny nad rzeką Hronem i Sają.

3. **Tatry**, panują nad wszystkimi łańcuchami w kształcie wyniosłej wyspy, zupełnie odosobnionej. Cała ich długość od wschodu na zachód wynosi 7—8 mil, a szerokość trzonu z południa ku północy 3—5 m. Grzbiet ich ciągnie się wszędzie wysokością alpejską, średnio na 6500 stóp nad p. m. a z grzbietu jego strzelają pojedyncze szczyty wyżej jeszcze o 1500 stóp, lecz niedochodzą granicy wiecznych śniegów. Na zachodzie grzbiet jest niższy i nie tak zębaty; dopiero na wschodzie wierzchołki sterczą najwyżej i dobrze od grzbietów się wyróżniają. Najwyższym jest najbardziej wschodni, zwany Łomnicą (8500 stóp); więcej ku zachodowi (na przeciwniej stronie doliny) wznosi się szczyt Lodowaty (Eisthalerthurm) podobno wyższy od Łomnicy, a ku południowi — Krywań (7897 stóp). U stóp Tatrów legły w kształcie dwóch stykających się wideł, cztery wielkie doliny, czyli krainy górskie: na Pł. Nowotarska, na W. Spiska na Pn. Liptowska, na Z. Orawska. Czterema dolinami temi odpływają wody z Tatrów, na grzbiet których przypada Europejski dział wodny; z Pł. i W., płyną wody ku północy (m. Bałtyckie) z Pn. i Z. ku południowi (m. Czarne).

W rozwinięciu pionowém Tatrów, następujące spostrzegamy wybitne różnice górskich krain. Naprzód idzie kraina Podhala do wysokości 2000—2420', pokryta ziemiami ornymi i lasami liściastymi, które zwolna przechodzą w iglaste. Równo z podużem Tatrów poczyna się kraina regli. Są to pasma górzyste w kształcie stromych terasów, osłaniające biodra gór wyższych. Wznoszą się do wysokości 4600' i okryte są lasami, z których wypływają obfite źródła i potoki. Nad niemi legły bezleśne już hale, czyli pastwiska do wysokości 6500'; wyżej wznoszą się nagie tylko pojedyncze czubalki, zwane u ludu turniami, kształtu ostrokręgowego, co czyni je trudno dostępnymi. Kotliny między turniami leżące, bardzo często zalewa woda i tworzy górskie jeziora, czyli w tych okolicach tak nazwane Morskie Oka (w liczbie 27).

2. Beskid lesisty.

Beskidy, (Bezкиды) są pasmem zachodnio-północnym i północno-wschodniem, oddzielającym właściwe Tatry od nizin polskich. Poczynają się na zachodzie i biegną wygiętym ku północy łukiem (mil 80) na wschód, do punktu rozdziału gór Siedmiogrodzkich. Wysokość pojedynczych czubałków 4 do 6000 stóp.

Ogólne Beskidy możnaby podzielić na dwie części: skrzydło zachodnie i wschodnie. Pierwsze poczyna się poprzecznym pasmem, zwanym górami Jabłonki. Stąd biegnie kilka łańcuchów równoległych, z których środkowy najwyższy, dochodzi z Z. na W. aż do miejsca, gdzie Dunajec się przez niego przerzyna. Najwyższym punktem jest tu Babia góra (5448). Są to pasma lesiste, z gatunkiem drzewa mieszanym. Od Dunajca rozpoczyna się wschodnie skrzydło Beskidu, biegnąc ku południowi, zakończone znacznymi znowu wyniosłościami. Część tę nazywają Lesistemi Karpatami. Połoniny (odpowiadają Tatrzańskim halom) poczynają się od źródeł Sanu i ciągną się ku południowemu wschodowi kilkoma szeregami. Najwyżej wzniosły się w tej części pasma, które noszą nazwę Czarnego Lasu od prawego brzegu górnego Stryja aż ku Bukowinie, z Czarną Horą, która wystrzeliła 9 szczytami do wysokości Tatrów prawie. Góry te mają bardzo mało dolin, ale zawierają przestrzenie bagniste. Jezior zaś górskich z wyjątkiem na Czarnéj Horze, wcale nie posiada Beskid.

3. Wyżyna Siedmiogrodzka.

Wyżyna Siedmiogrodzka, między rzeką Seretem a Dunajem stanowi czworokąt, którego środek zajmuje wyżyna od 1000—1500 stóp, otoczona pasmami granicznymi. Od wschodu i południa tworzą takie pasmo graniczne Alpy Siedmiogrodzkie, złożone z łańcuchów stromych, średniej wysokości 8000 stóp, ze szczytami: Buczecz 7951 stóp; Koenigstein 7101 stóp, Czu-

kasz 6217 stóp. Zachodnia i północna gałąź zwana jest Rudawami Siedmiogrodzkiemi i wznosi się daleko łagodniej na 4—5000 stóp.

§. 62.

Góry Hercyńskie.

Na zachodzie ograniczają tę wyżynę pasma Jury, nizina górno-reńska, rzeka Ren i nizina dolnego Renu. Na wschodzie sięgają do doliny rzeki Morawy i Odry. Na południu odcina je łożysko Dunaju od podgórzy Alpejskich, na północy zaś staczają się ku wielkiej nizinie Europejskiej.

Górzyste pasma tego systematu należą do gór średnich, niedochodzących nigdzie do alpejskiej wysokości. Rozdzielić je można na grupy czyli gniazda górskie poprzegradzane równinami lub okolicami pagórkowatemi.

1. **Jura.** Jest to pasmo gór, utworzone z właściwej sobie formacji kamienia wapiennego, wapienia jura, rozciągające się na zachód Alp, od klinu między rzeką Rodanem i Ain począwszy, w kierunku północno-wschodnim aż do górnego Menu w pobliżu gór Fichtel. Przełom Renu między Szafuzą i Bezyleją dzieli je na dwie wielkie połowy: na **Jurę szwajcarską i niemiecką**

Szwajcarska także francuska Jura jest 40 mil długa, a 4—7 mil szeroka i składa się z licznych łańcuchów między Rodanem a jeziorem Genewskiem i Neufszatelskiem. Najwyższe szczyty: **Mont-Credo** z (5.210 stóp), **Mont-Tendre** (5,170 stóp), **Mont-Tourne** (4,000 stóp).

Niemiecka Jura między Renem i Menem, 60 mil długa, jest bardziej płaska i bez bocznych pasm równo-

ległych. Przełom Dunaju i rzeki Altmühl dzieli ją na trzy pasma:

- a) CZARNOLESKIE (Schwarzwald-Jura) między dolinami Renu i Dunaju (5 mil długi);
- b) SZWABSKA JURA między Dunajem i Altmühl (32 mil długa);
- c) FRANKOŃSKA JURA (der Fränkische Landrücken) między Altmühl i Menem (20 mil długa), spada ku wschodowi w równiny Wyższego Palatynatu, ku zachodowi zaś przechodzi w terasę francuską.

2. Wyżyna czesko-morawska, przedzielona od Karpat doliną Morawy i Beczwy, na południe zaś Dunajem od przedgórz Alpejskich. Składają ją:

- a) LAS CZESKI czyli SZUMAWA [27 mil długi] ze szczytami: Rachel 4580 i Arber 4608. Odgałęzienie tegoż między Dunajem a rzeką Regen nosi nazwę lasu Bawarskiego;
- b) GÓRY FICHTEL [4 mil], u stóp ich mają źródła rzeki: Men, Saala, Egera i Nab;
- c) GÓRY KRUSZCOWE [16 mil] od Egery do Elby z najwyższym szczytem Keilberg 3906 stóp;
- d) SUDETY [42 mil] od Elby aż do Beczwy, złożone: z wyżyny Łużyckiej [2000 stóp] pogórza Izerskiego [3000 stóp], z Karkonoszów [4000 stóp] ze szczytem Śnieżka (Schneekoppe) 6000 stóp; pogórza Orlickiego czyli Kładzkiego; z Morawsko-Szląskiego pogórza, z Pradziadem (Altvater) 4700 stóp, które się kończy Jesionikiem (Geschenke) nad Odrą.

3. Pasma gór nad Renem. Grupa ta zawiera pasma góryste rozłożone po prawej stronie długiej doliny Renu:

- a) CZARNY LAS (*Schwarzwald*) od Bazylei do Heidelbergu;
- b) ODENWALD od Heidelbergu do Darmstadu;
- c) TAUNUS między Menem i Lahną;
- d) WESTERWALD między Lahną i Siegą;
- e) SAUERLAND między Siegą i Ruhrą, puste od 700—800 stóp. wzniesione płaskowzgórze;
- f) HAARSTRANG między Ruhrą i Lippą.

4. Kraina górzysta i pagórkowata Hessyi:

- a) RHÖN, między Werrą i Fuldą, a dalej na zachód
- b) VOGELSBURG, utworzone w skutek działania sił wulkanicznych;
- c) HABICHTSWALD na zachodzie od Kassel.

5. Las Turyński:

- a) FRANKENWALD, lasami pokryte płaskowzgórze na zachodniej stronie gór Fichtel;
- b) THÜBINGERWALD, północno-zachodnie przedłużenie poprzedniego.

6. Grupa Harzu z licznymi odgałęzieniami tegoż, zajmuje około 36 mil kw.:

- a) HARZ między Saalą i Leiną;
- b) między Leiną i Weserą od południa ku północy: Eichsfeld-Sollingerwald; Hils, Süntel, Deister;
- c) KAUFUNGERWALD między Werrą i Fuldą;
- d) REINHARDSWALD między Weserą i Diemel;
- e) Las TEUTOBURSKI nad źródłami rzeki Ems i Lippe;
- f) WESERGEBIRGE przedłużenie pasma Süntel.

§. 63.

Góry francuskie.

Dolina Renu, Saony i Rodanu oddziela takowe od Alp i gór Hercyńskich; z trzech zaś stron innych otoczyły je równiny. Zapełniają one południowo-wschodnią i północno-wschodnią Francją, południową część Niderlandów i kraje niemieckie po lewym brzegu Renu. Linia, pociągnięta przez okolicę źródeł Saony i Maazy, rozdziela tę grupę gór na dwie części: północną i południową.

1. Północna część zajmuje: **Francusko-nadreńskie** krainy górskie, złożone z kilku gałęzi, rozdzielonych dolinami:

- a) Hundsrück między Nahą, Saarą, Mozelą i Renem;
- b) Eifel między Mozelą, Maazą i Renem; północna część tego pasma nosi nazwę Wysokiego Veen;
- c) Ardeny na zachodzie pasm poprzednich;
- d) Wogezy ciągną się po zachodniej stronie Renu, równolegle z Schwarzwaldem po prawej stronie tej rzeki. Na zachodnich stokach Wogezów leży pagórkowata kraina Lotaryngii, z pasmem Argonów, zachodnim jej granicznikiem.

2. Południowa część zajmuje właściwą wyżynę francuską. Rdzeń jej leży w okolicy źródeł rzek: Loary, Alliiery, Tary, Lot i Dordogny, a głównejsze pasma i grupy są:

- a) Sewenny, na południowo-zachodnim zrebie całej wysoczyzny;
- b) Forez między dolinami Loary i Alliiery;
- c) Górską krainą Owernii (Auwergne) między Allierą Lotą i Dordogną;

d) Płaskowzgórza: Langres, Cote d'or, Charolais, Lyonnais.

§. 64.

Niziny środkowej Europy.

a) Niziny wewnątrz krain górzystych:

a) **Nizina Rodanu**, zwana także nizina Prowansalską, mianowicie w okolicach ujścia téj rzeki. Zajmuje obszaru około 200 m. □.

b) **Niziny nad średnim Dunajem:**

1) Mała albo górno-węgierska nizina leży po obu wybrzeżach Dunaju, poczynając się od punktu, w którym ta rzeka czyni wyłom między pasmem Alp (Łańcuch Leithy i Małych Karpat), kończy się zaś znowu w punkcie zbliżenia się pasm Alpejskich (las Bakoński) do łańcuchów Karpackich. Zdaje się, iż jest ona dnem większego niegdyś jeziora Neusiedler. Obszar jéj wynosi 160 m. □.

2) Wielka albo dolno-Węgierska nizina graniczy na Pł. - W. z Karpatami, na Pn. z łańcuchami Warasdyńskimi, na Z. z wschodnimi odgałęzieniami Alp. Głębokie jezioro Platten, zdaje się jest także pozostałością po ustąpieniu wód obszernego morza, zalewającego niegdyś tę nizinę. Zajmuje 1600 m. □.

3) Kotlina Wiedeńska i pola Morawy, od ujścia Morawy aż po Wiedeń, a w górę Morawy aż do ujścia Dyi. Obszar 50 m. □.

c) **Nizina Nadreńska:**

Po obu stronach Renu od Szwajcaryi aż do ujścia Menu 38 mil dług. 5—6 szerok.; zajmuje obszar około 160 □ mil.

6) Niziny zewnątrz krain górzystych:

Większe przestrzenie tych nizin leżą na północy. Można je rozdzielić na trzy części: nizina Polska, od Dniepru do Odry; Niemiecka, od Odry do Skaldy i przedłużenie jej, nizina Gallicka.

a) (O nizinie Polskiej czyli północno-wschodniej, podamy szczegóły bliższe przy opisie tej części Europy).

b) Nizina Niemiecka dzieli się na trzy części: 1) Nizina Wendyjska od Odry do Elby; 2) Saska od Elby do Ems; 3. Dolno-reńska od Ems do Skaldy, leżąca na dolnym biegu Renu i Maasy.

Pomorze Saskiej i Niderlandzkiej równiny ciągnie się od Skaldy do Ejdry niziną, otoczoną szeregiem płaskich wysepek, tudzież morskich odpluczysk i mielizn, zalewanych wodą w czasie przypływów. Z tej strony mielizn wytworzyły się obszary bagnistego gruntu, naniesionego przez rzeki. Dziś grunta te leżą wyżej zwykłych morskich przypływów, a od nadzwyczajnych bronione są szeregiem wybornie urządzonych grobel, co pozwala rozwijać się na nich rolnictwu. Jest to bogata Holandia.

c) Nizina Gallicka albo Francuska rozciąga się na zachód od Skaldy ku Pirenejom; pokryta na całej przestrzeni wzgórzami. W północno-zachodniej części wzgórze te (Bretonia) wznoszą się na 1000 stóp nad powierzchnię morza.

§. 65.

Rzeki Europy Środkowej.

a) Rzeki Alpejskie.

Ważność Alp pod względem hydrograficznym, leży w tym, że posiadają znaczną obfitość wód, a oraz że rozsyłają je we wszystkich kierunkach do mórz rozmaitych, tworząc wielkie drogi komunikacyjne.

1. R e n.

Ren powstaje na wschodniej pochyłości góry św. Gotarda z połączenia trzech rzeczek: przedniego, środkowego i tylnego Renu; z tych środkowy po krótkim przebiegu, łączy się z przednim i oba przy Reichenau wpadają do tylnego. Połączone spływają na północy do jeziora Bodeńskiego. Opuściwszy je, Ren przyjmuje kierunek zachodni, wzmagając się dopływem Aaru, połączonego z wodami Limmatu i Reussy, oczyszczonych w jeziorach, leżących przy północnej podstawie Alp. Ren, przeszedłszy między łańcuchami Jury i Czarnego lasu, nie przyjmuje już więcej górskich strumieni. Pod Bazyleją zmienia swój główny kierunek północny i wstępuje w szeroką górno-reńską nizinę. Tutaj to odbiera z płaskowzgorza Szwabsko-frankońskiego dopływy dwóch znacznieszych pobocznych rzek: Nekar i Menu. Poniżej Menu, Ren przerzyna po obu brzegach rozpostarte płaskowzgorza, i biegnie w dolinie wśród skał, przyjmując z obydwóch stron wody tej górzystej okolicy: ze wschodu Lahnę, a z zachodu Nahę i Mozelę. Od Bonn poczyna się dolny bieg Renu, zasilany od wschodu wodami rzeki Sieg, Wupper, Ruhr i Lippe, gdy z zachodniej strony nie ma prawie żadnego znacznieszego dopływu. Nieopodal Nymegen powtórnie Ren zwraca się na zachód, i w tym kierunku płynie już aż do morza. W tej części dolnego biegu, Ren rozdziela się na liczne odnogi, które nareszcie łączą się z obydwóch stron z pobliskimi układami rzecznyymi Yssel i Maasy.

Rzeka Nekar ma swoje źródło w tym samym obrębie rzecznyym, co i Dunaj; staje się spławną dopiero w początku swojego biegu dolnego około Heilbronn.

Maasa uważa się za największy dopływ Renu (88 m.). Górny i niespławny bieg téj rzeki znajduje się w granicach Francyi, średni w Belgii, a dolny w Holandyi.

Men wypływa na wschodnich stokach gór Fichtel, a poniżej Bamberga staje się już zdatnym dla żeglugi.

2. D u n a j.

Dunaj bierze początek na południowo-wschodnim stoku Czarnege Lasu, z trzech połączonych strumieni, podobnie jak Ren. Z początku brzegi jego są strome i skaliste, a łoża wąskie. Płynąc między łańcuchami gór, Dunaj raz się przeciska przez wąwozy skaliste, drugi raz tworzy jakby jeziora, dalej rozdziela się na kilka ramion i liczy naprzemian od 400—1400 stóp szerokości. Pod Grein i Krems są niebezpieczne wiry, odmęty i topiele. Minąwszy góry Kahlenbergu około Wiednia, wpływa Dunaj na piękną równinę Niższą Austrii. 10 mil poniżej Wiednia zwięża się atoli równina wskutek coraz więcej występujących podgórz Alp z południa, a Karpat z północy. Za Presburgiem rozstępują się znowu góry, a Dunaj wpływa w tak zwaną mniejszą Węgierską równinę, rozdzielając się tu na liczne ramiona, między któremi leżą wyspy Schütt. Koło Wyszehradu zastępują Dunajowi drogę na lewo ostatnie stoki Karpat Nowogradzkich, a na prawo ostatnie wzgórza lasu Bakońskiego. Przerznawszy się między temi górami, rzeka skręca się około Wacowa (Waitzen) pod kątem prostym ku południowi i płynie wielką równiną Dolnych Węgier pomiędzy pustyni i jednostajnymi stepami. Bieg tu jój powolny a na brzegach niskich piaski, bagna cuchnące, gąszcze trzciny lub lasy bagniste. Dopiero od ujścia Drawy skręca się Dunaj znowu ku wschodowi, a przyjąwszy między Zem-

linem i Belgradem wody Sawy, zbliża się ku ostatniej, skalistej swęj zaporze, między górami półwyspu greckiego i Alpami Siedmiogrodu. Dotąd szerokość Dunaju wynosiła 1000 — 1300 stóp, naraz skały zwiężają jego łożę od 500 — 350 stóp. Najwęższe i najniebezpieczniejsze miejsce jest powyżej Rżawy (Orsowy), przy tak zwanęj Żelaznej Bramie.

Przebywszy te zapory poczyna Dunaj swój bieg dolny. Bieg jego jest tu spokojny; koryto rozdzielone na liczne ramiona, i one to tworzą w pośrodku wyspy. Na stepach wołoskich Dunaj płynie głównie w wschodnim kierunku, przybliżywszy się zaś do morza na mil 8, skręca się ku Pł., gdyż spotyka na swęj drodze naturalny wał: Dobruczę, który minąwszy, znowu przyjmuje kierunek wschodni. Ubiegłszy dalej około 30 mil, wpada do morza trzema odnogami, które tworzą bagnistą deltę; z ramion tych tylko środkowe Sulina, spławne dla wielkich statków.

Dopływy Dunaju. Z lewęj strony: Altmühl, Naab, Regen, Morawa z Dyją, Waga, Hron, Cisa z Maroszem i Samoszem, Aluta, Seret i Prut. Z prawęj strony: Iller, Lech, Izar, Inn, Truna, Aniza, Litawa, Raba, Drawa, zasilona Zilą (Gail) i Murą; tudzież Sawa, wzmocniona Kupą (Kulpa) i Uną.

3. R o d a n.

Rzeka ta bierze początek z ogromnego (do 6 mil długiego) lodowca na zachodnim stoku góry św. Gortarda. Płyńie najprzód (około Brieg) w kierunku południowo-zachodnim, następnie przeważnie zachodnim, w dosyć szerokiej i głębokiej dolinie (po górnym i dolnym Wallisie) między najwyższymi łańcuchami Alp, zasilając się wodami mnóstwa bystrych górskich strumieni.

Pod Martinach, Rodan nagle skręca się w stronę Pł.-Z. i przez wyłom podobny do wąskiej, skalistej szczeliny, toruje sobie drogę do jeziora Genewskiego, aby wyjść z zamkniętej alpejskiej kotliny, która w starożytności znaną była głównie pod nazwą Alpejskiej (Wallis).

Przy wyjściu z jeziora Genewskiego, Rodan toruje sobie koryto w kierunku południowym, i spływa wąską doliną w kształcie szczeliny; łożysko zwęża się tak znacznie, iż wynosi tylko 15—16 stóp szerokości, w jednym miejscu, zwanem porte du Rhone, na niewielkiej przestrzeni kryją się wody pod skały. Dalszemu kierunkowi Rodanu kładzie tamę południowo-francuska wyżyna tak, iż rzeka ta po złączeniu się około Lyonu z Saoną i jej dopływem Doubs (Du) płynie na południe. W tym to kierunku Rodan opłukuje zachodnią podstawę Alp, podobnie jak Dunaj w tymże samym kierunku podstawę ich wschodnią.

Na środkowym i niższym biegu otrzymuje Rodan z Alp najważniejsze dopływy: Isère, Durançe; doliny ich służą za przejścia Alpejskie między Francją i Włochami; pierwsza za Mały Bernard, a druga przez Mont-Genèvre.

4. P a d (Po).

Pad (Po) płynie w kierunku południowej podstawy Alp, prawie wszędzie w jednostajnej od nich odległości. Rzeka ta zabiera wszystkie wody, spadające z Alp zachodnich, z Alp środkowych i z północnych Apenninów, wyjąwszy Adygi, która jakkolwiek płynie w tymże kierunku, nie łączy się z nią jednak. Wypływając ze śnieżystych wierzchołków Monte-Viso, Pad szybko przerzuca się z wyżyny alpejskiej na równinę, osiąga w swym północnym kierunku Turynu i z wolna przyj-

muje główny bieg ku W. Odtąd w niskich wybrzeżach przepływa równiną lombardzką (niegdyś dno morskie) na znacznej przestrzeni od Z. na W.

Dopływy z Apeninów do Padu są tak mało znaczące, iż latem po większej części wysychają; znaczniejsze są dopływy Alpejskie, które przed wyjściem w równinę przepływają naprzód jeziora Alpejskie, zostawiające w nich piasek i kamienie, a tym sposobem oczyszczone już wody wpadają w rzekę macierzystą. Tessin (Ticino) płynie do jeziora Lago-Maggiore (15 mil długie, 1 milę szer.), Adda przepływa jezioro Como (12 mil długie 1 milę szer.); Oglio niewielkie jezioro Jseo; a Mincio jezioro Garda (16 mil dług., 1—mil szer.)

5. **Adyga** (Etsch).

Adyga bierze początek na zachodniej granicy Tyrolu, i przyjmuje prawie wszystkie wody południowe z tej części gór. Około Werony wypływa na równinę lombardzką i skręca razem z Padem, jednak z nim się nie łączy, lecz biegnie równolegle i wpada do morza Adryatyckiego.

Adyga w górnym (wschodnim) swym biegu przepływa urodzajną równiną Vintschgau, a przyjąwszy Passer (około Meran) zwraca się ku Płn. i zabiera z pasm Brenneru: Eisak. Połączone wody tych rzek przerzynają się przez Ortlerskie i Trydenckie Alpy.

Najznacześniejsze alpejskie rzeki są: Brenta, Piave, Tagliamento, Isonzo, wszystkie płyną do morza Adryatyckiego, którego brzegi północne coraz więcej zasypują się piaskiem i mułem, nanoszonym przez te rzeki.

b) Rzeki środkowej wyżyny.

a) O rzekach karpackich wspomnieliśmy w części przy Dunaju, a Dniestr i Wisłę opiszemy, mówiąc o równinach Polskich.

b) Rzeki średniej wyżyny niemieckiej.

1. *Odra* bierze początek na północnym stoku łągu Morawskiego, który oddziela Sudety od Karpat. Przepływa ona nizinę północno - niemiecką w kierunku północno - zachodnim i przyjmuje w środkowym swym biegu znaczne dopływy z lewej strony: Katzbach, Bober, Nejsę Łużycką. Przy początku dolnego biegu wpada do niej z prawej strony najznacniejsza ze wszystkich dopływów: Warta, która przebiegłszy znaczną przestrzeń, zwiększona wodami Noteci, wpada do Odry około Kistryna. Główne koryto Odry przeżyna się przez Pomorze, a rozdzielwszy się na liczne ramiona, tworzy tak zwany haf Szczeciński. Do morza Bałtyckiego wpada trzema ramionami, oblewającymi wyspy Usedom i Wollin.

2. *Łaba* (Elba), największa z rzek północno-niemieckiej niziny. Powstaje z licznych źródeł, bijących ze grzbietu gór Olbrzymich a przepłynąwszy małą przestrzeń w kierunku południowym, zwraca się na północnym stoku Czeskiej terasy ku zachodowi. — Tu łączy się z bogatą w wodę Wełtawą, spływającą ze wschodniego stoku Czeskiego lasu i płynie w jej kierunku północnym. Dalej powiększona rzeką Egerą, czyli Ohrzą, przeżyna wąską dolinę przez grzbiet Piaskowca Elbowego. Poniżej Meissen wchodzi na nizinę północno - niemiecką, którą przepływa w kierunku północno - zachodnim. Powyżej Hamburga dzieli się Elba na liczne ramiona, tworzy wielką ilość wysp; w odległości $1\frac{3}{4}$ mili poniżej tego miasta łączy się znowu w jedno koryto i uchodzi do morza Północnego pod Cuxhaven, rozlewając swe wody na 3 milową blisko szerokość. Elba ma wiele podobieństwa w swym biegu z Odrą a nie tylko w kierunku głównym lecz i w dopływach.

Dopływy: Prócz powyższych Mulda, Saala i Hawel ze Sprewą.

3. *Wezera*, powstaje z połączenia Werry i Fuldy. Połączone wody tych rzek żłobią sobie w górzystej wyżynie Wezerskiej dość wąską dolinę i opuszczają ostatnie łańcuchy ciasnym wyłomem (Porta Westphalica), a spłynąwszy po niemieckiej nizinie uchodzą do morza Północnego. Dopływy otrzymuje Wezera początkowo tylko po stronie prawej (Diemel); dopiero na dolnym biegu przyjmuje jeden i z prawej strony: Aller z Lejną i Ocker. W rozszerzone ujście Wezery a zatém w morską już zatokę, uchodzi jeszcze z lewej strony rzeka Hunte.

c. Rzeki francuskie.

Średnia francuska wyżyna śle swe wody bezpośrednio do oceanu Atlantyckiego, dwoma głównymi spławami: Sekwaną i Loarą, zasilanymi mnóstwem dopływów, których część wpada do Garonny, wypływającej z Pirenejów. Wszystkie te trzy główne rzeki posiadają ujścia w kształcie zatok morskich, dla tego też okręta mogą wpływać dosyć głęboko w górę.

1. *Sekwana* (Seine) wypływa na północnym stoku gór Côte d'Oor, przerywa francuską nizinę, przyjmując w górnym biegu dwa równoległe dopływy: Aube (z prawej) i Yonne (z lewej) a w środkowym biegu: Marne i Oise (Oaz).

2. *Loara* (Loire), powstaje z dwóch równoległych ramion, biorących początek na wysokim płaskowzgórzu Seweńskim, a mianowicie: z właściwej Loary i Alliiery, obu jednakowej długości. Przed wejściem z górzystych okolic, łączą się one w jedną

rzekę, która biegnąc niziną do Orleanu, ma kierunek północno - zachodni, a skręciwszy się ku Z. uchodzi do odnogi Biskajskiej. Przy ujściu tworzy morską zatokę, dochodzącą aż do Nantes; spławna jest przeto aż do tego miejsca dla większych okrętów, żegluga jednak trudna z powodu skał podwodnych, mielisz i małej wody w lecie.

3. *Garonna* przyjmuje z francuskiej wyżyny dopływy Tarn, Lot i Dordogne, płynące w kierunku zachodnim. Po za ujściem Dordogny (niżej Bordeaux) Garonna rozszerza się w zatokę morską, i nazywa się Gironde.

c) Rzeki nizin:

Z pojezierza Bałtyckiego spływa mnóstwo niewielkich rzek, nie mających też żadnego znaczenia pod względem żeglugi. Nierównie ważniejsze są rzeki niemieckiej niziny, wpadające do morza Północnego a mianowicie:

1. *Ejdera*, łącząca za pośrednictwem kanału morze Północne z Bałtykiem.

2. *Ems*, bierze początek na południowo - zachodnim stoku Teutoburskiego lasu i płynie najprzód w kierunku północno - zachodnim, a potem w północnym do Dollart.

3. *Skalda* (Schelde) najdalej ku zachodowi położona rzeka dolno - reńskiej niziny; spławna dla okrętów w dolnym biegu, podczas morskiego przypływu. Przy ujściu, rozdziela się Skalda na wschodnie i zachodnie ramiona, które otaczają wyspy Beveland i Walchern.

Państwa w środkowej Europie.

§, 66.

F r a n c y a.

Naturalnemi granicami Francyi są dwa najważniejsze morza europejskie i dwa grzbiety gór środkowej Europy. W okolicy, gdzie Alpy zachodnie nikną, (około jeziora Genewskiego) stanowią naturalną granicę góry Jura do skrzyżowania Renu przy Bazylei. Z przyłączeniem Sabaudyi i Nizy (w 1860 r.) posiadłości francuskie rozszerzyły się do wschodniego skrzydła Alp zachodnich. W wschodniej i w północnej części granica Francyi znacznie wysuwa się poza Wogezy i Ardeny, a miejscami dotyka aż do Renu.

Francya zajmuje przestrzeń 10.028 mil \square (oprócz Korsyki); rozwinięcie wybrzeży wynosi 328 mil. Rozwinięcie to stosunkowo dosyć słabe, gdyż posiada tylko dwa półwyspy: Bretoński i Normandski, a wysp prawie niema, gdyż Korsyka należy ze względu swego położenia raczej do Włoch, niżeli do Francyi. Z ważniejszych zatok i przystani morskich wymieniamy: Havre, Dieppe, Boulogne, Calais, Dunkierka, Brest, L'Orient, St. Malo, Rochefort, Cherbourg, Bayonne, Marsylia, Tulon.

We Francyi widzimy stopniowe podnoszenie się lądu od zachodu ku wschodowi. Linia pociągnięta od źródeł Sambry przez Bar-sur-Seine, Bourges, Limoges, Angoulême do Montauban i Toulusy, przedstawia granicę między równą a górzystą częścią Francyi.

Górzysta część Francyi obejmuje: a) Alpy Zachodnie (§. 60); b) pasmo Jura (§. 63), którego szczyty Pré de Marmiers i Mont-Récullet są na stronie

francuskiej; c) północne stoki Pirenejów z najwyższymi szczytami po stronie francuskiej: Montperdu, Vigne male, Marbore, Pic-du-Midi; d) właściwe góry francuskie (§. 63.)

Północno zachodnią, zachodnią i południową stronę Francyi zaległy natomiast równiny. Północne równiny ciągną się od granic Belgii i Niemiec, aż do środkowej Loary pod Orleans, i do ujść Sekwany, aż blisko do lewego brzegu Maasy (Meuse). Cała ta kotlina stanowi jądro dziejowe Francyi, a choć wyłącznie prawie zamknięta porzeczem Sekwany, różnie się jednak charakteryzuje wedle różnych swych części. — Na lewym brzegu Loary poczynają się południowe równiny wybrzeży atlantyckich od pięknych i obfitych niw Touraine i przechodzą do dość suchego Poitou, różniącego się bardzo od zachodniej Wandei, pełnej bagnisk i grobel; dalej zaś do rozległej kotliny Garonny, do płaszczyn Guienne i Gaskonii, a wreszcie skręcając ku południowemu wschodowi w równiny Langwedocyi i Prowancyi.

Północne przedłużenie ostatniej wzdłuż Rodanu, a nakoniec i kotlina Renu na wschodzie w Alzacyi dopełniają obszaru równin we Francyi.

Rzeki i kanały.

Takięj obfitości i dogodnego rozdziału rzek, oraz tak obszernego i sztucznego ich połączenia kanałami, nie posiada żaden z krajów Europy, prócz Francyi. Z dwóch najwyższych grzbietów pogranicznych otrzymuje ona po jednej rzęce głównej: Rodan z Alp i Garonnę z Pirenejów. Dwie inne wielkie rzeki biorą początek z środkowych wyżyn: Loara z Sewenów, Sekwana

zaś z Côte d'Or. Z tych rzek płynie Rodan do morza Śródziemnego, trzy inne do Oceanu.

Prócz tych rzek głównych należą jeszcze częściowo do Francyi: Ren z Illem i Mozelą, Maas i Skalda.

Między kanałami (86) są najznacześniejsze: Canal-du Centre między Loarą i Saoną; Canal-du Midi łączy przez Garonnę ocean Atlantyczny z morzem Śródziemnym, kanały Briare i Orleański, między Sekwaną a Loarą; kanały flandryjskie pomiędzy Dunkierką, Calais, a Skaldą; kanały ardeńskie pomiędzy Maasą a porzeczem Oisy; kanały Marny i Lotarynskie, kanał Alzacki itd.

L u d n o ś ć.

Francya liczy:

W Europie $36\frac{8}{10}$ milionów mieszkańców, w koloniach $3\frac{1}{2}$ milionów mieszkańców na 17,375 mil kw. (wraz z koloniami).

Bez kolonii Francya pod względem ludności równa się prawie Austrii. Lecz co się tyczy względnej ludności czyli gęstości, zajmuje drugie miejsce między pięcioma pierwszorzędnymi państwami Europy. Najlepiej zaś zaludniony jest północny wschód Francyi, to jest, Francuska Flandrya, mająca do 11,000 mieszkańców na 1 milę kw. Południowo-zachodnie okolice (les Landes) a w części południowo-wschodnie razem z Korsyką posiadają daleko mniejszą ludność.

Pod względem politycznym mieszkańcy Francyi są równi, lecz właściwie tylko $31\frac{1}{2}$ milionów należy do ściśle zjednoczonej już narodowości francuskiej. Blisko 2 mil. liczy się ludności szczepu niemieckiego (w Alzacyi, w Lotaryngii) 1,000.000 Bretonów, 350.000 Włochów w Sabaudyi, Nizy i Korsyce; 150.000 Basków;

160,000 Żydów, tudzież 380,000 mieszkańców różnej narodowości, przebywających we Francyi bez naturalizacyi. Pod względem religijnym ludność ta rozdziela się na: katolików 35 mil., protestantów 2 mil., a reszta innych wyznań.

Rząd i podział administracyjny.

Francya jest obecnie Rzeczpospolitą.

W miejsce dawniejszego rozdziału Francyi na prowincye, przechowanego dotychczas w pamięci i potoczném użyciu narodu — Zgromadzenie Prawodawcze w 1790 r. postanowiło nowy podział, według orograficznych i hydrograficznych granic na 83 departamentów. Później nieco, liczba departamentów została powiększoną do 86.

Na czele każdego departamentu we Francyi stoi urzędnik administracyjny zwany prefektem, zależny od ministra spraw wewnętrznych. Prefektowi dodana jest rada departamentalna. W każdym departamencie zawiera się 3 — 4 okręgów (arrondissemens), rządzonych przez podprefektów z radami. Gminą zarządza mer i rada komunalna lub municypalna (w miastach).

Połączenie dawnych prowincyi z nowymi departamentami okaże się z następującego przeglądu.

a) Na północy:

1. *Flandrya, Artois i Pikardya* obejmujące departamenta: Północny, Pas de Calais i Somme ze znaczniejszemi miastami: Lille, Arras i Amiens. Dunkierka, Calais i Boulogne są znamienite miasta portowe.

2. *Normandya*, obejmująca departamenta: Niższej Sekwany, Eure, Orne, Calrados i Manche z starożytném miastem Rouen [103,000 mieszcz.], do którego dochodzą statki morskie po Sekwanie. Posiada ufortyfikowane porty: Dieppe, Havre [75,000 mieszcz.], służący za punkt środkowy komunikacji morskich z północną Ameryką i Australią. Cherbourg, obecnie najsilniejszy port wojenny i wielkie warstwy morskie.

3. *Ile-de-France*, obejmująca departamenta: Sekwany, Marny, Orsy i Aisne. Jest to dawna właściwa Francya. W departamencie Sekwany, najmniejszym ze wszystkich pod względem rozległości, lecz najludniejszym [2 mil. mieszcz.] leży po obydwóch stronach Sekwany miasto Paryż [800.000 mieszcz.], stolica całego kraju, punkt środkowy administracji, handlu i oświaty.

Paryż jest nieregularnie zabudowany. Cité i Quartier Latin, gdzie znajduje się uniwersytet, są środkiem miasta. Na Sekwanie leżą trzy wyspy: Louvier, Saint-Luis i Ile de la Cité, z kościołem katedralnym Panny Maryi (Notre Dame). Części nadrzeczne połączone są licznymi mostami. Z gmachów zasługują na uwagę: Tuilleries, połączone galeryą z pałacem Louvru, pełnym najrzadszych dzieł sztuki. Palais-Royal, Luxembourg, pałac Inwalidów, gdzie spoczywają zwłoki Napoleona Igo, Panteon, Giełda. Miasto przecięte jest szerokimi ulicami czyli bulwarami, z których najznakomitszymi są: Chaussée d'Antin, Richelieu, Saint-Germain, Saint-Honoré, Rivoli, Sewastopolski itd. Pola Elizejskie i lasek Buloński są najulubieńszymi miejscami przechadzki. Uniwersytet, liczne szkoły, biblioteki, ogród zoologiczny itd.

Pod Paryżem znajduje się Saind-Cloud, ze znakomitemi fontannami i Wersal (Versailles) ze wspaniałym zamkiem, w którym mieści się muzeum historyczne i obszerny park, sławny ze swoich pysznych fontan i wodotrysków. Saint-Germain nad Sekwaną, Fontainebleau, Compiègne, wspaniałe rezydencye. Saint-

Cyr, szkoła wojskowa; Sevres, fabryka porcelany, Saint-Gobian, fabryka zwierciadeł itd

b) Na zachodzie:

4. *Bretania*, obejmująca departamenta: Ille i Villaine, Côtes-du-Nord, Finisterre, Niższej Loary. W Bretanii godne uwagi są dwa wojenne porty: Brest [80,000 mieszki.], L'Orient, i dwa porty handlowe: Saint-Malo i Nantes [liczy 112,000 m.]

5. *Poitou* rozciąga się na płasczyźnie po obydwóch brzegach rzeki Charente (l'Angomais, Saintonge i Anis). La-Rochelle i Rochefort nadmorskie fortece i miasta handlowe.

c) Na południu:

6. *Guienne, Gaskonia, Bearn i Nawarra* obejmują departamenta: Dordogne, Gironde, Lot i Garonny, Landes, Niższych i Wyższych Pirenejów. Znaczniejsze miasta są: Bordeaux [190,000 mieszki.], Montauban Tarbes.

7. *Langwedocya, Foix i Rousillon*, obejmujące departamenta: Wschodnich Pirenejów, Wyższej Garonny, Tarn, Herault, Lozère i Wyższej Loary. W mieście Nimes [60,000 mieszki.] znajdują się jeszcze szczątki rzymskich budowli (amfiteatrów i wodociągów) świadczące o jego dawniejszej świetności. Dziś Nimes jest jednem z najwięcej przemysłowych miast Francyi. Tuluz (Toulouse) [120,000 mieszki.] nad Garonną, w wiekach średnich rezydencya królów wizygockich Montpellier [52,000 mieszki.].

8. *Prowancya* obejmuje departamenta: Vaucluse, Ujść Rodanu, Var i Alp Niższych.

Z miast znaczniejsze są: Marsylia, miasto starożytne [liczy 300,000 mieszk.] obecnie największe z miast morskich, i Tulon [82,000 mieszk.] wielki obronny port wojenny Francyi; Arles, dawniejsza rezydencya królów Burgundyi; Avignon był przez czas jakiś rezydencyą papieży; Aix (Aquæ Sextiæ) znane jeszcze za czasów rzymskich.

b) Na wschodzie:

9. *Nizza* przy podstawie Alp Morskich, z miastem nadbrzeżnem tegoż nazwiska (50.000 m.). Nadzwyczaj łagodny klimat zwabia tutaj w czasie zimowym mnóstwo chorych na piersi.

10. *Sabaudya* z miastem głównem Chambery.

11. *Delfinat* (Dauphiné), obejmujący departamenta: Wyższych Alp, Drôme i Isère. Główne ufortyfikowane miasto Grenoble (36.000) nad Iserą.

12. *Burgundya* (Bourgogne) obejmuje departamenta: Ain, Saony i Loary, Côte-d'Or i Yonne.

13. *Franche-Comté* czyli hrabstwo Burgundyi, nazywane niekiedy wyższą Burgundią, obejmuje departamenta: Wyższej Saony, Doubs i Jura. Miasto główne Besançon leży na półwyspie, utworzonym przez rzekę Doubs.

14. *Lotaryngia* zajmuje departamenta: Wogezów, Meurthe, Mozeli i Meuse czyli Maasy. Nad Mozelą leżą pograniczne fortece: Toul (w okolicy gdzie Mozela przybliży się na kilka mil ku Meuzie i jest już spławną) i Metz (57.000 mieszkańców)

w najurodzajniejszym i najlepiej zaludnionym pasie dorzecza Mozeli. Nad rzeką Meurthe, dopływem Mozeli, wznosi się główne miasto Lotaryngii Nancy (50.000 miesz.) a nad Meusą — Verdun z silną fortecą.

15. *Szampania* obejmująca departamenta: Wyższej Marny, Aube, Marne i Ardennów. Znaczniejsze miasta są Rheims (56.000 miesz.) w którym dawniej koronowali się królowie francuscy, i Chalons nad Marną, które prócz handlu winem (szampańskim), zajmuje się handlem wyrobów rękodzielniczych.

e) W środku.

16. *Orlean*, po obu brzegach środkowej Loary; godne uwagi miasta: Orlean (52.000 miesz.) i Blois, obadwa nad Loarą.

17. *Anjou* i *Maine*, z miastem Angers, (54.000 miesz.) Touraine, nazwane „ogrodem Francyi“ i Tours (40.000 miesz.)

18. *Auvergne* razem z Limousin i Marche, rozciąga się w górzystej okolicy pomiędzy Loarą i Garonną z miastami Clemon t i Limoges (51.000 m.),

19. *Lyonnais*, obejmująca departamenta: Loary i Rodanu z miastami: Lyon (325.000 m.) przy zlewie Rodanu z Saoną i St. Etienne (92.000 miesz.).

20. *Berry* po obu stronach rzeki Cher, dopływu Loary, z miastem Bourges.

21. *Bourbonnais* i *Nivernais*, obejmujące departamenta: Nievre, Cher, Jndre i Allier.

f) Korsyka.

Mieszkańcy Korsyki z powodu częstej zmiany rządu i dzikiej przyrody samej wyspy, nastrzępionej po większej części wysokimi górami, pozostają na niskim stopniu oświaty i cywilizacji. Ufortyfikowane miasto Bastia leżące w urodzajnej północno-wschodniej stronie, i Ajaccio na bogatym w przystanie zachodnim brzegu, miejsce rodzinne Napoleona I., są najznacześniejszymi portami Korsyki.

Rozwój Francji pod względem gospodarstwa narodowego postępuje nader szybko. Rolnictwo ulepsza się codziennie; w zwykłych latach wystarcza atoli produkcja zboża tylko na własne potrzeby. Oprócz zboża uprawia Francja: wino, oliwę i jedwab. Uprawa wina zatrudnia przeszło 3 miliony ludzi i przynosi około 600 milionów franków rocznego dochodu. Głównymi gatunkami, są: wina Bordo, burgundzkie i szampańskie. Nad Loarą i Charentą wyrabiają z wina wódkę, znaną w handlu pod nazwą koniaku. Normandia wyrabia jabłecznik (cydr). Drzewa oliwne dojrzewają najwyborniej w Prowancyi. Jedwabnictwo zatrudnia także południowe tylko prowincje, i wydaje rocznie około 12.000 cent. jedwabiu. Oprócz tego rosną po różnych częściach kraju: kasztany figi, migdały, brzoskwinie, morele, orzechy, delikatne gatunki gruszek i śliwek; dalej kartofle, len, konopie, tytoń, szafran i mnóstwo buraków do wyrobu cukru. Natomiast uczuwa Francja brak drzewa masztowego, budulcowego i opałowego. Chowem bydła rogatego zajmuje się najwięcej Normandia i Auwernia; na mułach i osłach nie brak; za to brak wielki dobrych koni. Rybołówstwem zajmują się tak nad rzekami, jak i u wybrzeży morskich; sam połów makreli i sardeli przynosi Bretanii przeszło 2 miliony franków rocznie. Górnictwo dostarcza głównie żelaza, ołowiu, miedzi i węgla kamiennego. Przemysł francuski do znakomitego wznósł się stopnia, a roczna wartość jego wynosi najmniej 2.000 milionów franków. Handel potroił się w ciągu ostatnich lat dziesięciu; przywóz wynosi rocznie około 2.500 milionów

franków, wywóz zaś około 3.200 mil. franków. Główny przedmiot wywozu stanowią: tkaniny jedwabne i wełniane, towary bawełniane, wino, likiery, oliwa. owoce południowe, porcelana i szkło, rękawiczki, obicia, papier, zegarki i biżuterje, towary modne i stroje, pachnidła itd. Nauka elementarna (instruction primaire) na niższej stoi stopie, jak np. w szkołach pruskich. Nauka przygotowawcza (instruction secondaire) udzielaną jest w 358 gimnazjach i liceach (colléges); nauki zaś wyższe i specjalne w rozlicznych akademiach i szkołach specjalnych, których ogniskiem jest uniwersytet paryski.

g) Kolonie francuskie.

Tak w Ameryce północnej jak w obu Indyach, utraciła Francya skutkiem wojen w ostatnich trzech stuleciach, swoje dawniejsze posiadłości, które po większej części dostały się Anglii. Obecnie posiada Francya w Ameryce północnej trzy tylko niewielkie wyspy około Newfoundlandu, na których urządzone są stacye rybackie połowu sztokfiszka, w Zachodnich Indyach niektóre z małych Antylli (Gwadelupa, Martynika i inne) a w Indyach Wschodnich kilka pojedynczych miast: Pondichery na brzegu Koromandelu i Kochinchinę. Na stałym lądzie południowej Ameryki należy do Francyi część Gujany, [1650 m. □] gdzie urządzoną jest kolonia karna Cayenne. W Afryce oddawna już posiada Francya niewielkie wyspy z portami w Senegambii, faktorye w Madagaskarze i wyspę Połączenia (Le Réunion, niegdyś Bourbon). W r. 1830 dokonano znakomitego podboju Algierji, która powiększając się ciągle, przedstawia obecnie najznacniejszą pozaeuropejską posiadłość francuską [7.082 □ m.]. W Australii nie zbyt dawno zajęli Francuzi w posiadłość wyspy Markizy i Nową Kaledonią, a wyspy Towarzyskie znajdują się pod ich opieką.

§. 67.

Szwajcarya.

Granicy i rozwinięcie poziome.

Naturalną granicę Szwajcaryi stanowią naprzód grzbiety gór: na Pn. Pennińskie i Leponckie Alpy; na Z. francusko - szwajcarska Jura, oraz wielkie alpejskie jeziora: Bodeńskie w stronie Pł. - W., Genewskie ku Pn. - Z., Lago - Maggiore na Pn. a nareszcie Ren na Pł.W. od strony księstwa Lichtensztein i Tyrolu, jak i na Pł.Z. od Badenu. Zresztą przekraczają niektóre okolice z każdej strony tę naturalną granicę, gdyż polityczną stanowi: Francya, Niemcy i Włochy.

Obszar Szwajcarskiego terytorjum nieforemny, szczególnie na Pn. gdzie części Włoch północnych po trzykroć wkraczają wąskimi wgłębieniami, a mianowicie Sabaudya (dziś francuska) do jeziora Genewskiego, Piemont niemal do wierzchołka góry św. Gotarda i i Lombardia do grzbietu Splügen.

Rozwinięcie pionowe i wody.

Większa część Szwajcaryi leży wśród wyżyny alpejskiej na wschodniem skrzydle Alp środkowych; reszta na płaskowzgórzu i łańcuchach Jury. Nizin niema tu prawie zupełnie. Wszystkie wody z płaskowzgórza, stoku i zwróconych ku niemu łańcuchów Jura spływają do Renu. Wody zaś alpejskich okręgów rozdzielają się między dorzecziami Renu, Rodanu, Padu, a w małej tylko części zasilają Dunaj, gdyż ten dostaje tylko Inn ze Szwajcaryi. Taki układ sprawia, iż Szwajcarya śle swoje obfite wody do czterech różnych mórz, głównie jednak do Północnego.

Ludność.

Ogólna liczba mieszkańców Szwajcaryi dochodzi $2\frac{1}{2}$ miliona, co czyni więcj niż 3.400 na 1 milę kwadr. Rozdział jednak ludności jest niezmiernie niejednostajny: najlepiej stósunkowo ze wszystkich części jest zamieszкана równina szwajcarska, gdzie kwitnie rolnictwo i przemysł a stąd skupienie się mieszkańców w środkowych choć niewielkich miasteczkach; najmniej zaludnione są wysokie alpejskie okolice, gdzie grunt stanowi hale, pokryte łąkami i pastwiskami, zdolnemi tylko do wyżywienia trzód. Większa część hal niema stałych mieszkańców. Ta okoliczność tłumaczy zadziwiające sprzeczności, jakie zachodzą między zaludnieniem pojedynczych kantonów: tak np. w Genewskim liczą 16.000 miesz., w ZÜRICHskim 8.600; przeciwnie w Uri 770, a w Graubünden tylko 720, miesz. na 1 milę kwadratową.

Pod względem pochodzenia i języka możnaby podzielić Szwajcarów na trzy narodowości: niemiecką, francuską i włoską. Pierwsza wynosi około 1,700.000, druga 600.000, trzecia zaś do 180.000; resztę składają inne narodowości, mieszkające w Szwajcaryi czasowo.

Większość mieszkańców Szwajcaryi ($1\frac{1}{2}$ mil.) należy do kościoła reformowanego, reszta (1 mil.) jest katolicką.

R z ą d.

Szwajcaryja jest Rzeczpospolitą, składającą się z 22 kantonów. Żaden z kantonów nie ma pierwszeństwa, a wszyscy Szwajcarowie są równi w obliczu prawa.

Władzę prawodawczą dzierży Rada Narodowa i Rada Stanowa (Senat). Rada narodowa składa się około z 120 członków, wybieranych powszechnym głosowaniem na przeciąg lat trzech.

Senat składa się z 44 członków, po dwóch z kantonu. Władza wykonawcza spoczywa w ręku Rady Związkowej, złożonej z 7 członków z prezydentem na czele, wybieranym przez obydwie prawodawcze izby na rok jeden. Bern jest siedzibą Rządu Związkowego, który ma prawo wypowiedania wojny, zawierania pokoju, traktatów, oraz utrzymywania posłów przy dworach zagranicznych.

Ustawy pojedynczych kantonów ułożone są na zasadzie wszechwładztwa ludowego z Wielką Radą na czele, a wszelkie zmiany w nich mogą być tylko zapomocą głosowania publicznego rostrzygane. Każdy Szwajcar obowiązany jest pełnić obowiązki żołnierza od 20 do 44 roku życia; z tych w czynnej armii od 20 do 34. roku.

Kantony i znaczniejsze miasta.

I. Kantony dawniejsze:

1. Kanton *Uri*, w górno-reusskiej dolinie, z miastem Altorf (2.400 miesz.). W tej to okolicy, na obszernej równinie Grütli, na zachodniem wybrzeżu jeziora, powstał związek Szwajcarski.

2. *Schwyz*, z miastem głównem tegoż nazwiska, rozciąga się od jeziora Vierwaldstätter do Zurychskiego. Na płaskowzgórzu między obydwoma jeziorami leży Einsiedeln, jedno z miejsc w Europie naliczniej odwiedzane przez pielgrzymów.

3. *Unter-Walden*, z miastami Sarnen i Stanz.

4. *Lucern*, obejmuje północną stronę jeziora tegoż samego nazwiska. Miasto główne Lucern, (11.500 m.) i Sempach znakomite bohaterką obroną niezależności Szwajcarskiej przez Arnolda Winkelrida.

5. *Zurich*, odznacza się znakomitą urodzajnością gruntu, mianowicie nad brzegami jeziora tegoż nazwi-

ska, kwitnący przemysłem i oświatą. Miasto główne Zurich, liczy razem z przedmieściami do 30.000 mieszkańców. Ze względu swego położenia jest nie tylko głównym miastem handlu z Włochami, lecz i ogniskiem umysłowego ruchu w Szwajcaryi.

6. *Zug*, najmniejszy ze wszystkich, z miastem tegoż nazwiska, sławne zwycięstwem Szwajcarów nad Austryakami.

7. *Glarus* składa się z doliny Linthu, otwartej tylko na północy, a z południa zamkniętej górą Dödi i z dwóch odosobnionych pobocznych dolin. W dolinie Linthu więcej niżeli w jakiejś innej okolicy wysokich Alp, rozwinął się przemysł.

8. *Bern*, pod względem obszerności zajmuje drugie miejsce i odznacza się silnym zaludnieniem (prawie pół miliona). Główne miasto Bern (30.000 mieszk.), stolica rządu związkowego.

9. Kanton *Freiburski* składa się głównie z doliny Saany, z miastem tegoż nazwiska.

10. *Solothurn* leży w najurodzajniejszej części Szwajcaryi. Miasto główne Solothurn (5.900 mieszk.) wznosi się nad rzeką Aarą.

11. Kanton *Bazylejski* rozciąga się na północnym stoku gór Jury i wzdłuż doliny nadreńskiej, z miastem Bazyleą, liczącym 38.000 mieszkańców, zabudowanym po obu stronach Renu.

12. *Schafusa*, z miastem tegoż nazwiska, liczącym 8.600 mieszk.

13. *Appenzell*, otoczony kantonem St. Gallen, z najznaczniejszym miastem Herizau (9.500 mieszk.).

II. Kantony nowsze:

14. *St. Gallen* na południowej stronie jeziora Bodeńskiego. Miasto St. Gallen (15,000 m.) posiada w wysokim stopniu rozwinięty przemysł fabryczny.

15. *Graubünden* zajmuje 140 m. □, to jest niemal $\frac{1}{6}$ całej Szwajcaryi, lecz przestrzeń ta słabo zaludniona i uboga. Główne miasto Chur (7000 m.) leży nad Renem przy zetknięciu się z sobą kilku obszer-nych dolin górskich.

16. *Aargau* zajmuje okolicę połączenia wód Aary, Reussy, Limatu i Renu. Miasto Aarau (5,100 m.) posiada kwitnące fabryki. W okolicy połączenia się Reussy z Limatem wznoszą się nad wybrzeżem Aaru rozwaliny starożytnego zamku Habsburga, gniazda panującej rodziny austriackiej.

17. *Turgau* na południowo-zachodniej stronie jeziora Bodeńskiego nie posiada miast znaczniejszych, gdyż główne Frauenfeld liczy ledwie 4000 m.

18. *Waadt* na północnej stronie jeziora Genewskiego z miastem Lausanne (20000 m.)

19. *Neuchâtel* z miastami Chaux de Fonds (18,000 m.) i Le Locle (9,000 m.) sławne wyrobem zegarków.

20. *Kanton Genewski* z Genewą [41,000 m.] jednym z najbogatszych miast w Szwajcaryi.

21. *Wallis*, albo wyższa dolina Rodanu wraz z pobocznymi, otoczona jest ze wszech stron najwyższymi łańcuchami gór. Główne miasteczko Sion albo Sitten leży w pobliżu Rodanu. Od miasteczka Brieg poczyna się droga przez Simplon, jedna z najważniej-

szych komunikacji przez Alpy. Zbudował ją Napoleon I. w ciągu lat sześciu, kosztem 18 milionów franków,

22. *Tessin* zajmuje pewną ilość podłużnych dolin od grzbietu Św. Gotarda, aż do równiny Lombardzkiej, ciągnących się równolegle z północy ku południowi; wody ich spływają w jezioro Lago-Maggiore. Rząd kantonalny rezyduje na przemian w jednym z trzech miast: Bellizona (nad Tessinem), Locarno (nad wybrzeżem Lago-Maggiore) i Lugano nad jeziorem tegoż nazwiska.

Przyroda nie uposażyła Szwajcaryi zbyt wielkim bogactwem. Położenie i klimat nie wszędzie sprzyja rolnictwu, a produkcya zboża nie wystarcza na pokrycie własnych potrzeb. Za to hodowla bydła stoi na bardzo wysokim stopniu i stanowi główne bogactwo Szwajcarów. Przeważnie hodują tu krowy, mniej koni, owce zaś i trzodę chlewną w małej ilości. Leśnictwo, dość dobrze prowadzone, dostarcza więcej drzewa, aniżeli go kraj spotrzebować może. Rybołostwo dość obfite. Góry szwajcarskie zawierają piękne marmury, alabastry, rudy żelazne, cokolwiek piasku złotego, oraz źródle mineralne.

Przemysł fabryczny znajduje się na znamienitym stopniu rozwoju. Garbarnie, przędzalnie, fabryki sukna, tkanin bawełnianych, drukarnie i farbiarnie, nakoniec fabryki wstążek należą do znaczniejszych gałęzi przemysłu. Najglówniej jednak rozwinęły się fabryki zegarków, z których corocznie wychodzi około ćwierć miliona sztuk. Handel z zagranicą dochodzi do 500 milionów franków, i wzrasta ciągle wskutek podnoszenia się środków komunikacyjnych. Na podniesienie oświaty publicznej łoży Szwajcarya stósunkowo więcej, aniżeli każde inne państwo europejskie. W Bazylei, w Zurychu i Bernie istnieją uniwersytety; w Genewie, Lozannie i Neuchatel akademie, urządzone na wzór wyższych zakładów naukowych we Francyi; w Zurychu wzorowa szkoła politechniczna; wiele bardzo gimnazyów. a szkół ludowych może nigdzie tyle nie ma, co w Szwajcaryi.

§. 68.

B e l g i a.

536 mil kwadr. 4,500.000 mieszk.

Belgia leży między Francją, Niemcami, Holandją i morzem Północnem; właściwą jej granicę naturalną stanowią tylko wybrzeża morskie. Część północna i zachodnia rozciąga się w dość obszernych równinach, południowa zaś i wschodnia więcej pagórkowata.

Nie posiadając żadnej z głównych rzek środkowej Europy, zroszoną jest Belgia nadmorską rzeką Skaldą i przetrzęta korytem Maasy (dopływ Renu), króte mają sweźródła i ujścia poza granicami tego kraju. Mimo to Skalda z powodu dalekiego w górę posuwania się wód podczas przyływu morskiego, posiada większe daleko znaczenie dla handlu i komunikacji, niżeli środkowy bieg Maasy. Niedostatek komunikacji wodnych wynagradza temu krajowi w zupełności gęsta sieć kolei żelaznych.

W porównaniu z wielkimi i średnimi państwami Europy, zawiera Belgia najwięcej ludności na jednej mili kwadratowej do 9.300 głów dochodzącej. Różnica w zaludnieniu między pojedynczemi prowincjami państwa, mimo niewielkiej jego obszerności, bardzo znaczna; we wschodniej Flandryi na jednej mili kwadratowej mieszka 14,500, a w Luksemburgu tylko 2480 ludzi.

Według pochodzenia, ludność Belgii składa się z $\frac{5}{8}$ narodowości germańskiej i $\frac{3}{8}$ romańskiej; pierwsi mówią językiem flamandskim (dyalekt niemiecki), drudzy językiem wallońskim (dyalekt francuski).

Prowincye:

1. W Belgii Flamandkiej znajduje się 5 prowincyi:

a i b) *Dwie Flandrye*: wschodnia i zachodnia, obejmują razem prawie $\frac{1}{3}$ całej ludności państwa. Przyczyna tak znacznej ludności leży w wybornie uprawnej glebie, co zawdzięczać należy tylko niezmierniej pracowitości i nakładom mieszkańców, gdyż sam grunt niegdyś błotnisty i lesisty mało był żyzny. Dziś cała Flandrya przedstawia się jak jeden ogród. Nie mało na to wpłynęły liczne i przemysłowe miasta, w liczbie których Gandawa (Gent, Gand, 124,000 mieszk.) i Brugge (52,000 mieszk.) pierwsze zajmują miejsce. Ostenda, leżąca nad samym morzem Północnem, jest jedyną przystanią morską Belgii, prowadzącą nader ożywiony handel.

c) Prowincya *Antwerpia*, dość urodzajna, posiada główne miasto tegoż nazwiska, leżące nad Skaldą, po której w czasie przyływu największe okręty morskie przybywają do portu Antwerskiego; z tego też powodu miasto to, liczące 124,000 mieszk., jest jednym z najhandlowniejszych w Belgii. Mechlin (Mecheln, 36,000 mieszk.) jest środkowym punktem wszystkich kolei żelaznych belgijskich, lubo niema ważniejszego udziału w obrotach handlowych.

d) *Brabancya*, po Flandryi wschodniej najlepiej zaludniona z prowincyi Belgijskich [22,000 głów na milę kw.]. Miasto główne Bruksela [190,000 a z 8 przedmieściami 263,000 mieszk.]; rezydencya rządu i króla. Louvain (Lowanium, Löwen), miasto uniwersyteckie, dawna stolica, posiadało też niegdyś 100,000 mieszkańców, a dziś liczy tylko 34,000. Waterloo pamiętne bitwą, która rozstrzygnęła losy Napoleona I.

e) *Belgijski Limburg* z miastami Saint-Trond i Tongern.

2. W Belgii francusko-walońskiej są 4 prowincje :

f) *Henegau*, część północno-zachodnia tej prowincyi posiada jeszcze ludność pochodzenia flamandzkiego. Miasta znaczniejsze: Mons i Tournay (Dornick).

g) *Namur* z główném miastem tegoż nazwiska, leżącym przy ujściu Sambry do Maasy.

h) *Liège* (Lüttich) z miastem tegoż nazwiska [102,000 mieszk.]; zajmuje środek dorzecza Maasy przy ujściu rzeki Ourte. Ludność walońska tej prowincyi zajmuje się głównie górnictwem i hutnictwem w obszer-nych kopalniach węgla kamiennego i fabrykach żelaza. Stolicą tych ostatnich jest Seraing, gdzie najznakomitsze kopalnie węgla pozwoliły rozwinąć się na olbrzymią skalę hutom żelaznym, fabrykom machin, jakich żadna inna miejscowość stałego lądu nie posiada. Liège (Leodium) prócz fabryk posiada szkołę techniczną, cytadelę i leży w przesłicznej okolicy. Verviers [27,000 mieszk.], miasto również znakomite przemysłem sukien- niczym. Limburg prowadzi znaczny handel sérami tegoż nazwiska, wyrabianymi w Herve. Spaa, kąpiele mineralne.

i) *Belgijski Luksemburg*, mało jeszcze upra-wny i lesisy, posiada ważniejsze miasta Bouillon i Arlon.

§. 69.

Holandya czyli Niderlandy.

596 m. kw. i 3,652.000 mieszk.

Niderlandy rozciągają się w dolno-reńskiej nizinie do wybrzeży morskich, które z powodu silnego wżłobie- nia się, burzliwej i niebezpiecznej zatoki Zuider-Zee

(między północno-zachodnimi i północno-wschodnimi prowincjami) posiadają obszerne rozwinięcie, co zarazem czyni głąb lądu dostępny dla statków morskich, i ułatwia transporta. Jest to tém ważniejszém, iż rozciągające się u zachodniego wybrzeża szeregi mielizn, czynią Holandya z téj strony nieprzystępną; mielizny te idą nieprzerwanym łańcuchem od północnego krańca Holandyi (Helder) do ujścia Maasy. Znaczne przestrzenie Holandyi mianowicie północnej, wystawione są na zalew morski, lecz przemysł mieszkańców zabezpieczył je silnemi tamami; błoto zaś i bagniska (poldery) osuszone są rowami i uprawne.

Obszernością powierzchni przewyższa Holandya Belgią, lecz niższą jest pod względem cyfry ludności [3 $\frac{1}{2}$ mil. mieszk.], lubo zawsze należy do najlepiej zaludnionych okolic Europy.

Pod względem pochodzenia, mieszkańcy Holandyi składają się: *a*) z Holendrów czyli Batawów, 2 $\frac{1}{2}$ mil. w prowincjach wschodnich i w Geldern zachodnim; język ich jest odgałęzieniem mowy gminno-niemieckiej (plattdeutsch); *b*) Fryzy, $\frac{1}{2}$ mil. na zachodzie; *c*) Flamandy na południu i w Limburgu. Panującym wyznaniem protestantyzm [2 mil.]. Katolików 1 $\frac{1}{2}$ mil.

Niderlandy są monarchią ograniczoną, gdyż król dzieli władzę prawodawczą z tak nazwanymi Generalnymi Stanami państwa, złożonymi z dwóch izb; prócz tego każda prowincya ma swoją osobną reprezentacyą miejscową.

Holandya rozdziela się na 11 prowincyi, z których główne:

a) Na południu:

1. *Północny Brabant*, czyli południowa część Holandyi, leży na wschód między wielką kotliną, sta-

nowiącą dorzécze Maasy, a ramionami Skaldy. Głównie na uwagę zasługuje tu szereg pogranicznych twierdz: Herzogenbusch (w bliskości Maasy), Breda i Bergen op Zoom nad wschodnią Skaldą.

b) Na wschodzie:

2. *Geldern* zajmuje okolicę skraju delty Reńskiej, i dorzécze Yssel, warowne także fortecznymi miastami: Nimwega (Nymwegen) nad Waalą, Arnheim nad Renem.

3. *Over - Yssel*, okolica leżąca z drugiej strony rzeki Yssel, na której brzegach od chwili połączenia z Renem, poczęły zakwitać liczne choć nie wielkie osady i miasteczka (Zwolle, Deventer i inne).

4. *Drenthe* z miastem Assen, prowincya błotnista i uboga.

5. *Friesland*, najwierniej ze wszystkich prowincyi przechował swe starożytne nazwisko, język, narodowość, obyczaje i strój. Główne miasto Leeuwarden [25.000 mieszk.]. Stavören było niegdyś stolicą Fryzyi.

6. *Gröningen* z głównym miastem tegoż nazwiska, posiadającym 36,000 mieszk. i uniwersytet, jest to silna twierdza i prowadzi znaczny handel, co wszystko czyni je najważniejszym miastem północnej Holandyi.

c) na zachodzie:

7. *Zeelandya* czyli dziewięć wysp położonych u ujścia skaldy i Maasy; między niemi na uwagę zasługuje wyspa Walcheren z głównym miastem Middelburg i obwarowaną przystanią Vlissingen.

8. *Południowa Holandya* (podobnie jak północna) posiada płaskie wybrzeża, otoczone piaszczystemi

wzgórzami; na których wznoszą się ubogie rybackie osady, jak n. p. Scheweningen, gdzie przebywają chorzy dla używania kąpeli morskich. Wewnątrz dopiero prowincyi leżą znaczniejsze, lubo zawsze drugorzędne miasta Holandyi: Rotterdam [106.000 miesz.] który dzięki swemu położeniu w punkcie połączenia wód Lecki, Waalu i Maasy stał się niejako portem ujścia Renu i miejscem składowém handlu średniej i dolnej części téjże rzeki. Haga posiada 86.000 m. i jest rezydencyą królewską. Leyden nad ramieniem Starego Renu [40.000 m.] ma sławny uniwersytet. Dordrecht, ważny jako port przy ujściu Waalu i Maasy.

9. *Północna Holandya*, łączy się z poprzednią podłużnym i wąskim przesmykiem, leżącym między Oceanem a jeziorem czyli morzem Haarlemskiem, które obecnie w skutek znakomitej pracy zostało osuszone. Na północnym jego wybrzeżu leży miasto Haarlem, znane powszechnie z przepysznej uprawy ogrodów kwiatowych. Główne miasto Holandyi Amsterdam, leży na wyspie oblanj wodami rzeczki Y (Ei), uchodzącej do Zuider-Zee. Jest to jedno z najpiękniejszych i najporządniejszych miast świata; posiada 260.000 m. Obecnie największe okręta wpływają w sam środek miasta do portu przez wygodny kanał północny. Naprzeciw Amsterdamu na półwyspie leży miasto Zaan-dam, sławne swymi zakładami morskimi.

10. *Utrecht*, z miastem tegoż nazwiska (52.000 miesz.) położoném nad Renem, w miejscu gdzie rzeka ta wydziela osobne ramie Vecht.

11. *Limbury* w dorzeczu dolnej Maasy, nad którą znajdują się silne fortece: Maastrich [28.000 m.] i Venloo.

Holandya posiada dość obszerne kolonie we

wszystkich częściach świata. W wschodnio-indyjskim archipelagu: wyspę Jawę, liczącą około 11½ milion. mieszkańców. Na innych wyspach archipelagu Zundskiego tylko wybrzeża należą do Holendrów, jak również mniejsze wyspy Zundskie i Moluckie. Osady Holenderskie w Nowej Gwinei słabo jeszcze są rozwinięte. Kolonie w Indyach zachodnich (Curaçao, Ś. Eustachego) na południowym wybrzeżu Guiany (zwanem od głównej rzeki Surinam) i na Afrykańskim Złotem wybrzeżu Gwinei, wymagają do swego utrzymania większych kosztów, niż przynoszą korzyści, a wydatki pokrywane są z dochodów Wschodnio-Indyjskich posiadłości.

Klimat Holandyi ma wielkie podobieństwo z angielskim. Drzewa nie ma tu wcale, i potrzeba takowe sprowadzać Renem z Czarnego Lasu; zwykle palą torfem. Natomiast każda stopa ziemi bywa starannie uprawianą i należycie wyzyskaną. Hodowla bydła stoi na wysokim stopniu rozwoju a sery holenderskie znane są w całym świecie. Przemysł holenderski należy do najlepiej rozwiniętych a główne jego gałęzie są: budowa okrętów, białoskórnicstwo, fabryka tytoniów, wyroby płócienne i papieru. Główną gałąź zarobku stanowi jednak rybołówstwo, mianowicie zaś połów śledzi.

§. 70.

Cesarstwo niemieckie.

Położenie i postać.

Cesarstwo niemieckie zajmujące niemal środek Europy, rozpada się pod względem orograficznym na trzy części:

Część południowa pokryta Alpami, środkowa tworzy wyżynę, północna jest niziną wilgotną, pochyloną ku Bałtykowi i morzu Północnemu. — Płaszczynę tę opasują na południu góry Kruszcowe, góry Olbrzymie, las Turyngski i wzgórza Westfalskie.

Rozległość i ludność.

Powierzchnia cesarstwa wynosi 9.882 mil kwadr. i 40,576.000 mieszk., pomiędzy którymi 3 miliony Sławian (Polacy w W. Ks. Poznańskim, Prusach zachodnich i wschodnich i na Szląsku, Wendowie w Luzacyi pruskiej i saskiej, Obotryci w Meklemburgu, Kaszubi na Pomorzu) i $\frac{3}{4}$ mil. Francuzów (w Alzacyi i Lotaryngii). Pod względem wyznań 26 $\frac{1}{2}$ mil. protestantów, przeszło 13 mil. katolików i około 1 mil. żydów.

Rząd i podział polityczny.

Do r. 1866 tworzyły Niemcy Państwo Związkowe, w którego skład wchodziło 34 niezależnych państw niemieckich. (Do związku należały następujące prowincje austryackie: Arcyksięstwa austryackie, Salcburg, Styrya, Illyrya, Tyrol, Czechy, Morawy, Szląsk, Karyntya z Karyntią i Wybrzeże. — Z monarchii pruskiej następujące prowincje do związku nie należały: W. Ks. Poznańskie, Prusy wschodnie i zachodnie). Rząd spoczywał w ręku „Bundestagu“ czyli sejmu związkowego, rezydującego pod prezydencją Austrii we Frankfurcie nad Menem, i składał się z posłów umocowanych przez każde mocarstwo. W r. 1866 (skutkiem wojny prusko-austryackiej) nastąpiło rozwiązanie państw związkowych, a w miejsce tegoż utworzono związek północno-niemiecki (Nord-deutscher Bund), obejmujący wszystkie niemieckie ziemie od północnego i bałtyckiego morza aż po Men. Monarchia pruska powiększyła się przez anektowanie Szlezwigu i Holsztynu (zdobytch na Danii w r. 1864 przez wojska austryackie i pruskie), królestwa Hanowerskiego i księstw: Hessen-Kassel, Nassau, Hessen-Homburg i Frankfurtu nad Menem. Oprócz tego Bawaryja i W. Ks. Hesko-Darmstadtzkie poczyniły na rzecz

Prus małe ustępstwa terytoryalne. Tak powiększone królestwo pruskie, przystąpiło do związku północnego wcielając doń i dawne prowincje polskie (W. Ks. Poznańskie, Prusy wschodnie i zachodnie). Państwa na południe od Menu: Bawarya, Wirtemberg, Baden i Hessen-Darmstadt do związku nie przystąpiły, lecz zawarły z nim przymierze zaczepno-odporne. Austria została z Niemiec zupełnie wyłączoną.

W r. 1871, podczas wojny francuskiej, połączyły się wszystkie państwa niemieckie (na wniosek króla bawarskiego) w jedno cesarstwo, a król pruski, ogłoszony cesarzem. — Cesarstwo niemieckie obejmuje wszystkie ziemie przez Niemców zamieszkałe, z wyjątkiem niemieckich prowincyi austryackich, W. Ks. Luksemburskiego i Ks. Liechtenstein. Przy boku cesarza urządza rada związkowa (Bundesrath), reprezentująca rządy — i sejm (Reichstag), reprezentujący ludność państw niemieckich.

W skład cesarstwa niemieckiego wchodzi następujących 26 państw:

Na północ Menu (Niemcy północne):

1. Królestwo Pruskie.
2. „ Saskie.
3. Wielkie Księstwo Meklemburg-Schwerin.
4. „ „ Meklemburg - Strelitz.
5. „ „ Oldenburg.
6. „ „ Sachsen-Weimar-Eisenach.
7. Księstwo: Anhalt.
8. „ Braunschweig.
9. „ Lippe - Detmold.
10. „ Reuss starszej linii.
11. „ Reuss młodszej linii.
12. „ Sachsen - Altenburg.

13. Księstwo Sachsen - Koburg - Gotha.
14. „ „ Sachsen - Meiningen.
15. „ „ Schaumburg - Lippe.
16. „ „ Schwarzburg - Rudolstadt.
17. „ „ Schwarzburg - Sondershausen.
18. „ „ Waldeck.
19. Wolne miasto Bremen.
20. „ „ Hamburg.
21. „ „ Lübeck. (Lubeka)

Na południe od Menu (Niemcy południowe):

22. Królestwo Bawarskie.
23. „ „ Wirtembergskie.
24. W. Ks. Badeńskie (Baden).
25. „ „ Hessen - Darmstadt.

Niemcy zachodnie:

26. Alzacya i Lotaryngia (prowincye wspólne, koronne całego cesarstwa).

§. 71.

Państwa północno - niemieckie.

I.

Królestwo Pruskie.

6395 mil kwadr. 24½ mil. mieszkańców.

Prusy rozciągają się od morza Północnego i Bałtyckiego, aż pod Sudety i Men, a od Luksemburga do Niemna. Ludność tego państwa składa się z 21 milionów Niemców, blisko 3 mil. Polaków i innych Słowian, 130.000 Duńczyków, sto kilkadziesiąt tysięcy Litwinów, kilkadziesiąt tysięcy Francuzów itd.

Rząd jest monarchiczno - konstytucyjnym. Władzę prawodawczą dzieli korona z parlamentem, złożonym z Izby deputowanych i Izby panów.

Pod względem administracyjnym podzielone Prusy

na (11 dawnych i 3 nowych) 14 prowincyi; prowincye dzielą się na obwody rejencyjne, rządzone przez prezydentów, obwody zaś na cyrkuły, zarządzane przez „landratów“. Gminy mają swych burmistrzów lub wójtów i rady gminne.

Prowincye.

1. *Marchia Brandeburska* leży w środku państwa i stanowi zawiązek monarchii Pruskiej. Najznakomitsze miasto a zarazem stolica Prus i cesarstwa niemieckiego: Berlin [760,000 mieszk.], leży po obu brzegach Sprei, i jakkolwiek posiada okolicę skąpo udarowaną od natury, zalicza się przecież do najpiękniejszych miast Niemiec. Oprócz znakomitych budowli i gmachów świeckich, mieszczących zbiory sztuki i nauki, odznacza się Berlin jako miasto przemysłowe, a produkcya obszernych jego warsztatów, głównie znajduje odbyty na wschodzie. Nad Hawelą leży druga rezydencya królewska Poczdam [44,000 mieszk.] z letnim zamkiem Sans-Souci; a przy ujściu Sprei do Haweli twierdza pierwszego rządu Szpandau. Jednym z najstarszych miast, a zarazem dawną stolicą tego kraju jest Brandenburg [26,000 m.] dziś miasto fabryczne; nad Odrą zaś leży Frankfurt [41,000 m.] znakomity handlem, który szczególnież ożywia się w czasie trzykrotnych dorocznych jarmarków. Przy ujściu Warty do Odry wznoszą się mury i wały twierdzy Küstrin (Kistryna) pośród obszernych bagnisk.

2. *Księstwo Pomorskie* czyli Pomerania rozciąga się po obu stronach Odry, w kształcie łuku, opasującego zatokę Bałtyku. Rozdziela się na okręgi: Szczeciński, Stralsundski i Koźliński. Morskie wybrzeże naprzeciw starożytniej wyspy sławiańskiej

Rany [Rugia, Rügen) zajmują miasta: Stralsund [28,000 m.] port wojenny i twierdza. Greifswalde [18,000.] posiada uniwersytet. Na Rugii leżą miasta: Bergen u stóp góry Rugard i Putbus z kąpielami morskimi. Z prawej strony ramion Odry wznosi się nadmorska warownia Kolberg (Kołobrzég); a przy ujściu odry Szczecin [73,000 m.] z przystanią Swinemünde, najważniejszy port handlowy nad morzem Bałtyckim, prowadzący nader obszerny handel.

3. *Szląsk* stanowi prowincją najbardziej ku południowemu-wschodowi wysuniętą, leżącą w dorzeczu Odry po obu brzegach téj rzeki. Dzieli się na trzy obwody: Lignicki, Wrocławski i Opolski. Główne miasto Wrocław nad Odrą [210,000 m.] stanowi drugie miasto monarchii po Berlinie; uniwersytet Wrocławski używa powszechnéj wziętości. Kwitnący swój stan obecny zawdzięcza Wrocław szczególnéj handlowi z Polską. Jednym z ważniejszych jarmarków Wrocławskich jest wełniany, skupiający znaczną część produkcji z Szląska i Polski. Świdnica (Schweidnitz), Kładsko (Glatz), Nisa (Neisse), Koźle (Kosel) nad Odrą są dosyć dobre twierdze. Zgorzelec (Görlitz) ważny przemysłem nad Neisą łużycką [36,000 m.] Głogowa (Gross-Glogau) twierdza o 18,000 ludności nad Odrą i Lignica nad Katzbachą [20,000 m.] bogata przemysłem sukienniczym. Nieopodal od Lignicy leży Wahlstadt, pamiętne bitwą 1241 roku, w której zginął Henryk Pobożny, zasłaniający Szląsk przeciwko Tatarom.

Ze wszystkich obwodów Szląskich najliczniej zamieszkałym przez ludność polską jest Opolski, gdyż 3/4 mieszkańców należy do téj narodowości. Obwód ten jest jednym z najważniejszych w Prusach pod względem hutniczym i górniczym. Mianowicie okolice gór Tarnowskich, Królewskiej huty (Königshütte), Bytonia,

Gliwic obfitują w zakłady, produkujące żelazo i cynk, oraz w kopalnie węgla kamiennego.

4. *Prowincya Saska* leży po większej części w urodzajnej dolinie Elby; część jej południowo-zachodnia sięga przez Harc aż do lasu Turyńskiego. Składają tę prowincyą obwody: Magdeburskii, Merseburski i Erfurtski. Najważniejsze miasta Prus saskich leżą nad Elbą, mianowicie twierdze: Magdeburg [107,000 m.], Wittenberg, Torgawa (Torgau). Nad Saalą, Naumburg, Merseburg i Halla [48,000 m.] miasto uniwersyteckie. U podnóża Harcu, mianowicie w części północnej: Halberstadt [25,000 m.], Quedlinburg, Aschersleben; w części południowej: Nordhausen. Inne miasta: Erfurt nad Gerą [42,000 mieszk.] u północnego podnóża Turyngskiego lasu, Heiligenstadt nad Lenią i Mülhausen nad Unstrutem.

5. *Westfalia* stanowi mniejszą wschodnią połowę Prus Nadreńskich i składa się z regencyi Münsterkiej, Mindeskiej i Arensbergu. Miasto Münster [30,000 m.] pamiętne zawartym w niem pokojem westfalskim 1648. Zresztą nie posiada Westfalia miast znaczniejszych, lecz zato mnóstwo miasteczek małych, kwitnących przemysłem i handlem drobnym, jak Hamm, Soest, Lippstadt. Miasteczka Werl i Unna mają żupy solne, a Altena, Siegen (Sieg) i Hagen nad Schwelmą znaczny przemysł górniczy i hutniczy.

6. *Prowincya Reńska* stanowi część Prus najdalej ku zachodowi położoną i najludniejszą. Z natury rozdziela się na dwie części; południową, leżącą w okolicach średnich wyżyn nadreńskich i północną, na dolno-niemieckiej nizinie. Pod względem wielkości miast, prowincya Reńska posiada rzeczywistą wyższość nad innemi. Składa się z pięciu obwodów, zawierających po

jednej twierdzy, które z powodu bliskości granic Francji posiadają znaczenie militarne. Obwody są: Düsseldorfski, Koloński, Akwisgrański, Koblencki i Trewirski. Najznacniejsze miasta: Kolonia [130,000 m.] twierdza pierwszego rzędu, oraz najznakomitsze miasto handlowe nad Renem. Katedra kolońska należy do najwspanialszych i najpiękniejszych pomników gotyckiego budownictwa. Düsseldorf [63.000 mieszk.] z sławną akademią malarską. Aachen (Akwisgran) [68,000 m.], niegdyś miejsce koronacyjne cesarłów niemieckich; posiada sławne kąpiele siarczane, znaczne fabryki sukna i igieł. Koblenca [30000 m.] najsilniejsza twierdza niemiecka, zbudowana naprzeciw twierdzy Ehrenbreitstein, na prawym brzegu Renu, stolica prowincyi Reńskiej. Trewir [Trier 22,000 m.] poniżej ujścia Saary do Mozeli jest pełne starożytnych zabytków, nawet rzymskiego budownictwa (Porta nigra, łaźnie, amfiteatr). Nad Saarą leżą miasta, Saarbrücken, pośród bogatych kopalni węgla kamiennego, które wspierają nie tylko żeglugę po Renie, ale rozwój przemysłu nad Renem i Mozelą, a głównie fabryk cukru; Saarlouis jest dosyć mocną twierdzą.

7. *Prowincya Pruska* stanowi północno-wschodnią, największą ze wszystkich; ziemie jęj tworzą wielki łuk nad morzem Bałtyckim rozłożony po stronach Wisły. Do dorzecza jednak tej ostatniej należy tylko mniejsza część prowincyi czyli tak zwane Prusy Zachodnie. Te ostatnie rozdzielają się na dwa obwody:

a) Regencya Kwidzińska. — Miasto główne Kwidzyń (Marienweder) dziś fabryczne, a niegdyś obronny zamek krzyżacki. Toruń [Thorn, 15,000 m.] nad Wisłą, ważny wpływ na handel polski wywierającą z powodu jęj zbliżenia do granic królestwa. Toruń jest

sławny jako miejsce urodzenia Mikołaja Kopernika, twórcy nowożytnej astronomii. Chełmno (Culm) i Grudziąż (Graudenz) są dość silne twierdze.

b) Regencya Gdańska obejmuje okolice rozciągające się na wybrzeżach morza Bałtyckiego, w dorzeczu ujścia Wisły. Główne miasto Gdańsk [Danzig 90,000 m.] leży na lewym brzegu zachodniego ramienia Wisły, o milę od morza Bałtyckiego. Na północ na półwyspie Hela, wznosi się latarnia morska. Gdańsk skutkiem swego położenia u delty Wisły, stanowi jeden z najważniejszych portów nad morzem Bałtyckim i skupia obszerną zbożową produkcją z krain dorzecza Wisły i jej rzek pobocznych. Zboże a mianowicie pszenica polska jest głównym artykułem wywozu; drugim lubo mniej znacznym jest drzewo, a resztę stanowią rolnicze surowe produkta. Niedaleko Gdańska wśród grupy wzgórz dość wzniosłych, na szczycie jednej wznosi się Oliwa, pamiętna pokojem w 1660 r. kończącym wojnę Szwedzką a dalej ku północy wieś Sobotka (Zoppot) z kąpielami morskimi. Elbląg [28.000 m.] niedaleko Nogatu, miasto handlowe z warsztatami okrętowymi. Malborg (Marienburg), dawna stolica krzyżaków, z wspaniałym zamkiem, pozostałym po wielkich Mistrzach. Pelplin, stolica biskupstwa Chełmskiego i rezydencya Kapituły.

Prusy wschodnie zajmują pobrzeże Bałtyckie i okolice pojezierza od ujścia Wisły do ujścia Niemna, Nazywają się one Prusami właściwymi, albo królewskimi. Obejmują regencyą: Królewiecką i Gumbińską. Królewiec [105,000 m.] w bliskości ujścia rzeki Pregla, był stolicą książąt pruskich jako lenników Polski, posiada uniwersytet i szczyty się urodzeniem filozofa Kanta któremu w 1865 r. postawiono tu pomnik.

Prowadzi obszerny handel. Od strony morza wznosi się warownia Piłława (Pillau), będąca zarazem portem handlowym dla Królewca. Kłajpeda (Memel) leży nad zatoką czyli haflem Kurońskim, wśród piaszczystej pustyni; posiada doskonałą przystań i port, liczne warsztaty okrętowe i handel, mianowicie drzewem, znacznie rozwinięty. Frauenburg z katedrą i grobem Kopernika. Pod wsią Tanenbergiem Jagiełło w 1410 r. odniósł zwycięstwo nad Krzyżakami. Gumbin (Gumbinen) miasto fabryczne. Tyłża [Tylsit 19,000 m.] największe po Królewcu w tych stronach miasto, leży na lewym brzegu Niemna i pamiętne pokojem, tu zawartym w lipcu 1807 r.

8. *Wielkie księstwo Poznańskie.* Ziemie tém nazwiskiem od 1815 r. objęte i stanowiące osobną prowincją pruską, rozciągają się w dorzeczu średniej i dolnej Warty, rozdzielone tą rzeką na dwie niemal równe połowy.

Okolice Kruszwicy, Gniezna i Poznania dały zawiązek właściwemu państwu polskiemu. Następnie stanowiły województwa Wielkopolskie (Poznańskie, Gnieźnieńskie i Kaliskie) aż do 1793 r. to jest do chwili zajęcia przez Prusaków. Od 1806 do 1815 wchodziły w skład W. K. Warszawskiego jako departament poznański, a traktatem Wiedeńskim przyznane zostały Prusom.

Księstwo rozdziela się obecnie na dwa obwody regencyjne:

a) Poznański obszerniejszy [918.000 m.] z miastem stołeczném księstwa, Poznaniem [56.000 m.] na lewym brzegu Warty. Poznań obecnie został ufortyfikowany i stanowi jedną z pierwszorzędných fortec pruskich. Handel produktami, prowadzonymi Wartą ożywiony, a przemysł ciągle się wzmacnia. Miasto nosi jeszcze przeważnie charakter polski.

Starożytny Poznań posiada liczne pamiątki historyczne, a w kościele katedralnym w osobnej kaplicy grobowce i pomniki Mieczysława I., który zaszczyił chrześcijaństwo w Polsce i Bolesława Chrobrego, który Polskę w państwo uorganizował. Poznań stanowi stolicę arcybiskupstwa Gnieźnieńskiego i Poznańskiego, i posiada kilka zakładów naukowych. W Kurniku, nieopodal Poznania, znajduje się zbiór Działyńskich, pełen pamiątek i starożytności.

Leszno jest drugim miastem w księstwie, liczy bowiem 10 tysięcy mieszkańców, jest dość handlowe i przemysłowe, a nadto posiada kilka księgarń i drukarń. Miasto z ludnością od 5 — 10 tysięcy są: Międzyrzec (Meseritz), Wschowa (Fraustadt), Rawicz, Krotoszyn, Kępno, Rogoźno, Grodzisk (Grätz), Ostrowo, Pleszew (Pleschen).

b) Regencya Bydgoska pod względem ludności o połowę mniejsza od poprzedniej. Miasto Bydgoszcz (Bromberg) liczy 25 tysięcy mieszkańców i leży nad kanałem Bydgoskim o milę od Wisły. Znajduje się w kwitnym stanie, co zawdzięcza szczęśliwemu położeniu, jak również przemysłowi i handlowi. Gniezno [9.000] stanowiło stolicę starożytnej Polski, a następnie Wielkopolski. Katedra tutejsza mieści grób Św. Wojciecha, a zarazem należy do najstarożytniejszych kościołów chrześcijańskich w Polsce. Arcybiskup gnieźnieński był prymasem dawniej Polski, dziś ma rezydencją w Poznaniu. Kruświca nad Gopłem jeszcze przed Gnieznem była zaczątkiem państwa Polskiego i stolicą bajecznej dynastji Popielów. Liczy dziś 950 mieszkańców.

9. *Księstwo Hohenzollern.* Kraik górzysty, do uprawy ziemi nieprzydatny, od r. 1850 należy do monarchii pruskiej. Miasteczka: Sigmaringen [2700 m.]

Hechingen [3000 m.] miejsce kąpiel siarczanych, sławne starożytnym zamkiem „Hohenzollern“, który jest gniazdem rodzinnem panującej dynastji w Prusiech.

10. *Obwód Jahdebusen* przy W. Ks. Oldenburskiem, sławny znakomitym portem wojennym cesarstwa niemieckiego, zwanym „Wilhelmshafen“.

11. Księstwo *Sachsen-Lauenburg*, pomiędzy Holsztynem, Meklemburgiem i Hannoverem, z miastami Lauenburg i Raceburg, zbudowanem na wyspie jeziora Raceburskiego. Tylko połowa miasta należy do Prus, druga połowa podlega rządowi W. Ks. Meklemburskiego.

12. *Szleswig-Holsztyn*, (księstwa nadelbiańskie) stanowi północne przedłużenie niżu niemieckiego w głąb półwyspu jutlandzkiego. Kraina ta tworzy w pośrodku i na wschód równinę poprzerywaną pagórkami, na zachód zaś płaską nizinę, zabezpieczoną od wylewów morza kosztownymi, w niektórych miejscach do 10 stóp wysokimi groblami. Miasta: Szleswig 13,000 mieszk., Flensburg 22,000 mieszk., prowadzi znaczny handel. Altona 67,000 mieszk., miasto handlowe, posiada znaczne fabryki tytoniu. Kiel 30,000 mieszk., posiada uniwersytet, sławne jarmarki, port wojenny — jeden z najpiękniejszych.

13. *Hannover*, 698 mil kwadr. i 1,938.000 m., zajmuje porzecze Wezery, Emsy i dolnej Elby. Południową jego część wypełniają rozgałęzienia Harcu; północna stacza się ku wielkiej płaszczynie niemieckiej. Miasta: Hannover 86,000 mieszk., do r. 1866 stolica samodzielnego królestwa hannowerskiego, dziś stolica prowincji pruskiej tego nazwiska. Goslar, niegdyś stolica cesarzy, sławne kopalniami; Göttingen posiada sławny uniwersytet; Osnabrück, miasto fabry-

czne, sławne zawarciem pokoju westfalskiego w r. 1648; Emden, słynne połowem śledzi.

14. *Hessen - Nassau*, obejmuje 4 przed 1866 r. samodzielne państwa, mianowicie: Hessen-Kassel, Nassau, Hessen - Homburg i wolne miasto Frankfurt nad Menem, wraz z terytoryami, — które w. r. 1866. Bawarja i W. Księstwo Hessko - Darmstadzkie, Prusom na północ od Menu ustąpiły. Prowincya z tych krajów złożona rozciąga się między Renem i Wezerą; jest przeważnie górzystą lub pagórkowatą. Miasta: Kassel nad Fuldą 42.000 mieszk. słynne fabrykami i zbiorami sztuki. Niedaleko miasta, wznosi się zamek „Wilhelmshöhe, pamiętny pobyt, w niewolę ujętego Napoleona III. Fulda, miasto fabryczne; w katedrze spoczywają relikwie Św. Bonifacego († 755), apostoła Niemiec. Wiesbaden 30.000 mieszk. w pobliżu Renu, sławne miejsce kąpielowe. Homburg, dawniej stolica księstwa Hessko - Homburskiego, sławne miejsce kąpielowe, Ems sławne miejsce kąpielowe również Selters, które rozseła rocznie 2 miliony flaszek wody mineralnej. Frankfurt [80,00 mieszk.], wielkie miasto handlowe, wywierające od dawna znaczny wpływ na finansowe stosunki Niemiec. Tutaj urodził się Goethe 28 sierpnia 1749 r.

Oprócz wymienionych prowincyi, posiadają Prusy rozrzucone wśród innych państw, małe posiadłości, mianowicie: W W. Księstwie Meklemburskiem 6 □ mil, należących pod zarząd rejencji w Szczecinie; w Brunszwickiem księstwie 9 □ mil; w księstwie Anhalt 7 □ m. w Altenburgu, w Meiningen po 1¼ □ m. tudzież mniejsze jeszcze przestrzenie w ks. Gotajskim, w Waldek itd.

II.

Królestwo Saskie.

272 mil kwadr. 2,571.000 mieszkańców.

Należy do najwięcej zaludnionych i najlepiej uprzemysłowionych krajów w Europie. Bogate kopalnie srebra, wielkie pokłady węgla, znaczna hodowla owiec, wysoko i wszechstronnie rozwinięte handel i przemysł, a nade wszystko wysoki stan oświaty, stanowią główne źródła bogactwa tego kraju. Na południu królestwa, rozciąga się wzdłuż granicy czeskiej pasmo gór kruszcowych, i łączy się ku wschodowi ze skałami nadelbiańskimi. Skały te tworzą ową słynną z uroczych widoków, „Szwajcarję Saską.“ Pod względem administracyjnym, dzieli się Saksonia, na cztery obwody:

a) *Środkowy czyli Drezdeński.* — Drezno [167,000 mieszk.], stolica kraju, wznosi się po obu brzegach Elby. Drezno należy do najpiękniejszych miast nietylko w Niemczech, ale i w całej Europie. Odznacza się nadzwyczajną czystością, wspaniałością gmachów publicznych i prywatnych budowli. Posiada sławną w Europie galerję obrazów, (pierwszorzędną w Niemczech, w niej arcydzieło Rafaela „Madonna Sykstyńska“, którą zakupił August III król polski a elektor saski). W Dreźnie, jak i w całej Saksonii, pełno pamiątek polskich, z czasów panowania w Polsce królów-elektorów saskich. Najpiękniejsze budowle, (Zwinger, katedra katolicka) powznosili królowie polscy. Okolice Drezn, jest prawdziwie uroczą. Drezno, na równi z Monachium, jest siedliskiem sztuki niemieckiej; Niemcy je „Florencją niemiecką“ nazywają. — Pillnitz, wieś obok Drezn, letnia rezydencja królów Saskich. — Tharand w końcu kotlicy Plauen. Akademia rolniczo-leśnicza. Pirna z zakładem dla obłąkanych w zamku „Sonnenstein.“ —

Freiberg, [21.000 mieszk.] z najświetniejszą w Europie akademią górniczą. Meissen (Miśnia) nad Elbą, [12,000 mieszk.] posiada najdawniejszą w Europie fabrykę sławnej porcelany saskiej (założona r. 1710)

b) *Obwód północno-zachodni czyli Lipski* — oprócz uniwersyteckiego miasta Lipska [92,800 m.], znanego powszechnie z pierwszorzędnego w Niemczech ruchu księgarskiego, i handlu na olbrzymią skalę prowadzonego, — zawiera wiele drobnych, ale zamożnych miasteczek, jak: Grimma, Oschatz, Hainichen, Hubertsburg itd.

c) *Obwód południowo-zachodni albo Zwikauski* odznacza się gęstym zaludnieniem, (w okolicy miasta Chemnitz 11-15,000 ludności na 1 milę □) po licznych średnich miastach rozsiadłym. Wszystkie te miasta, jak: Chemnitz [68,000 mieszk.], Zwickau posiadają wysoko rozwinięty przemysł tak górniczy, jak i rękodzielniczy. Chemnitz, z powodu niezliczonych fabryk, nazwano Londynem niemieckim.

d) *Zachodni czyli Budyszyński* obwód (Górne Łużyce Saskie) z mnóstwem miasteczek, których mieszkańcy zajmują się tkactwem. Budziszyn (Bautzen) i Cytowa (Zittau) są między nimi najznacześniejsze. Budziszyn, niegdyś gniazdo Słowian — Wendów, pamiętny pokojem zawartym w r. 1018 między Bolesławem Chrobrym i cesarzem Henrykiem II, należał do Polski łącznie z całymi Łużycami, liczy dziś [12,500 mieszk.] Leży nad Spreą. — Kamieniec (Kamenz) miejsce urodzenia Lesinga (ur. 22. stycznia 1729.) Herrnhut, ognisko i siedziba sekty religijnej, „braci ewangelicznych“, zwanych „Herrnhuter“.

III. W. ks. *Meklemburg-Szweryn* 224 m. □ 560,000 mieszk. pochodzenia sławiańskiego, oddawna zgermanizowanych. Słynne chowem koni.

Miasta: Schwerin [25,000 mieszk.]. Rostock (28,000,) posiada uniwersytet i piękny port. Wismar [13,000 mieszk.] nad wygodną zatoką morską.

IV W. ks. *Meklemburg Strelitz*. 49 $\frac{1}{2}$ m. □ i 100,000 mieszk..

Neu-Strelitz [7,600 mieszk.] zbudowane w kształcie 8 promiennej gwiazdy. Rezydencya księcia panującego.

V. W. ks. *Oldenburg* 116 m. □ i 316,000 m.

Oldenburg [14,000 mieszk.] nad Hemtą, słynny jarmarkami na konie; Birkenfeld nad Naką [2,800 mieszk.]

VI. W. ks. *Sachsen-Weimar-Eisenach*, 60 mil □ 285,000 mieszk., pomiędzy tymi około 10,000 katolików.

Wajmar [14,000 mieszk.] nad Ilmem, nosi nazwę, „niemieckich Aten“. Tu przebywali najslawniejsi poeci i uczeni niemieccy. Jena [7,000 mieszk.] nad Saalą, z zaszczytnie znanym uniwersytetem. Bitwa 14 paźdz. 1806 spowodowała utworzenie W. ks. Warszawskiego. Eisenach [12,900 mieszk.] nad Herselą.

VII. Księstwo *Anhalt*. 42 $\frac{1}{2}$ m. □ i 203,354 mieszk.

Dessau [17,464 mieszk.] Köthen [13,500 mieszk.]; Bernburg [15,700 mieszk.]; Zerbst [12,000 mieszk.]. Państwo to posiada aż kilkanaście przepysznych zamków, do panującej rodziny należących.

VIII. Księstwo *Braunschweig*, 68 m. □ i 302,800 mieszk..

Brunszwig (Braunschweig) [57,000 mieszk.] prowadzi znaczny handel. Wolfenbüttel [9,400 mieszk.], posiada sławną bibliotekę, w której Lessing był bibliotekarzem.

IX. Księstwo *Lippe-Detmold*. 20 m. □ i 112,000 mieszk.

Detmold [6,000 mieszk.] Lemgo [5,000 m.] słynne wyrobem fajek piankowych.

X. Księstwo *Reuss starszej linii*,^o albo Reuss-Greiz, 5 m. □ i 44,000 mieszk.

Greiz [11,000 mieszkańców].

XI. Księstwo *Reuss młodszej linii*, albo Reuss-Schleiz, 15 m. □ i 88,000 mieszk.

Schleiz [6,000 mieszk.], Gera [15,400 mieszk.].

XII. Księstwo *Sachsen-Altenburg* 24 m. □ i 142,000 mieszk.

Altenburg [18,400 mieszk.] nad Pleisą.

XIII. Księstwo *Sachsen-Koburg-Gotha* 36 m. □ i 150,000 mieszk..

Gotha (20,000 mieszk.); Koburg (12,000 mieszk.).

XIV. Księstwo *Sachsen-Meiningen-Hildburghausen*, 45 m. □ i 180,000 mieszk. rozciąga się w kształcie łuku na 20 mil długiego 2 mile szerokiego, otaczając południowe stoki lasu turyngskiego.

Meiningen (7,300 mieszk.); Hildburghausen (4,200 m.); Sonnenberg (5,500 m.) słynne wyrobem zabawek dziecinnych.

XV. Księstwo *Szaumburg-Lippe*. 8. m. □ i 32.000 mieszk..

Bückeburg (4,200 mieszk.).

XVI. Księstwo *Szwarcburg-Rudolstadt* 17 m. □ 75,000 mieszk..

Rudolstadt nad Sałą (6,500 mieszk.), Frankenhäusen (5,200 mieszk.).

XVII. Księstwo *Szwarcburg-Sonderhausen* 15 m. □ kw. [67,500 mieszk.].

Sonderhausen (6,000 mieszk.), Arnstadt (7,300 mieszk.) prowadzi handel zbożem i drzewem.

XVIII. Księstwa *Waldeck i Pyrmont*, pierwsze 20 □ mil, drugie 1½ □ m., razem 95.020 mieszk.

Arolsen [2000 mieszk.], rezydencja księcia panującego; Pyrmont, sławne kąpiele żelazne.

XIX. Wolne miasto *Bremen* 4½ □ mil. i 109.000 mieszkańców.

Bremen nad Wezera (75.000) posiada znaczną flotę handlową i prowadzi handel we wszystkich częściach świata,

XX. Wolne miasto *Hamburg* 7 □ m. i 340.000 mieszk.

Hamburg (230,000) nad Elbą, jest pierwszym miastem handlowym na kontynencie europejskim; Cuxhafen nad ujściem Elby.

XXI. Wolne miasto *Lubeka* (Lübeck) 6 □ mil i 55.000 mieszk.

Lubeka (37.000) znaczne miasto handlowe nad ujściem Trawy do Bałtyku.

§. 72.

Państwa południowo-niemieckie.

XXII.

Królestwo Bawarskie.

1380 mil kw. i 4,850.000 m. ($\frac{2}{3}$ katol. $\frac{1}{3}$ prot.)

Bawarya składa się z dwóch oddzielnych części, z których większa (właściwa Bawarya) leży po obu wybrzeżach Dunaju, tudzież zajmuje południowe dorzecze górnego i średniego Menu, zaś mniejsza (Rheinbairn), leży po lewej stronie górnego Renu.

Według najnowszego podziału obejmuje Bawarya ośm prowincyi, z dawnymi historycznymi nazwiskami.

a) Wyższa Bawarya stanowi południowo-wschodnią, a zarazem największą prowincją państwa, ze stołecznym miastem Monachium (München) nad Izerą. Wraz z przedmieściami liczy mieszkańców 190.000.

Monachium jest jednym ze znakomitszych miast Europy. Piękne jego gmachy przedstawiają nie tylko wszelkie historyczne odcienia stylów budownictwa (grecki, romański, gotycki, włoski i t. d.), lecz odznaczają się znakomitemi dziełami rzeźby i malarstwa (alfresco). Zbiory publiczne (biblioteka, pinakoteka itd.), znajdujące się w zamku królewskim, należą tak co do liczby, jak i wyboru zawartych dzieł sztuki i starożytności, do najpiękniejszych w świecie.

W bawarskiej części Alp Salcburskich znajdują się bogate pokłady soli kamienną, której wydobywa-

niem i handlem zajmują się Berchtesgaden, Reichenhal i Rosenhaim.

b) Niższa Bawarya obejmuje ziemie, leżące na dolnym biegu Izery i Dunaju, w ogóle jest to obręb najwięcej ku wschodowi wysunięty, a na jego równinach nad Izerą wznosi się miasto Landshut [14.500 m.]; przy ujściu zaś Inu do Dunaju — Passau [14.000 m.].

c) Szwabia i Neuburg stanowią południowo-zachodnią część kraju, leżącą głównie między rzeką Iller i Lech z miastami: Augsburg nad Lechem [50.000 m.], już w średnich wiekach sławne przemysłem i handlem, stawszy się miejscem składowym towarów między północną a południową Europą. Pod Donauwört, nad Dunajem, poczyna się żegluga na tej rzece.

d) Obwód wyższego Palatynatu (na lewym brzegu Dunaju) i Ratyzbony (na prawym tejże rzeki). Główne miasto Ratyzbona (Regensburg) [30.000 m.] należała niegdyś do najzamożniejszych miast w Europie. W pobliżu Ratyzbony znajduje się sławna Walhalla piękny park z marmurową świątynią, w której Niemcy pomieścili posągi i popiersia własnych i przyswojonych znakomitości.

e) Wyższa Frankonia rozciąga się po obu stronach górnego Menu i stanowi północno-wschodni obręb kraju. Na uwagę zasługują miasta: Baireuth [20.000 mieszk.] nad Czerwonym Menem; Bamberg [26.000 mieszk.], miasto portowe i handlowe między górnym Menem i Renem.

f) Środkowa Frankonia obejmuje w części okolicy Jury Frankońskiej, w części płaskowzgórze tegoż nazwiska. Najważniejsze miasta tego obwodu leżą nad Pegnicą, a mianowicie: Norymburga (Nürnberg

licząca 80.000 m.] przechowuje lepiej, niż każde inne miasto Niemiec średniowieczny swój charakter i mnóstwo najciekawszych zabytków budownictwa i sztuki. Pamiętna pobytom znakomitego snycerza krakowskiego: Wita Stwosza. Fürth [24.000 m.] jest jednym z największych fabrycznych miast Niemiec. Erlangen [11.000 m.] posiada jedyny protestancki uniwersytet w Bawarii. Ansbach [13.000 mieszk.] nad Nezatem stanowi główne miasto obwodu.

g) Niższa Frankonia (na średnim biegu Menu) i Aschaffenburg stanowią północno-zachodni obwód. Jednym z najważniejszych miast jest Würzburg [42.000 mieszk.], z uniwersytetem i twierdzą; leży w rozkosznej okolicy, pełnej winnic, które wydają sławne gatunki wina: Steinwein i Leistenwein. Aschaffenburg [11,000 m.] leży przy wypływie Menu na górno-reńską nizinę: Kissingen, sławne miejsce kąpielowe.

h) Palatynat czyli Nadreńska Bawarya obejmuje okolice mocno zaludnione, pełne wielkich siół i miasteczek kwitnących. W nizinie górnego Renu leżą miasta Speier (Spira) [14.300] z przepyszną katedrą i grobami cesarzy niemieckich. Landau, [12.000 m.] forteca, zasłaniająca granice Bawarii od strony Francji.

XXIII.

Królestwo Wirtemberskie.

354 mil kw. i 1,778.400 mieszk. ($\frac{2}{3}$ prot. $\frac{1}{3}$ katol.) rozciąga się w okolicy dorzéczy Renu i Dunaju, lecz w odwrotnym stosunku jak Bawarya, gdyż przestrzeń na dorzéczu Renu (mianowicie dolina Nekar) stanowi większą część państwa. Królestwo Wirtemberskie zawiera oprócz obwodu stołecznego miasta: obręb Nekarowski, Jagski, Dunajski i Lasu Czarnego.

Dolina Nekar stanowi główną i największą część

państwa. W wyższej jej okolicy wznosi się miasto Tübinga (Tübingen) z uniwersytetem; w środkowej fabryczne Esslingen; w kotlinie zaś, otoczonej pagórkami, pokrytymi lasem i winnicami, stołeczne miasto państwa Sztutgard (80.000 m.) i Ludwigsburg, główny arsenał Wirtembergu. Przemysł i handel Sztutgardu, mianowicie księgarski, zasługuje na wspomnienie. W tak nazwanym dolnym Wirtembergu leży Heilbron (16.700) nad Neckarem, miasto handlowe i fabryczne. Ulm [26.000 m.] nad Dunajem dosyć dobra twierdza. Friedrichshafen, miasto handlowe nad jeziorem Bodeńskim. Wildbad w Czarnym lesie, posiada sławne kąpiele.

XXIV.

Wielkie księstwo Badeńskie.

[278 m. kw. i 1¹/₂ mil. mieszk.]

należy do najżyźniejszych i najpiękniejszych okolic europejskich. Obejmuje główne wyżyny Czarnego Lasu, gdzie wypływa Dunaj, część Odenwaldu, przeważnie zaś dolinę nadreńską — i rozciąga się od Menu i Tauber aż do Szwajcaryi i jeziora Bodeńskiego. Ziemia nadzwyczaj urodzajna wydaje różne zboża, len, tytoń, wino i owoce. Las Czarny dostarcza mnóstwo drzewa do wywozu; kopalnie żelaza i węgla kamiennego a w wielu miastach znajdują się kwitnące fabryki.

Ludność [1,450.000 m.] liczy 950,000 katolików 475,000 protestantów i 25.000 żydów.

Pod względem administracyjnym dzieli się kraj na cztery obwody:

a) *Obwód środkowego Renu.* — Karlsruhe, (33000) stolica kraju, półtoręj mili od Renu. Znakomity instytut politechniczny. Miasto zbudowane w kształcie wachlarza. Pforzheim (16.500) fabrykacja i handel biżu-

teryi. Rastatt (7000) twierdza. Baden (8000) znakomite kąpiele siarczane.

b) *Obwód wyższego Renu.* — Freiburg (20,800 m.) uniwersytet, w którym Trentowski był profesorem.

c) *Obwód jeziora.* — Konstancya nad jeziorem Bodeńskim (9000).

d) *Obwód niższego Renu.* — Mannheim (34.000) znakomite miejsce handlowe. Heidelberg nad Neckarem (18,300) słynny uniwersytet. Rozwaliny zamku elektorów palatynatu reńskiego.

XXV.

Wielkie księstwo Hessen-Darmstadt.

140 mil kwadr. i 823.000 mieszk. ($\frac{2}{3}$ prot. $\frac{1}{3}$ katol.)

Należy przeważnie do dorzecza Renu, a tylko niektóre okolice staczają się ku Wezerze.

Kraj dzieli się na trzy prowincje:

a) *Księstwo Starkenburg*, położone między Renem i Menem. Darmstadt (31.000) stolica całego kraju.

b) *Hesya Nadreńska*, po lewym brzegu Renu. Moguncya (Mainz) nad Menem i Renem (43.000) jedna z najważniejszych fortec niemieckich. Wormacya (Worms) nad Renem (13.900), jedno z najstarszych i najświetniejszych miast dawniej rzeszy niemieckiej.

c) *Hesya górna.* — Giessen (10.200) uniwersytet.

§. 73.

Niemcy Zachodnie.

Prowincje koronne cesarstwa (Reichsland).

XXVI.

Alzacja i Lotaryngja.

Obydwie prowincje zajmują obszar 274 mil kwadr.; ilość mieszkańców wynosi 1,600.000. Rozciągają się u

wschodnich stoków Wogezów i w dolinach między Wogezami a Renem i nad Mozelą.

Skutkiem wojny francuskiej dostały się te kraje pod panowanie niemieckie 26 lutego 1871 r. Tworzą osobne państwo w rzeszy cesarstwa niemieckiego, mają odrębną administrację, odrębny rząd, na którego czele stoi kanclerz cesarstwa (obecnie ks. Bismarck).

Kraj ten dzieli się na trzy prowincye, a prowincya każda na obwody:

a) *Niższa Alzacya* podzielona na ośm obwodów: Strassburg, stolica całego kraju (84.000) nad kanałem Illu i Renu, silna twierdza; sławna katedra w stylu gotyckim z wieżą 440 stóp wysoką, jedną z najwyższych w Europie. Uniwersytet, rozwinięty przemysł wełniany, żywy handel na Renie.

b) *Wyższa Alzacya*, podzielona na siedm obwodów. Mühlhausen (58.000) miasto fabryczne, tworzące dawniej własną rzeszpospolitą, połączoną ze Szwajcaryą.

c) *Lotaryngia* (niemiecka) podzielona na ośm obwodów. Metz nad Mozelą (54.800) silna twierdza.

§. 74.

Klimat Niemiec jest umiarkowany i w ogólności zdrowy. — Meklemburg i Holsztyn dają wyborną i mocną rasę koni, mianowicie roboczych. Okolice w pobliżu wybrzeży morskich, szczególnie na brzegach Fryzyi, wydają rasę rosnących wołów i krów nadzwyczaj mlecznych. Hodowla owiec w Saksonii, Brandenburgii i Szlązku do wysokiego posunięta jest stopnia. — Westfalia wraz z Bawaryą słuszną używają sławy z swój nierogacizny. Lasy i góry obfitują w zwierzynę. Rzeki, strumienie i jeziora obfitują w ryby różnego rodzaju; ostrygi całemi ławicami pokrywają wybrzeża morza Północnego. Roślinne królestwo dostarcza zboża wszelkiego gatunku, wina, jarzyn (buraków, kartofli), warzywa i owoców, chmielu, konopi, lnu, tytoniu, kminu, anyżu, maku, czarnuszki. — Państwo mineralne daje glinę porcelanową, siarkę, ambreg żółtą, wapno, marmur, gips, alabaster, łupek, węgiel ka-

mienny, torf, sól; a z kruszców: rtęć, cynk, miedź, cynę, srebro, a najwięcej żelaza i ołowiu. — Uprawa roli do wysokiej doszła doskonałości. Co się tyczy przemysłu rękodzielniczego i fabrycznego, Niemcy nie bez powodzenia walczą już o pierwszeństwo z Anglikami i Francuzami. Handel Niemiec doszedł do niezmiernego rozwoju, dzięki obfitości płodów krajowych, duchowi przedsiębiorczemu mieszkańców, a nadewszystko Związkowi Celnemu (Zoll-Verein) pod opieką Prus. Głównymi ogniskami handlu morskiego są: Hamburg, Bremen, Lubeka, Altona, Emden, Kiel, Szczecin, Stralsund, Rostok i Wismar. Najcelniejszych targowiskami handlu wewnętrznego są: Lipsk, Kolonia, Magdeburg, Berlin, Elberfeld, Frankfurt nad Menem i Odrą i Wrocław. — W umnictwie powszechnym Niemcy trzymają pierwszeństwo między wszystkimi narodami, lubo w niektórych gałęziach sztuk i nauk prześcignęły ich inne ludy. Niema w Europie narodu, któryby tak wielką jak Niemcy mógł się poszczycić liczbą zakładów naukowych.

§. 75.

Księstwo Liechtenstein.

3 mil kw. i 8.000 mieszk.

Kraik alpejski, zupełnie górzysty, na prawej stronie Renu, między Tyrolem i Szwajcaryą. Mieszkańcy wyznania katolickiego, trudnią się rolnictwem i hodowaniem bydła. Miasteczko Vaduz (1000) z zamkiem Liechtenstein. Panujący książę posiada olbrzymie dobra prywatne w Austrii. Księstwo to nie przyłączyło się do cesarstwa niemieckiego, mimo że jest na wskroś niemieckiem, i pozostało zupełnie niezawisłem. Używa austriackich miar i wag, poczty i pieniądze w niem są austriackie.

§. 76.

Księstwo Luksemburg.

46 mil kwadr. i 200.000 mieszkańców.

Jest krajem samodzielnym, ludność czysto niemiecka. Księciem Luksemburskim jest król holenderski. Do roku 1866 należał Luksemburg do rzeszy niemieckiej,

w r. 1867 ogłoszono to państewko za neutralne. Miasto Luksemburg nad Elzą, dawniej związkowa forteca niemiecka, prowadzi znaczny handel.

§. 77.

Monarchia Austro-Węgierska

czyli

Cesarstwo Austriackie.

Cesarstwo Austriackie leży między 42° i 51° pół. szer. a między 27° i 44° wschod. dług. Ku północy graniczy Austria z Saxonią, Prusami i królestwem Polskiem; ku wschodowi z Rosją i Multanami, ku południowi z Wołoszczyzną, Serbią, Bośnią i Czarnogórą, dalej zaś z morzem Adryatyckim i królestwem Włoskiem; na zachód z Szwajcaryą, księstwem Lichtenstein, jeziorem Bodeńskim i Bawaryą. Ogół przestrzeni wynosi 11.306 mil □.

Powierzchnia

Przeszło $\frac{3}{4}$ części powierzchni cesarstwa zajmują góry.

1. Zachodnią i południową część monarchii zajmują Alpy, które ciągną się od Szwajcaryi ku Dunajowi (pod Wiedniem), w długości mil 70, zniżając się coraz bardziej ku wschodowi. Rozpadają się one w Austrii na trzy główne łańcuchy, rozdzielone od siebie dolinami rzek Inu, Salzy i Anizy na północy, na południu zaś doliną górnej Adygi, Rienzy i Drawy.

Środkowe Pasma (Alpy centralne) poczyna się Alpami Tyrolskimi (Retyckie), obejmującemi najwyższe szczyty i najrozleglejsze lodowce i ciągnie się między Salcburgiem i Tyrolem, dalej zaś między Salcburgiem a Karyntyą pod nazwą wysokich Turni

(Hohe Tauern) wreszcie przez Styryą aż do Węgier pod ogólném mianem Alp Noryckich.

Pasma południowe czyli południowe Alpy wapienne zaczynają się na zachodniej granicy południowego Tyrolu i ciągną się jako Alpy Trydenckie (między Trydentem a Wenecyańskim), Karnickie (między Karyntyą a Wenecyą) i Julickie aż do Istrii i Krainy, z kąd nakoniec pod nazwą Alp Dynarskich do Dalmacyi wkraczają. Wschodniem przedłużeniem pasma południowego są góry Warasdyńskie w Krocyci i Sławonii.

2. Na zachodniej stronie Morawy zaczynają się Karpaty, opasujące Węgry i Siedmiogród (§. 61.)

3. Po przeciwniej stronie Morawy wznoszą się Czesko-Morawskie wzgórza, zapełniające Czechy, Morawię i Szląsk. (§. 62.)

Największe równiny są: 1) Wielka węgierska [60 mil długa, 40 szeroka), bezleśna, po części nader urodzajna, po części okryta bagnami i miałkim piaskiem. 2) Mniejsza równina węgierska — od Presburga do Ostryhomia po obu brzegach Dunaju. W północnej połowie urodzajna i miła, w południowej bagnista i piaszczysta. 3) Kotlina wiedeńska z polem Morawy (Marchfeld). 4) Równiny Galicyjskie nad Wisłą, Dniestrem i Bugiem.

W o d y.

Z rzek zasługują głównie na uwagę następujące:

1) Dunaj. Przepływa on cesarstwo w długości 179 mil — i od Linczu do Orsowy płyną na nim statki parowe (§. 65). Dopływy Dunaju są po prawej stronie: In z Salzą, Truna, Aniza, Litawa, Raba, Sarwitz, Drawa z Murą, Sawa z Kupą, Uną, Sanną i Sotłą. —

Po lewej stronie: Morawa z Haną i Dyją, Waga, Hron, Ipola, Cisa z Szamoszem i Maroszem, Aluta, Seret i Prut.

2) Elba wypływa w Górach Olbrzymich i uprowadza rzeki kotliny Czeskiej do morza Północnego. Dopływy jój są: Isera, Adler, Wełtawa z dopływami: Lusznica, Sazawą, Wotawą i Berauną, Ohrzą czyli Egerą.

3) Odra wypływa na południowych stokach Sudeków, przyjmuje Oppę i uchodzi do Bałtyku.

4) Wisła wypływa na Szlązku, tworzy granicę początkowo od Prus, dalej zaś od Rosyi — i uchodzi do Bałtyku. Znaczniejsze jój dopływy: Dunajec, Wisłoka San i Bug.

4) Dniester — uprowadza wody Galicyi wschodniej do morza Czarnego. Dopływy: Stryj, Łomnica Bystrzyca.

6) Ren — tworzy krótką granicę od Szwajcaryi. Dopływ: Ill z Vorarlbergu.

Jeziora najznaczniejsze są: Platten — czyli Balaton (Błotne) i Neusiedler w Węgrzech; Atter, Gmundner, Wolfgang, Mond w Austryi; Garda, Lago d' Idro, i jezioro Bodeńskie w Tyrolu; jezioro Cyrknickie w Krainie.

L u d n o ś ć.

Austrya liczy 35 milionów mieszkańców; między tymi 27 mil. katolików (łac. i grec. obr.) 3½ mil. protestantów, 3,200.000 nieunitów, 1,130,000 żydów, a wreszcie 170.000 wyznawców innych religii.

Według narodowości liczy ludność cesarstwa: 8,800.000 Niemców, 6,500.000 Czechów, Morawian i Słowaków, 2,380.000 Polaków, 2,990.000 Rusinów,

1,210.000 Słoweńców, 2,900.000 Kroatów i Serbów, 5,400.000 Madiarów, 590.000 Włochów, Ladinów i Furlanów, 2,900.000 Wołochów, 1,130.000 Żydów, 150.000 Cyganów, 26.000 Bułgarów, 17,000 Ormian, 3.000 Albańczyków, 4.000 Greków i Zinsarów (Wołosi na Greków przeistoczeni).

Najbogatsze w ludność są północne i południowe kraje państwa (Czechy, Szląsk, Morawia), już to skutkiem urodzajności gruntów, już też rozwiniętego przemysłu. Najslabiej zaludnione są: Dalmacya z powodu skalistego gruntu, a dalej Karyntya, Tyrol i Salzburg z powodu nieurodzajnych gór.

U s t a w a P a ń s t w a.

Kraje koronne, wchodzące w skład austriacko-węgierskiej monarchii, rozdzielają się obecnie na dwie wielkie połowy: 1) Niemiecko-Słowiańska (Przedlitawia) z wspólną reprezentacją w Wiedniu, Radą Państwa (Reichsrath) — obejmuje 5.218 m. □ i 20 milionów mieszkańców; 2) Kraje korony węgierskiej (Zalitawia) Węgry, Siedmiogród, Kroacya i Sławonia, obejmują 5.598 mil □ i 15 milionów mieszkańców.

Radę Państwa stanowi: Izba Panów i Izba Deputowanych. Izba Panów składa się z członków dziedzicznych i z członków dożywotnich, mianowanych przez koronę z grona szlachty, duchowieństwa i mężów zasłużonych około dobra Państwa. — Izba doputowanych, składa się z trzystu kilku dziesięciu członków, wybieranych bezpośrednio przez ludność Przedlitawii. Sejmy krajowe posiadają władzę prawodawczą w sprawach czysto krajowych.

Sejm węgierski składa się z Izby Magnatów i z Izby Deputowanych. Izbę Magnatów tworzą arcybi-

skupi i biskupi, świeccy magnaci (księżęta, hrabiowie i baronowie) a wreszcie członkowie z Siedmiogrodu, mianowani przez koronę. Izba posłów składa się z 406 deputowanych, wybieranych przez komitaty i miasta.

Sprawy wspólne monarchii (wojsko, reprezentacya na zewnątrz) załatwiają tak zwane Delegacye, złożone z 120 członków, wysłanych w równej liczbie tak przez Radę państwa, jak i Sejm węgierski.

§. 78.

I. Kraje Przedlitawskie.

1. Arcyksięstwo Austryackie.

552 m. □ i 2,570.000 m.

Zajmuje kotlinę Dunaju, pomiędzy Inem a Morawą. Góry wypełniające północną połowę Arcyksięstwa (między niemi Manhartsberg) nie są wcale wysokie. Tylko Alpy Austryackie na prawym brzegu Dunaju, piętrzą się dosyć wysoko a pełno rzeczek spływa z nich do Dunaju.

Aniza dzieli arcyksięstwo na dwa oddzielne kraje koronne: Austryą Dolną, i Austryą Górną.

Rozległość pierwszej wynosi 345 m. □ z 1,870.000 mieszkańców: rozległość drugiej 207 mil □ 160.000 mieszkańców.

a) *Austrya Dolna* zawdzięcza swój stan kwitnący i rozwój przemysłowy leżącej w niej stolicy państwa, miastu *Wiedniowi* (700.000 ludności wraz z przedmieściami i okolicznemi wioskami).

Wiedeń leży prawie wśrodku państwa, nad Dunajem. Nadto krzyżują się w Wiedniu najgłówniejsze kierunki dróg żelaznych i handlowych. Wszystkie te okoliczności przyczyniły się do pod-

niesienia Wiednia na stopień pierwszorzędnego miasta handlowego i przemysłowego i uczyniły go sercem cesarstwa austriackiego. Stolica ta liczy mnóstwo znakomitych budowli, między którymi katedra z wieżą św. Szczepana (435½ stóp) tudzież zamek cesarski Burg i pałac letni, Belweder. Wiedeń posiada uniwersytet. W okolicach, nader urozmaiconych od natury znachodzi się kilka pięknych zamków cesarskich, z których największy w Schönbrunn, a najpiękniejszy w Laxenburgu.

Na lewém wybrzeżu Dunaju leżą wsie Gross, Aspern, Esslingen, Gross-Enzersdorf ku wschodowi i Deutsch-Wagram ku północy, pamiętne świetnemi zwycięstwami Francuzów nad wojskami austriackimi.

b) *Austria Górna* jest przeważnie górzystą. Niższe góry okryte są lasami, które zajmują $\frac{1}{3}$ powierzchni kraju. Liczne jeziora nadają okolicom charakter nader uroczy (Salzkammergut).

Stolicą kraju jest Liniec (30,000 miesz.), w rokosznej położony okolicy, zamieniony handlem i przemysłem.

2. Księstwo Salcburskie.

124 m. □ i 150.000 m.

Położenie jest przeważnie wśród górzystych okolic Alpejskich. Na południowej jego granicy przeciąga pasmo Wysokich Turni, rozgałęziając się u źródeł Mury na Turnie Radstadskie i Karyncko Styryjskie Alpy. Po lewej stronie rzeki Salza ciągną się Alpy wapienne, po prawej zaś rozłożyły się alpejskie podgórze. Głównem zajęciem ludności jest hodowla bydła, w kraju tym wysoko rozwinięta. Sól w Hallein i marmur z Untersbergu należą do najważniejszych płodów tej krainy.

Salcburg (20,000 miesz.), stolica kraju, położony w jednej z najpiękniejszych okolic Europy, jest siedzibą arcybiskupa.

Hallein (4,000 m.) posiada sławne saliny; Wildbad (3,040 stóp nad p. m.) i Gastein, słynne wody mineralne.

3. Księstwo Styryi.

390 m. □ i 1,130.000 m.

Północna część Styryi jest wyłącznie krainą Alpejską; południową jej część zajmują na przemian okolice góryste, równiny i urodzajne doliny. Z Alp przypadają na Styryą:

1) Alpy Noryckie, które przeciągają po kraju dwoma pasmami, z których północne i wyższe legło między Anizą i Murą, południowe zaś między Murą i Drawą.

2) Do północnych Alp wapiennych należą pasma: Kammergebirge (Dachstein 9,500.), Hochschwab, Schneealpe i Raxalpe.

3) Południowe Alpy wapienne wkraczają w kraj z Karyntyi (Ursulaberg, Donatiberg) i sięgają aż do Kroacyi. Najznacniejsze równiny są: Gradecka, Lipnicka i Ptujaska (Pettau). — W południowej Styryi trudnią się uprawą zboża, wina i owoców; w północnej chowem bydła i górnictwem.

Grac albo Gradec (70,000 mieszk.), jest stolicą kraju, siedzibą arcybiskupa, posiada uniwersytet, a przemysłem i handlem niepoślednie w tych okolicach zajmuje miejsce. Mariazell, sławne na całe państwo odpustami, gromadzącymi corocznie przeszło sto tysięcy pobożnych pielgrzymów. Marburg (8,000 m.), prowadzi znaczny handel winem i zbożem. Bruk nad Murą, miasto handlowe. Leoben posiada sławną akademią górniczą. Ausee znaczne saliny.

4. Księstwo Karyntyi.

180 m. □ i 360.000 m.

Karyntya zajmuje dorzecze górnej Drawy i leży między głównem pasmem Alpejskiem i południowemi Alpami wapiennemi. Najwyższym punktem kraju jest szczyt góry Grosglockner, (12,000 stóp) na granicy Tyrolu i Salcburga.

Znaczniejsze doliny są: wyższa i niższa dolina Drawy, dolina Białej (Möllthal), Jeziernicy (Liser) Kerku (Gurkthal) i Lawantu.

Z jezior zasługują na wspomnienie: jezioro Białe, Milstadskie, Ożewskie (Osiachersee) i Werbskie (Wörthersee.)

Główne bogactwo Karyntyi spoczywa w jej rudach żelaznych, w kopalniach ołowiu i w łakach górskich.

Celowiec (Klagenfurt), stolica kraju, liczy 14,000 mieszk., posiada wielką fabrykę bieli ołowianej (bleiweis) i rymarnię. Biellak (Villach), starożytne miasto nad Drawą. Bleiberg posiada bogate kopalnie ołowiu. W Hüttenberg, Lipnicy, Freibach i St. Veit znajdują się najznamienitsze huty żelazne.

5. Uksiążęcone hrabstwo

Tyrolu i Vorarlbergu.

509 m. □ i 890.000 m.

Tyrol zapełniony jest zupełnie Alpami. Alpy centralne snują się w trzech pasmach po krajin: Retyk (Rhaetikon) od Turni nad doliną Jamską (Jamthaler-Ferner) aż po wierzchowiny Grübelkopf; Turnie Ötzthaler, Stubayer i Cillerthaler, ostatnie przechodzą na granicy Salcburga w Wysokie Turnie; Pasma Ortlera, u źródeł Addy z najwyższym w całym

cesarstwie szczytem, Ortlerem 12.390. Południowe Alpy wapienne, tworzą południową Tyrolu granicę, rozszerzając się znacznie po kraju. Północne Alpy wapienne ciągną się przez Voralberg, gdzie się stykają z pasmem Retykonu.

Ziemia Tyrolu jest tylko w małej części urodzajną. Uprawa lasów i chów bydła stanowią dlatego główną gałąź gospodarstwa krajowego. Przemysł fabryczny jest znaczny zwłaszcza na północy. Fabryki trudnią się głównie przerabianiem bawełny.

Znaczniejsze miasta są: Innsbruck (15,000 miesz.), stolica kraju, posiada uniwersytet, wspaniały kościół z uwagi godnymi pomnikami. Bryxen nad Eisakiem, siedziba biskupa. Botzen prowadzi znaczny handel. Meran odznacza się swém łagodném podniebieniem, skąd też przez chorych odwiedzany bywa. Trydent, sławny po wszystkie czasy z powszechnego soboru kościelnego, który się tam odbył w wieku XVI. Bregencya, nad jeziorem Bregenckim, w uroczej położona okolicy.

6. Księżstwo Krainy.

173 m. □ i 490.000 m.

Kraina jest krajem górzystym, położonym między Karawankami i doliną Kupy (Kulpy). Na północy i północnym zachodzie kraju ciągną się Alpy wapienne, przechodząc na wschodniej granicy w płaskowzgórze Krasu. Jako szczególność w tym kraju wspomnieć wypada o mnóstwie małych jezior i podziemnych pieczar, między któremi grota Postojeńska (Adelsberg) słynie w całym świecie.

Kraina posiada znaczne bogactwa w budulcu i paliwie. Nacelniejszym kruszcem Krainy jest żywe srebro, wydobywane w Idryi, a prócz tego kopalnie węgla

brunatnego. Chów bydła nieznaczny, a produkcja zboża nie wystarcza na potrzeby kraju. Fabryczny przemysł jest dopiero w rozwoju.

Lublana (Laibach), stolica kraju, liczy 24,000 mieszk., prowadzi znaczny handel mianowicie zbożem. Idria z sławnymi kopalniami srebra. Toplitz (Töplitz), posiada ciepłe kąpiele.

7. Pobrzeże.

139 mil □ i 580.000 m.

Składa się z uksiążęconego hrabstwa Gorycyi i Gradyszcz, margrabstwa Istrii i miasta Tryestu z okręgiem i zajmuje zachodnią pochyłość Krasu ku morzu Adryatyckiemu.

W okolicy źródeł Soczy (Isonzo) rozłożyły się wschodnie odgałęzienia Alp wapiennych. Monte Canin 6.980 stóp], Trójgłów (Terloug) 9.000 stóp. Między Idrią i Soczą leży. Wysoki Kras z płaszczyzną Lasu Tarnowańskiego [2.500 stóp] i cały Niższy czyli (właściwy) Kras [1.600 stóp] wraz z Czyczewiną [1.900 stóp]. — Dalszym ciągiem tego pogórza są wyspy Kwarnerskie a w szczególności wyspy Czres (Cherso) i Łoszyn (Lusin).

Lubo w Pobrzeżu znajdują się znaczne obszary urodzajnej ziemi, przecież większa część mieszkańców szuka wyżywienia w żegludze. Prócz niej stanowią źródło zarobku dla mieszkańców: uprawa kukurudzy i pszenicy, wina, hodowla jedwabników, rybołówstwo i produkcja soli morskiej.

Tryest (70,000 mieszk., wraz z okręgiem 117,000 mieszk.) jest stolicą całego Pobrzeża i największym miastem handlowym całej monarchii. Położony nad zatoką, z której rocznie wypływa około 10,000 okrętów, skupia w sobie prawie cały handel mo-

narchii z Włochami i Lewantą. Najznamienitszym zakładem miasta jest towarzystwo Austriackiego Lloyd'a, którego działalność rozciąga się na morze Adryatyckie, całą Lewantę i morze Czarne aż po Trapezunt. Dla nauki żeglugi i handlu jest tam akademія nautyczna i handlowa. Lipnica u podnóża Krasu, posiada stadninę cesarską. Gorycyja (Görz) 12,000 mieszk., położona na żyznej równinie, jest stolicą arcybiskupa. Monfalcone, miasto portowe, posiada ciepłe kąpiele. Pirano (9,000 mieszk.), słynne wielkimi warstatami okrętowymi. Rowini (Rovigno) 10,000 m. ma dwa porty i wielkie warstaty okrętów. Pola, jeden z najpiękniejszych portów w Europie i najznakomitszy port wojenny dla austriackiej marynarki.

8. Królestwo Dalmacyi.

222 mil \square i 450,000 m.

Kraj ten składa się z lądu stałego i wielkiej ilości wysp leżących wzdłuż побереża. Tak ląd stały, jak i wyspy są wyżynami natury krasowej, które ciągną się od tak zwanych Alp Dynarskich aż do morza, tworząc liczne wyspy, jakoby dalszy ciąg gór lądowych. Orjev [6004'] jest najwyższym szczytem całego kraju koronnego. — Morze tworzy kilka zatok w głąb kraju, z tych najznakomitszą jest zatoka Katorska.

Klimat Dalmacyi jest najłagodniejszy w cesarstwie. Do znaczniejszych płodów kraju zaliczamy: Sól morską, wino, oliwę i ryby. Mieszkańcy zajmują się także chowem koni.

Zadar (Zara, 10,000 mieszk.) stolica kraju, twierdza drugiego rzędu. Tamtejsze fabryki rosolisów (maraschino) mają wielki obdyt. Split (Spalato, 16,000 mieszk.) stolica biskupa, niegdyś rezydencyja cesarza Dyoklecjana, prowadzi znaczny handel z Włochami i Turcyą. Dubrownik (Ragusa, 600 mieszk.) nad morzem z warowniami starożytnego kształtu. Kotor (Cattaro), wewnątrz

zatoki tegoż imienia, jest ogniskiem handlu z Czarnogórą. Lissa z wyborynym portem wojennym.

9. Królestwo Czeskie.

903 mil \square i 5,200.000 m.

Kraj ten ma postać czworoboku, którego strony otoczone są wyniosłemi pasmami gór, nakształt wału. Południowo zachodnie pasmo nazywa się Szumawą czyli Lasem Czeskim; zachodnie górami Smereczanemi (Fichtelgebirge); północno - zachodnie Rudawami czyli górami Kruszcowymi; północno-wschodnie Sudetami; wreszcie południowo-wschodnie Czesko - Morawskimi górami (§. 62).

Kraj między temi górami jest prawie wszędzie wyżną, wzniesioną do 1000 stóp wysokości, poprzedzianą pasmami gór na kotliny mniej lub więcej szerokie. Środkiem kraju płynie z południa ku północy Wełtawa, przyjmując wszystkie płynące wody Czeskie: Wotawę, Sazawę, Berunkę a wraz z Elbą, Ochrzę, Malszę i Bilinę.

Główném bogactwem królestwa są płody mineralne. Do tych należą: węgle kamienne i brunatne, cyna, srebro, żelazo, ołów, siarka, siarczan żelaza, ałun, grafit i granaty. Z królestwa roślinnego wydają Czechy: zboże, mianowicie żyto i owies, ziemniaki, len, buraki, rzepak, chmiel, wreszcie wiele szlachetnych gatunków owoców. Lasy dostarczają rocznie przeszło milion sągów drzewa, — Najgłówniejszą gałęzią chowu bydła w Czechach jest hodowla szlachetnych owiec. — Przemysł czeski jest wysoko rozwinięty. Główniejsze wyroby przemysłowe są: szkło, zwierciadła, płótna, towary bawełniane i wełniane, papier, cukier burakowy, piwo i wódka.

Praga, [100,000 mieszk.], po obu stronach rzeki Wełtawy, jest stolicą królestwa.

Praga jest jednym z najpiękniejszych miast w Czechach; nad niem panuje zamek Hradżyn, na górze 200 stóp wysokości, pełen historycznych wspomnień i pamiątek. Liczne kościoły, pałace i uniwersytet starożytny, tudzież fabryki różnych wyrobów, czynią Pragę najznakomitszym miastem nietylko Czech, ale i ziem słowiańskich, pod panowaniem niemieckim zostających. Reichenberg (20,000 mieszk.) położony w okolicy przemysłowej i zajętej głównie wyrobem tkanin wełnianych, lnianych, wyprawą skór itd., uważany jest po Wiedniu i Bernie za najważniejszą miejscowość przemysłową Austrii. Budziejowice (Budjewice) miasto handlowe między okolicami dorzecza Elby i Dunaju. Haida jest punktem środkowym czeskiego hutnictwa szkła, rozwiniętego nader wysoko. W okolicach miasta Przybram, w którym znajduje się akademia górnicza, leżą obfite kopalnie węgla, ołowiu, a nawet srebra. W północno-zachodnich Czechach leżą miasteczka ze źródłami mineralnymi: Karlsbad (Karlowe Wary), Marienbad, Cieplice, posiadające europejską sławę. — Do licznych miejsc warownych w Czechach należą: Kralowy Hradec (Königrätz), Jozefów (Josefstadt), Theresin (Theresienstadt).

10. Margrabstwo Morawskie.

386 m. □ i 2,000,000 m.

Margrabstwo Morawskie obejmuje znaczną część dorzecza Morawy aż po ujście Dyi. W południowym kierunku stacza się kraj ku dolnej Morawie, Dyi i Szwarawie; gdy z wszystkich stron innych spiętrzyły się dość znaczne góry. Wzdłuż granicy północno-zachodniej ciągną się góry Czesko-Morawskie; wzdłuż północno-wschodniej Sudety z Jesionkami i górami nad Odrą, na południowo-wschodniej granicy wznoszą się Karpaty.

Ziemia Morawska nie obfituje tak w kruszce, jak Czechy; znajdują się tam tylko rudy żelazne, węgiel, ałun i grafit. Główném bogactwem jęj jest rola. Morawia uprawia zboża, ziemniaki, buraki, len, rzepak, proso, mak, groch i różne rośliny korzenne i aptekarskie mianowicie lukrecyą i rebarbarum. Wina produkują przeszło $\frac{1}{2}$ mil. wiader. Lasy są rozległe i dobrze zagospodarowane. Z bydła hodują najwięcej owiec. Głównymi wyrobami przemysłu są towary wełniane, lniane, bawełniane, towary żelazne i cukier burakowy.

Berno (Brno, Brünn) położone na wzgórzu między Szwarzawą i Switawą, liczy 70,000 mieszk.), jest stolicą kraju, rezydencją biskupa, posiada zakład techniczny, a przede wszystkim jest miastem fabrycznym, tudzież ogniskiem krajowego handlu i rękodzielnictwa. Znojmo (Znaim) (9000 mieszk.), miasto fabryczne. Ołomuniec (16,000 mieszk.) najsilniejsza twierdza cesarstwa, rezydencja arcybiskupa; prowadzi znaczny handel bydłem i zbożem. Igława (20,000 mieszk.) z fabrykami sukna i tytoniu. Nowy Icin (Neutitschein) 8,000 mieszk. z fabrykami sukna i bryczek (najtyczanki). Hradyszcze (Hradisch) leży w bardzo urodzajnej okolicy, obfitującej w wino, zboże i owoce.

11. Księstwo Górnegó i Dolnegó Szląska.

90. m. □ i 500.000 m.

Szląsk jest przeważnie krajem górzystym. Morawsko-Szląskie Sudety przeciągają kraj w południowo-wschodnim kierunku łącząc się w końcu z górami nad Odrą. Najdalej na południe wysuwa się pogórze Pradziada (Altvater) z wzgórzami wyższych i niższych Jesioników (Gesenke), których rozgałęzienia zajmują większą część zachodniego Szląska, tak jak Beskidy większą połowę Szląska wschodniego.

Większa część Szląska należy do dorzecza Odry,

a tylko mała część Szląska wschodniego do dorzecza Wisły. Kopalnie węgla kamiennego stanowią największe bogactwo kraju. Prócz tego obfituje Szląsk: w zboże, konicznice, buraki, len, wełnę, towary żelazne, wełniane i bawełniane, cukier burakowy i wódkę.

Opawa (Troppau) nad Opą. liczy 15,000 mieszk., jest stolicą kraju i znamienitą miastem handlową i przemysłową. W Obergrund jest kopalnia srebra, złota i ołowiu; w Buchbergthal, Endersdorf i Ludwigsthal kopalnie żelaza. Cieszyn (Teschen) (8.300 mieszk.) posiada znamienite fabryki sukna, garbarnie, browary. Bielsk, oddzielony rzeką Białą od Białej, ma kilka fabryk wyrobów wełnianych.

12. Królestwo Galicyi i Lodomeryi z wielkim księstwem Krakowskim.

1365 m. □ i 5,100.000 m.

Ten kraj koronny rozciąga się na północnej pochyłości Karpat od Szląska aż po Bukowinę. Karpaty wkraczają do kraju od Szląska i ciągną się pod nazwą Beskidu zachodniego od Jabłonki aż po rzekę Dunajec, rozszerzając się różnemi równoległymi pasmami dość szeroko na północ. Średnia jego wysokość wynosi 3,420 stóp, najwyższy zaś szczyt, zwany Babią Górą ma 5,450 stóp wysokości. — Na wschód od Babięj Góry zwraca się Beskid bardziej ku południowi, i otacza dolinę Nowotarską i Dunajca u północnej podstawy Tatrów. Tatry dochodzą po stronie galicyjskiej mniejszej wysokości niż po węgierskiej. (patrz §. 61. Tatry). — Na prawym brzegu Dunajca i wpadającego doń Popradu mają pasma górzyste znowu miano Beskidu. Pasma te rozbiegły się szerzej po kraju; za biegiem Wisłoki i Wisłoka natomiast tém niżej opadły ich wierzchołki, wznosząc się najwyżej

do 3000 stóp nad poziom morza, — stąd jego nazwa Beskid Niski a dalej Beskid Szeroki. Od źródeł Świecy poczyna się wschodni dział Karpat zwany Czarnym Lasem. Kierunek Karpat staje się tu wschodnio-południowym, szczyty ich coraz wyższe i dosięgają na Czarnéj Horze 6200 stóp.

Równolegle z łańcuchem granicznym snują się pasma gór, najrozmaiciéj z sobą powiązane, przechodząc zwolna w kraj pagórkowaty, roztoczony u podnóża Karpat. Pomiedzy rozliczemi wzgórzami rozścielają się wzdłuż rzék rozmaite doliny, które znowu zchodzą się w dwóch wielkich równinach, roztoczonych nad górną Wisłą i górnym Dniestrem. Dolina Nadwiślańska obejmuje dolinę górnej Wisły od ujścia Przemszy aż do ujścia Dunajca; dolinę po obu stronach Sanu aż po Bug; a wreszcie dolinę górnego Bugu. Dolina Nad-dniestrzańska, [24 mil dług. 7 szer.] obejmuje okolice, położone nad górnym Dniestrem.

Na tak utworzonej powierzchni ziemi rozlewają się wody Galicyi w podwójnym głównie kierunku. Jedne płyną do Bałtyku z Wisłą, drugie do Czarnego morza z Dniestrem i Dunajem, do którego wpada Prut. (§. 65).

Największém bogactwem kraju z królestwa kruszców jest sól, której nieprzebrane pokłady znajdują się wzdłuż całego pogórza karpackiego, dalej nafta, źródła mineralne, rudy żelazne, siarka, węgiel kamienny i brunatny. — Roślinne płody są; zboża wszelkiego rodzaju, proso, hreczka, kukurudza, kartofle, buraki, rzepa, rzepak, kapusta, groch, bób, fasola, szocewica, len, konopie, tytoń, chmiel. Z owoców oprócz szlachetnych gatunków jabłek, gruszek, wiszni i śliwek, także brzoskwinie, morele i morwy. W kar-

patach znajdują się wielkie zasoby drzewa, z których wyrabiają potaż, maź i terpentynę. — Hodowla bydła dość znaczna a woły galicyjskie zapełniają targi Wiednia i Ołomuńca. Pszczelnictwo, długi czas zaniedbane, zaczyna się w ostatnich czasach podnosić; hodowla jedwabników rokuje piękne nadzieje. — Przemysł galicyjski mało jeszcze rozwinięty. Objawia się on głównie w produkcji wódki, piwa, szkła, cegły, potażu i grubego płótna.

Lwów (75,000 mieszk.), stolica kraju, jest siedzibą rządu krajowego, władz autonomicznych i 3 arcybiskupów. Posiada uniwersytet, akademię techniczną, 3 gimnazya, wyższą szkołę realną, szkołę przemysłową i handlową, i wiele towarzystw naukowych i artystycznych. Naukowy zakład Ossolińskich posiada znamienite zbiory literackie i artystyczne. — Kraków (60,000 mieszk.) był niegdyś rezydencją i miastem koronacyjném królów polskich, a obecnie jest najszanowniejszą i najbogatszą skarbnicą pamiątek narodowych. Kraków posiada Akademię umiejętności, założoną w r. 1873., uniwersytet, zwany Jagiellońskim, bogatą bibliotekę, zakład techniczny, 2 gimnazya, szkołę realną i przemysłową, obserwatorium astronomiczne, Towarzystwo przyjaciół nauk i Towarzystwo sztuk pięknych. — Do znaczniejszych miast w Galicyi zaliczamy: Brody, Tarnopol, Kołomyję, Stanisławów, Przemyśl, Sambor, Tarnów, Drohobycz, Brzeżany, Rzeszów, Stryj, Bochnię, Wadowice, Złoczów, Żółkiew, Czortków, Zaleszczyki, Sącz, Jasło, Wieliczkę, Jarosław. W Swoszowicach, Krynicy, Szczawnicy, Lubieniu, Iwoniczu i Truskawcu znajdują się sławne wody mineralne. W Jaworznie, Sierszy i Niedzieliskachsą kopalnie węgla, w Swoszowicach kopalnie siarki. W Winnikach, Jagielnicy i Monasterzyskach znajdują się wielkie fabryki tytoniu i cygarów; w Łancucie i Tłumaczu fabryki cukru; w Bochni, Wieliczce, Niepołomicach, Drohobyczu, Bolechowie, Kałuszu, Dolinie, Delatynie i Kosowie kopalnie lub warzelnie soli; Biała ma wielkie fabryki sukna; Andrychów, Kęty, Żywiec, Muszyna, Biecz, Gorlice, Leżajsk i Krasiczyn znane z wyrobów lnianych i płócien-

nych. Ulanów nad Sanem jest najznamienitszym składem i przystanią dla handlu drzewem i zbożem do Gdańska. W Ułaskowcach odbywają się sławne jarmarki.

13. Księstwo Bukowińskie.

182 m. □ i 520.000 m.

Kraj ten zapełniają odnogi gór Karpackich, wychodzące od granic Galicyi, Węgier i Siedmiogrodu.

Rzeki: Dniestr, Prut, Seret, Suczawa, Mołdawa, Bystrzyca — płyną w kierunku południowo-wschodnim; Czeremosz tworzy granicę od Galicyi. Płody krajowe: sól, żelazo, trochę srebra i ołowiu; kukurudza, owies, jęczmień, żyto, pszenica, jarzyny, mianowicie ogórki i melony; potaż, bydło rogate, miód i воск.

Czerniowce (33,800 mieszk.), stolica kraju, prowadzi znaczny handel. Suczawa (6,000 mieszk.), niegdyś stolica Multan, odznacza się wyrobem kordybanu i safianu. W Radowcach (Radautz) jest wielka stadnina rządowa, głównie koni arabskich.

§. 79.

II. Kraje Korony Węgierskiej.

1. Węgry (Magyarország)

3.728 m. k. i 15,523.000 m.

Węgry zajmują niziny Naddunajskie od ujścia Morawy aż po ujście Drawy — wraz z górami, które je naksztalt wieńca otaczają. Nizina dzieli się: na Mało-Węgierską między górami Litawskimi i lasem Bałkońskim i Wielko-Węgierską między Alpami i Karpatami. (§. 64.)

Całe pogórze Węgierskie po prawym brzegu Dunaju należy do Alp, których odnogi wchodzi do kraju z Austrii i Styryi. — Na północy i wschodzie otaczają Węgry Karpaty (§. 61).

Z wyjątkiem Popradu, który płynie do Wisły, należą Węgry do dorzecza Dunaju, który zaliczyć należy do najznakomitszych darów, jakimi przyroda Węgry obdarzyła. Obok Dunaju wielkie ma dla kraju znaczenie Cisa; na nią sprowadza się z Karpat drzewo i zboże.

Ze wszystkich krajów cesarstwa austriackiego Węgry najwięcej mają srebra. Prócz tego obfitują Węgry: w złoto, miedź, ołów, cynk, ałun, kobalt, siarkę, węgiel kamienny, sól, a także i w niektóre drogie kamienie. — Nie mniejszém bogactwem kraju są płody z królestwa roślinnego. Oprócz wszystkich gatunków zboża wydają Węgry: kukurudzę, rzepak, tytoń, buraki, len, konopie i kartofle. Pod względem uprawy wina zajmują z pomiędzy wszystkich krajów europejskich pierwsze po Francji miejsce (rocznie około 20 milionów wiader). Okolice góryste pokryte są lasami, na nizinach panuje jednak tak wielki brak drzewa, że opał gnojem zastąpić potrzeba. Chów bydła znajduje się na wysokim stopniu rozwoju. Ilość koni obliczają na 1 milion, bydła rogatego na 2—3 mili. nierogacizny na 2 mil. owiec na 6 milionów. Chów drobiu, zwłaszcza gęsi i kaczek, kwitnie na nizinach. Przemysł mało rozwinięty. Główne przemysłowe wyroby są: szkło zwyczajne, naczynia gliniane i fajki, papier w grubych gatunkach, wódka, cukier burakowy i wyprawiane skóry. W Starój Budzie i Segedynie znajdują się warstwy okrętów.

Peszt (150,000 mieszk.), stolica kraju i najznamienitsze miasto pod względem handlowym. Okazały most wiszący łączy go z Budą (Ofen, 60,000 mieszk.), gdzie stoi wspaniała królewski zamek. Belehrad (Stuhlweissenburg), niegdyś miejsce koronacyjne i groby królów węgierskich. Ostryhom (Gran) liczy 12000 mieszk., jest siedzibą arcybiskupa, a oraz prymasa królestwa węg-

gierskiego. Jager (Erlau) 20,000 mieszk., produkuje wyborne wino czerwone. Segedyn (65,000 mieszk.) zajmuje pod względem handlowym drugie w kraju miejsce. Węgierski Owar (Ungrisch-Altenburg) posiada sławny naukowy zakład gospodarstwa. Presburg (45,000 mieszk.) posiada akademię prawniczą i prowadzi znaczny handel mąką. Tyrnawa, dla licznych kościołów i klasztorów nazywana niegdyś małym Rzymem, prowadzi wielki handel winem. Komarno (12,000 mieszk.), twierdza pierwszorzędna, zbudowana przez króla Macieja Korwina. Koszyce (Kaszau) 17.000 mieszk. główny stek handlu węgierskiego z Galicyą i Polską. Preszów (Eperies), handluje płótnem i winem. Bardyjów (Bartfeld) niegdyś miasto handlowe na drodze do Galicyi, (kwaśnice Bardyjowskie). Wielki Warad (Grosswardein) liczy 24.000 mieszk. jest stolicą rz. i gr. katol. biskupa posiada oraz akademię prawniczą. Debrecin (40.000 mieszk.) trzecie z kolei węgierskie miasto handlowe.

2. W. Księstwo Siedmiogrodzkie (Erdély).

956 m. □ i 2,100.000 m.

Siedmiogród jest wyżyną, otoczoną ze wszystkich stron górami granicznymi. (§. 61.)

Cały Siedmiogród wchodzi w dorzecze Dunaju: Cisa, Temesz, Ołta (Aluta) i Seret są głównymi jego rzekami.

Siedmiogród przewyższa produkcją złota wszystkie inne kraje monarchii. Oprócz złota znajduje się tu także srebro, miedź, żelazo, ołów, sól kamienna, i pokłady węgla brunatnego. — Głównym produktem roślinnym jest tu kukurudza, dalej zaś pszenica, żyto i owies. Plon kartofli jest mierny, a wino rodzi się tylko w dolinach. Chów bydła jest znaczny, głównie hodują jednak owce, których trzody zimują po największej części w Bułgarii. — Przemysł siedmiogrodzki

ogranicza się po największej części na takie tylko wyroby, które służą do zaspokojenia potrzeb krajowych.

Sejm składa się z urzędników, tak zwanych regalistów, mianowanych przez cesarza, i z posłów przez naród wybranych. Sejm posyła z łona swego deputowanych na sejm węgierski.

Sybin (Hermanstadt) położony na wysokiej płaszczynie, liczy 20.000 mieszk. jest stolicą kraju, rezydencją dysunickiego arcybiskupa i posiada akademią prawniczą. Braszów (Kronstadt) położony w pięknej okolicy między górami liczy 30.000 mieszk. jest pierwszym miastem handlowym i przemysłowym w Siedmiogrodzie. Kołoszwara (Klausenburg) 22.000 mieszk. z akademią prawniczą. Belgrad (Karlsburg), stolica biskupa, twierdza i cesarska mennica. Blasch (Blasendorf) stolica gr. kat. biskupa. Zalatna, Abrudbanya, Wereszpatak i Offenbanya posiadają kopalnie złota i srebra. Hunidora (Vajda Hunyad) najznamienitsze w kraju i najlepiej urządzone kopalnie żelaza.

3. Królestwo Kroacji i Sławonii.

335 m. □ i 1,000.000 m.

W miejscu, w którym Drawa i Sawa wchodzą do kraju, dotykają Kroacji odnogi Karawanek nazwane pogórzem Matzel. Z niego wysnuwa się jednolite pasmo, które przeciąga kraj cały w kierunku południowo-wschodnim, przyjmując rozmaite nazwy, jako to: Iwanicy, Żeleznicy, Kalnika, Biło, Czarnego i Białego Wierzchołka. Pasma to opada coraz niżej, wchodząc wreszcie jako nieznaczne wzgórze do Syrmijskiej Fruszkii. — Główne rzeki są: Drawa i Sawa, a wszystkie kraju wody spływają przez nie do Dunaju.

Z znaczniejszych płodów kraju wymieniamy: siarkę, pławione złoto, żelazo, węgle brunatne, naftę, pszenicę,

kukurudzę, owoce strączkowe, wino, chów nierogacizny, owiec (merynosów) i indyków. Przemysł ogranicza się na produkcyi mąki, papieru, szkła, płótna żaglowego i sukna na gunie.

Sejm krajowy złożony jest w ten sam sposób, jak węgierski i zbiera się w Zagrzebiu pod przewodnictwem Bana, naczelnika kraju. — Sprawy wspólne załatwia delegacya, wybrana przez Sejm — wraz z Sejmem węgierskim.

Zagrzeb (Agram) stolica kraju liczy 18,000 m., jest siedzibą arcybiskupa, ma akademię prawniczą i prowadzi znaczny handel zbożem. Karłowac (Karlstadt) twierdza, siedziba dysuna biskupa znaczne miasto handlowe. Stary Sysak (Alt-Sissek) miejsce składowe zboża, spławianego Sawą. — Nad morzem leżą trzy wolne porty, a oraz ważne handlowe ogniska: Rjeka (Fiume) Bakor (Buccari) i Kralowica (Portore). Osiek (Essek) liczy 15,000 m., jest twierdzą i najznakomitszym handlowym miastem.

4. Pogranicze Wojskowe.

583 m. □ 1,197.000 m.

Jest to wąski pas ziemi, ciągnący się od morza Adryatyckiego aż do granicy Siedmiogrodu. Pogranicze wojskowe utworzono w wieku 15. celem utrzymania granicy cesarstwa w stanie ciągłej wojennej obrony przeciw napadom Turków. Z ustaniem tych napadów straciły urządzenia Pogranicza cel właściwy, dla tego postanowiono obecnie rozwiązanie takowego.

Znaczniejsze miasta: Piotrowaradyn (Peterwardein) silna twierdza; Karłowice (Karlowitz), siedziba patriarchy gr. orient. Zemuń (Semlin) znaczne miasto handlowe. Mehadia z sławnymi zdrojowiskami, znanymi już Rzymianom.

§. 80.

c) EUROPA WSCHODNIA.

Europa wschodnia stanowi przeciwieństwo do południowej i środkowej; przedstawia bowiem w rozwinięciu ładu (pod względem poziomym i pionowym) jednostajną równinę, przerzniętą niskimi łańcuchami gór i wzgórz, łęgami błot i korytami potężnych rzek.

Wielka ta równina, odgradzona Uralem od niżu Syberyjskiego, opiera się na czterech granicznych morzach; wybrzeża ich jednak przedstawiają wielką jednostajność, a do tego nie stoją w żadnym prawie stosunku do ogromu ładu, który z północy i południa zamykają.

Geografowie nadają tej równinie nazwę Sarmackiej a to celem odróżnienia jej od równiny północno-europejskiej czyli Niemieckiej i naczynają Wisłę, jako granicę między niemi, chociaż granica taka właściwiej na linię Odry przypada.

Rozwinięcie pionowe.

Na całej tej niezmierniej płaszczyźnie nie wystrzeliły nigdzie właściwe góry, a falista lub pagórkowata powierzchnia jej wznosi się ledwie na kilkaset stóp nad poziom morza. Tylko na północy i południu opasały ją kilka lub kilkanaście mil szerokie wyżyny, które poczynając się u stóp Uralu, ciągną się na zachód i im dalej, tém więcej zbliżają się ku sobie.

Północne czyli uralsko-baltyckie ramię tej wyżyny poczyną się między źródłami Peczory a Dźwiny północnej górami Timańskimi [1.100 stóp], i łączy się dalej ku zachodowi między źródłami Wołgi, Dźwiny zachodniej i Dniepru z lesistemi wzgórzami, zwanemi

Wołchońskim lasem, którego najwyższy szczyt wynosi 1.080 stóp. Na lewym wybrzeżu Dźwiny zachodniej przybiera wyżyna formę płaskowzgórza, zwanego Litewskiem, którego szczyt poszarpany mnogimi korytami rzek, przedstawia pojedyncze grzbiety górzyste. Na północnej stoczystości tego płaskowzgórza, otaczającego morze Bałtyckie, leżą grupy jezior, stąd też przyległe pasma wzgórz Pojezierzem Prusko-litewskiem albo Bałtyckiem się zowią. Dalej ciągną się one ku północnemu-zachodowi aż do Kategatu na półwysp Duński. Odgałęzienie tych wzgórz wchodzi jednym konarem w granice dzisiejszego Królestwa Polskiego, stanowiąc pagórki ziemi Dobrzyńskiej, uwidocznione najwięcej około Dobrzyńa nad Wisłą. Drugi, więcej północno-wschodnim odgałęzieniem w granicach dzisiejszego królestwa, są grzbiety w okolicach Wizajny na miasto Filipów, Sereje, Olitę i dalej za Niemen. Od najwyższego punktu tego grzbietu pod miastem Przerośl, oddziela się znaczniejsze pasmo, idące między granicą Pruską a Suwałkami ku Narwi. Wysokość średnia od 600—700 stóp. Też same pasma na wybrzeżu Niemna około Kowna tworzą wzgórza Kowieńskie, około Mogilan w Grodzieńskiem, Mogilańskie, między rzekami Szczarą i Mołczadą przechodzą w Mińskie, gdzie około Pucewicz dosięgają wysokości 1059 stóp.

Na zachodnio-północnym stoku tej wyżyny leżą gęste lasy liściowe, tudzież urodzajne grunta. W miarę postępowania ku wschodowi niziny północne stają się coraz obszerniejsze, a wilgotny i surowy klimat sprzyja wzrostowi obszernych lasów sosnowych. Dalej ku północy a bliżej grzbietu Uralskiego tworzą te niziny obszerne pastwiska i błota, zwane tundrami i stanowią okolice puste i bezludne.

Południowe czyli czarno-morskie ramię podnosi się z obszaru słonych stepów Kaspijskiego morza i ciągnie szeroką ławicą ku zachodowi Europy. Wyżyny te są łagodnym łukiem ku południowi wydane i otaczają od północy pasmo Karpat szeregiem płaskowzgórz, jakby ziemnym wałem, który się łączy z górami Szląskimi po za Odrą. Płaskowzgórza te nazywają się nad Donem — dońskimi; między Dońcem a Dnieprem — Ukrainą; nad średnim Dniestrem i górnym Bohem — Podolem; nad górnym Bugiem — Wołyniem; nad Wisłą wyżyną Polską, przedłużeniem zaś jej nad Odrą wyżyną Tarnowańską.

Podstawą tych płaskowzgórz jest granit i ta okoliczność staje się przyczyną, iż większe rzeki złobiąc sobie w nich koryta zmieniają poziom łoża, tworząc naturalne lubo nie zbyt wysokie wodospady, zwane progami (na Dniestrze, Dnieprze, Bohu).

Na całej przestrzeni téj, 400 mil dłużej wyżyny, raz tylko spiętrzyła się jej równa powierzchnia w okolicy między górną Pilicą a dolnym Sanem, między Kielcami a Opatowem. Jest to tak nazwane wzgórze Sandomierskie czyli Łysogóry, których szczyty: góra św. Katarzyny albo Łysica 1865 stóp, zaś Łysa czyli św. Krzyska 1813 stóp wynosi.

Między temi dwoma wyżynami rozciąga się w części ich zachodniej, łęg Poleski będący obszerném bagniskiem. Błota te poczynają się już na północ ujścia Warty i dolnej Wisły, a ciągną pasem po nad Bzurą, Wartą przy południowej podstawie pojezierza Bałtyckiego, przez grupy błot po za puszcza Białowieską (w Grodzieńskim), aż nad Pinę i Prypeć. Kraj Polesia porosły borami, a na wiosnę wody występują z ło-

żysk i zalewają go jedném, tylko na łodzi przybytém morzem. Ku wschodowi część środkowa między obu wyżynami podnosi się lekko do Uralu i jest najpiękniejszą, najurodzajniejszą krainą Rosyi, posiadającą tak nazwany czarnoziem.

Góry półwyspu Krymskiego zwane Tauryckimi czyli Jajla (najwyższy wierzchołek Czatur dach [góra Namiotu] na 4.740 stóp wzniesiona), są najwiodoczniej odłamkiem Kaukaskich, odmuliskiem morza Azowskiego przerwanym.

§. 81.

Rzeki Wschodniej Europy.

Kierunek Europejskiego działu wodnego przypada na wschodzie Europy na grzbiet gór Karpackich. Zaczawszy od źródeł Odry i Wisły ciągnie się on samym grzbietem Beskidu, przerzuca się w okolicy Babięj Góry na południe ku Tatrom, wspina na szczyty wysokich Turni, okrąża Spiż, w okolicy Muszyny styka się znowu z Beskidem i biegnie ponim aż do źródeł Sanu. Stąd dział wodny odwraca się ku północy od gór i przechodzi równiną między dopływami Sanu i Dniestru, Dniepru i Bugu ku wielkiemu łęgowi Poleskiemu; w środku zaś gubernii Grodzieńskiej idzie dalej podnosząc się ku północy po linii wyżyn Bałtycko-uralskich aż do źródeł Peczory. Dział ten rozgranicza ogólny kierunek rzek, ku północy i południowi płynących, czyli domorze Bałtyckie i Lodowate od domorza Czarnego, Azowskiego i Kaspijskiego. Do téj linii rozdziału przypierają źródła dziesięciu głównych rzek wschodniej Europy, stanowiących dziecięć systematów wodnych, z niezliczonymi dopływami.

Do morza Polarne go wpada: *Dźwina północna*

i Peczora, przegrodzone od siebie górami Timańskimi. Obie mimo obszerności, są małego znaczenia dla żeglugi i handlu.

Do morza Bałtyckiego wpadają:

1. *Newa* wypływając z jeziora Ładogi [336 mil kwadr.], zasila ją jezioro Onega i inne rzeki odprowadzające wody wielkiej liczby jezior finlandzkich.

2. *Dźwina* czyli zachodnia Dźwina wypływa z małego jeziora na zachód lasu Wołchońskiego nieopodal źródeł Wołgi, przebiega skrajem płaskowzgórza Litewskiego po korycie namulistém i niestałym, i wpada do zatoki Rygańskiej. Z dopływów jej najważniejszą jest rzeka Uła, łącząca się za pośrednictwem sztucznego kanału (Brzezińskiego) z Berezyną, uchodzącą do Dniepru.

3. *Niemen* wypływa z jeziora Kostiuiki (w Mińskiej guberni). Z początku zwraca się na południo-zachód, płynie łukiem do Grodna, poniżej którego przyjąwszy rzekę Łosośną, zwraca się na północ i wchodzi w Pruskie. Powyżej miasta Tylży rozdziela się na dwie odnogi: mniejsza, zwana Russa, przerzyna się ku północy; lewa, właściwy Niemen, bardziej ku zachodowi. Obie wpadają do zatoki zwanój Kurońską (Kurischer Hafen). W ostrym kącie tych dwóch ramion leżą żuławy Tylżyckie. Długość Niemna wynosi 147 mil. Z dopływów jego najważniejszą jest: Mołczad, Szczara, Świśłocz, Łosośna, Czarna i Biała Hańcza z lewej strony; z prawej zaś Korta i Wilia.

Z dopływów Niemna, Szczara ma ważność komunikacyjną, łączy się bowiem kanałem Ogińskiego z rzeką Jasiołdą, uchodzącą do Prypeci, dopływu Dniepru. Jest to droga komunikacyjna z morza Bałtyckiego do Czarnego.

4. *Wisła* wypływa na Szląsku austriackim w obrębie wsi Wisły, z ośmiu źródeł. Zrazu płynie ona doliną podgóorską ku północnemu zachodowi, zwraca się potem ku wschodowi i płynie aż do Zawichosta w kierunku północno-wschodnim. Od Zawichosta zmienia swój kierunek na północny, a poniżej Warszawy zwraca się na północny zachód aż do ujścia rzeki Brdy na granicy Pruskiej, z kądem w kierunku północnym uchodzi kilkoma ramionami do Bałtyku. Górny jej bieg sięga aż po ujście Sanu, środkowy po Brdę. Długość górnego biegu wynosi $53\frac{1}{3}$ mil geogr., średniego 56 m. g. dolnego $32\frac{2}{3}$ m. g.

Dopływy Wisły dadzą się rozdzielić na trzy rodzaje, odpowiadające wielkim ogniwom tej rzeki:

a) Górna Wisła zabiera wody górskie, płynące z gór wysokich przez poprzeczne doliny, z których wynoszą rumowiska skał, żwir, piasek. Wody ich gwałtowne, są zwykle przyczyną nagłych wylewów letnich. Tu należą Karpackie rzeki: Soła, Skawa, Raba, Dunajec, Poprad, San, Wisłok, wszystkie z prawej strony, z lewej bowiem prócz nie wielkich strumieni i rzeczek otrzymuje Wisła jedną Nidę na górnym biegu.

b) Bieg średni Wisły obfituje w najznakomitsze dopływy, mianowicie z prawej strony jako to: Wieprz, Bug i Narew; z lewej strony wpada tylko Pilica.

c) Dopływy dolnej Wisły są już nic nie znaczące, chociaż odprowadzają część wód Pojezierza Bałtyckiego. Największe z nich Drwęca i Brda. Ta ostatnia tém ważna, iż z niej prowadzi kanał Bydgoski do Noteci, będący połączeniem Warty i Odry z Wisłą.

5. Ostatnią rzeką do morza Bałtyckiego jest *Odra*, o której mówiliśmy już przy Europie środkowej (patrz §. 65). Najznacniejszym jej dopływem jest Warta, z Prosną, Obrą i Notecią.

Jeziora znajdujące się w dorzeczu Wisły, rozłożyły się dwiema grupami: jedna znaczniejsza liczbą i wielkością należy do Pojezierza Bałtyckiego, i ciągnie się przez środkową część gubernii Augustowskiej, Prusy Wschodnie i ostatnimi kończynami dosięga Poznańskiego, a mianowicie Kujaw (jezioro Gopło, Sleszyńskie, Wilczyńskie itd.). Z jezior Augustowskich największe jest Wigry, Rozpuda, Necko, itd. Druga grupa należy właściwie do dorzecza Wisły, leży bowiem w środkowej części Lubelskiego przy dorzeczach Wieprza i Bugu.

Do morza Czarnego wpadają oprócz Dunaju:

1. *Dniestr*, ma źródła na grzbiecie Beskidu i płynie wśród gór malowniczymi wąwozami w kierunku wschodnio-południowym. Od Mohylewa skręca się na południe, brzegi jego opadają i odtąd biegnie aż do ujścia rozległymi stepami. Około Biłogrodu dzieli się główne koryto na kilka ramion i limanem przechodzi do morza Czarnego. Dorzecze Dniestru niezmiernie słabo rozwinięte; jeszcze na górnym biegu zasila się dopływami górskimi Karpat, ale dalej jest samotną stepową rzeką, co niekorzystnie wpływa na jego spławność.

2. *Boh* czyli Bug wschodni, bierze początek na granicy Podola i jako samotna rzeka stepowa płynie równolegle z Dniestrem; niewielkiego jest znaczenia z powodu zawad w korycie; uchodzi zaś do morza Czarnego w pobliżu Dniepru.

3. *Dniepr* wypływa z tegoż samego obrębu źródeł, co Dźwina zachodnia i Wołga, to jest u działu wodnego europejskiego, z lasu Wołchońskiego. W większej swój części, bo aż do Jekaterynosławia bieży wybitnym łukiem, wygiętym ku zachodniemu południowi. Wszedłszy zaś w stepy Czarnomorskie po za wykazanem wyżej miastem, łamie się i zwraca ku południowemu

zachodowi, zatrzymując ten kierunek aż do ujścia. Górna część Dniepru aż do ujścia z lewej strony Berezyny, nie posiada ważniejszych dopływów. Średni bieg liczyć można do Kijowa, a nawet do Kremeńczuga. Jest to część rzeki najważniejsza, już to z powodu okolic nad nią położonych, jako też licznych dopływów, z których najważniejsze: Berezyna, Prypec z Horyniem, Irpeń, Roś, Ingulec z prawej strony; z lewej zaś: Soż, Desna, Suła i Worskla. Między Kijowem a Jekaterynosławiem przerynąc grzbiet wyżyn Czarnomorskich, Dniepr tworzy sławne „porohy“ (progi), u których rozwinęła się Sicz Ukraińska. Wszedłszy w stepy, płynie odosobniony korytem szeroki, przez niskie trawiaste płasczyny. Pod Chersonem uchodzi do tak zwanego limanu Dnieprowego. Długość całego biegu wynosi 270 mil.

4. *Don* poczyna się u południowego stoku wyżyny środkowej Rosyi, z jeziora Iwanowskiego w gub. Tulskiej. Przyływ jego mniej więcej naśladuje kierunek Dniepru. Ogólny przebieg 230 mil. Z prawej strony wpada do niego Doniec, z lewej Woroneż.

Do morza Kaspjskiego wpada:

1. *Wołga* bierze swój początek niedaleko Dniepru i Dźwiny zachodniej z wyżyn Wołchońskich jako odpływ jeziora, a bieży naprzód w wschodnim kierunku, zwraca się dalej ku południowi i przerzyna południowe wyżyny Rosyi, a po za niemi wraca znowu do swego wschodniego kierunku. Przy ujściu rozdziela się na 8 głównych odnóg i pomniejszych ramion, tworząc tym sposobem około 70 wysp, niejako deltę, poprzecinaną strumieniami. Ujście jój jednak jest tak płytkie, iż nawet małe statki wpłynąć w nią nie mogą, ale muszą oczekiwać na podniesienie się wody przez wiatr, od morza

wiejący. Dopływy jęj są: Oka i Kama. Długość biegu wynosi 510 mil.

2. *Ural* w górnej części dwoma ramionami dzieli góry tegoż nazwiska na trzy łańcuchy, dalej towarzyszy południowym stokom tychże i przegradza gościniec, którym od wieków dążą ludy od Kaspijskiego morza do Europy.

§. 82.

Cesarstwo Rosyjskie.

Cesarstwo Rosyjskie zajmuje ogromny obszar stałego lądu, obejmujący około 370,000 mil kw., z których na Europę samą przeszło 90,000 mil kw. przypada. Niektóre prowincye Rosyi obszernością wyrównują wielkim państwowi Europy środkowej i zachodniej; przestrzenie te jednak im rozleglejsze, tém pustsze; dziksze i mniej uprawne.

L u d n o ś ć.

Ludność żyjąca na powyższej powierzchni cesarstwa rosyjskiego, wynosi około 76 milionów; przypada z tego na Europę 67 mil. Przyjmując tę cyfrę wypada w Europie na milę kwadr. około 700 ludzi. Stosunek ten jednakże bardzo rozmaity w różnych częściach Rosyi europejskiej, bo w środkowych guberniach i zachodnich, stanowiących jądro państwa, wypada na 1 milę kwadr. daleko więcej ludności, niż w innych. Co do miast, to tylko cztery w tém ogromnym cesarstwie ma więcej ludności nad 100,000.

Główny szczepl ludności wschodniej Europy, a zatém i Rosyi stanowią Słowianie (ogółem 55 milionów głów) rozpadający się na następujące narodowości: 1) Wielko-

Rosyanie [32 miliony], do których zaliczają się także Kozacy Dońscy i Uralscy; 2) Mało-Rusini [11 mil.] i Biało-Rusini [3½ mil.] z Kozakami Czarnomorskimi. 3) Polacy [7½ mil.] Litwini, Żmudzini i Łotysze wynoszą razem około 2 mil. — Niemców osiedlonych przeważnie w prowincjach nadmorskich i południowo-wschodnich rachują do miliona, Żydów do półtora miliona, mianowicie w Polsce i prowincjach niegdyś do niej należących. Finów rachują 3 mil., na wiele narodowości rozdzielonych. Mianem Tatarów [½ miliona] oznaczają w Rosyi nie tylko ludność mongolskiego pochodzenia, ale także Turkomanów, jako to: Kirgizów z nadkaspjskich stepów, Baszkirów między Uralem i Wołgą itp.

Panującym i głównym w Rosyi kościołem jest kościół prawosławny, liczy bowiem ⅓ całej ludności, to jest około 56 mil. Głową tego kościoła jest sam Car. Raskolnicy czyli Starowiercy stanowią sektę kościoła greckiego, trzymającą się dawniej litery ksiąg świętych. Liczą tych wyznawców na 13 mil. Katolicyzm, obecnie srodze prześladowany, jest panującym u Polaków, Litwinów, Żmudzinów i liczy około 7 milionów wyznawców. Ogólna liczba uniatów nie przechodzi dziś 600,000. Protestantów mianowicie w Finlandyi i nadbałtyckich guberniach liczą do 4 mil.; mahometan między plemionami tatarskimi i kaukaskimi 2½ mil.; żydów 1½ mil.; buddystów 200,000, a około 350,000 pogan.

Podział polityczny.

Rząd nieograniczony skupia się w osobie Cara, który nosi tytuł samodzierny całej Rosyi. Sam on jedynie stanowi prawa, i nadaje moc ich wykonania, tak co się tyczy świeckiej jak i duchownej władzy. Pod względem administracyjnym Rosya dzieli się na gubernie, a te

na powiaty. Dla ułatwienia przeglądu zestawiamy je według grup historycznych.

a) **Wielko-Rosya.**

Wielko-Rosya stanowi jądro i główną siłę carstwa. Obejmuje gubernie środkowe (14), tudzież gubernie północne (4) położone nad morzem Łodowatém i morzem Białém.

Moskwa (360.000 m.) nad rzeką tegoż nazwiska, pierwotna stolica państwa, obecnie zaś miejsce koronacyjne carów. Uniwersytet i wiele zakładów naukowych, tudzież księgarstwo i wydawnictwo czynią Moskwę ogniskiem moskiewskiej oświaty i właściwej jój cywilizacji. — Twier, Jarosław i Niżnij Nowogród nad Wołgą liczą od 20 -36 tysięcy mieszk. i są głównymi miejscami handlu okolic nadwołżańskich. Słynne są mianowicie jarmarki Nowogrodzkie, które sprowadzają kupców z całej Rosyi, Bucharyi, Tybetu i innych części Azji. Nowogród u ujścia Wolchowa do jeziora Ilmen, niegdyś potężna i bogata rzeczpospolita, dziś bez znaczenia, podobnie jak Psków, niegdyś stolica udzielnego księstwa. Kaługa (35.000 m.) i Tuła [53,000 m.] znane z fabryk broni i samowarów. — Archangielsk [26,000 m.] nad morzem Białém, miasto dość handlowe — główny punkt wypraw na foki i wieloryby.

b) **Rosya Nadbałtycka.**

Cztery gubernie nadbałtyckie odpowiadają dawnemu podziałowi:

a) **Kurlandya** z byłym miastem stołeczném Mitawą, stanowiła lennictwo Polski. b) **Liflandya** (Infanty) z Rygą [76,000 mieszk.] nad Dźwiną zachodnią. Miasto posiadające port, jest jedném z ważniejszych nad morzem Bałtyckim, prowadzi obszerny handel. Nieopodal leży twierdza Dünamündung, tudzież miasto Dorpat z uniwersytetem niemieckim. W zatoce Rygskiej znajduje się urodzajna wyspa Oesel. c) **Estonia** z miastem Rewel [30.000 m.] obwarowany port wojenny i handlowy przy

ujściu zatoki Fińskiej. d) **Ingermania** czyli gub. Petersburska, z miastem St. Petersburgiem w 1703 r. założonem przez Piotra Wielkiego. Jest on obecnie stolicą Cesarstwa [550,000 ludności] i rezydencją cara, oraz naczelných władz państwa. Wznosi się przy ujściu Newy do zatoki Fińskiej a z powodu swój sztucznej budowy (na palach bitych w bagno), oraz okazałych gmachów jest jedném z najpiękniejszych miast w Europie. Wojennym i handlowym portem Petersburga jest Kronstad (30.000 m.) na wyspie w zatoce Fińskiej zbudowany.

c) **Carstwo Kazańskie.**

Dawne carstwo Kazańskie rozciąga się w dorzeczu Wołgi.

Główne miasto téj okolicy Kazań (98,000 m.) nad Wołgą, jest ważnem stanowiskiem handlowém między Syberyą i krajami nadkaspjskimi. Perm i Ekaterynenburg są ogniskami tamtejszego górnictwa.

d) **Carstwo Astrachańskie.**

Zajmuje ogromne przestrzenie ziemi, po największej części stepy puste, zaś nad Ufą i Wołgą urodzajne okolice.

Astrachan (40,000 m.) na półwyspie przy ujściu Wołgi, miasto fabryczne i handlowe. Seratów (64,000 m.) posiada wielkie pokłady soli. Nad Wołgą mieszka przeszło 100 osad niemieckich kolonistów. Orenburg nad Uralem, twierdza.

e) **Rosya południowa.**

Obejmuje niziny Czarnomorskie, a przeto siedziby niegdyś Tatarskie, kraje dońskich i czarnomorskich Kozaków, a wreszcie Besarabią.

Odessa założona w r. 1792 liczy obecnie do 120.000 m. najznacześniejsze handlowe miasto nad morzem Czarném. Bender dawny paszalikat Turecki i twierdza; Kiszyniew stolica Besarabii (85,000 m.) miasto fabryczne i całe niemal w ogrodach.

Chocim miejscowość długoletnich zapasów Polski z Turcją, uwieńczonych zwycięstwami Polaków. Oczaków, twierdza słynna ze swych składów soli morskiej, w które zaopatruje się cała kraina Małorosyi. Mikołajewsk z wielkimi warsztatami okrętowymi. Cherson na półwyspie Perekopskim warownia i przystań. Pokrowsk, wieś wzniesiona na miejscu dawniej Siczy zaporożskiej.

Na półwyspie **Krymskim** leży: Bakczyseraj, dawna stolica Hanów Krymskich i Symforopol (25,000 m.) dziś najważniejszy gród Krymu. Otaczają go okolice słynne z piękności: Orjanda, Liwadia, Ałupka, Ałuszką, itd. Eupatorya, port kupiecki; Sewastopol twierdza pierwszego rzędu, Bałakława, port dość wygodny; Taganrog port handlowy, Azow twierdza nad morzem Azowskiem u ujścia Donu.

f) **Mało-Rosya.**

Obejmuje dawną Ukrainę na Dnieprze i część kraju za Dnieprem. Składają tę część Cesarstwa gubernie: **Kijowska, Charkowska, Połtawska i Czernichowska.** Główne punkta tego kraju skupiają się na dorzeczu Dniepru.

Kijów, starożytna stolica Rusi nad Dnieprem. (70,000 m.) Kijów uważany jest w całej Rosyi za miasto święte, a szczególnie Ławra Peczerska z relikwiami Świętych ściąga licznych pielgrzymów. Oprócz téj znajdują się tu liczne cerkwie i monastypy. Kijów dzisiejszy posiada nie małe znaczenie handlowe, mianowicie w czasie jarmarku styczniowego, zwanego kontraktakami. Berdyczów (51,000 m.), drugie z rzędu handlowe miasto z téj strony Dniepru.

Z miast za Dnieprem położonych zasługuje przedewszystkiem na uwagę Charków (45,000 m.) położony w ognisku dróg handlowych, łączących południe z wewnętrznymi guberniami środkowej Rosyi. Kremeńczug i Czernichów znaczne handlowe miasta. Pod Połtawą, leżącą nad Worską roztrzygnął

się los Karola XII. Prócz tych zasługują na wspomnienie: Białocerkiew, Korsuń, Humań, Manasterzyska, Smiła.

g) **Gubernie zachodnie.**

W skład ich wchodzi znaczna część ziem oderwanych od Polski w latach o 1772—1807. Obejmują one całą Litwę, dawne województwa: Wołyńskie, Podolskie, Braclawskie, Kijowskie i część ziemi Chełmińskiej z prawej strony Bugu. Obecnie tworzą one gubernie: Wileńską, Grodzieńską, Kowieńską, Mińską, Witebską, Mohylewską, Wołyńską i Podolską.

a) **Podole** rozciąga się w dorzeczu Dniestru i liczy ludności 1½ mil., na przestrzeni 774 mil kw. Główne życie prowincyi skupia się w Kamieńcu Podolskim (20,000 m.), niegdyś warownej twierdzy nad Smotryczem. Uszyca, Jampol nad Dniestrem i Lityń są ważniejsze punkta handlowe.

b) **Wołyń** blisko dwa razy większy od Podola, lecz ludność jego tylko 1½ mil. wynosi. Położony głównie w dorzeczu Prypeci, przetrzymany licznymi dopływami tej rzeki. Żytomierz (34,000 mieszk.) nad Teterowem ma gimnazyum i kilka zakładów fabrycznych. Krzemieniec (10,000 m.) posiadał niegdyś znakomite, przez Tadeusza Czackiego założone, liceum polskie. Łuck, Owrucz, Dubno, miasta handlowe; Zasław, Sławuta, Międzyrzec, posiadają znaczne fabryki.

c) Nad wyższym Dnieprem leży gubernia **Mohylewska** z miastem tegoż nazwiska (23,000 m.).

d) Gubernia **Witebska** rozciąga się w dorzeczu Dźwiny zachodniej, a główną jej rolniczą ludność stanowią Białorusini. Witebsk (23,000 m.) po obu stronach Dźwiny zabudowany, prowadzi znaczny handel. Dynaburg, jest silną twierdzą.

e) Gubernia **Mińska** zajmuje dorzecze górnego Niemna, Berezyny i Prypeci. Mińsk (23,000 m.) nad Swisłoczą, leży w punkcie krzyżowania się dróg lądowych. Pińsk, stolica tak nazwanego Litewskiego Polesia, miasto handlowe. Tutaj także leżały

najznakomitsze miasta wielkich dóbr familii Radziwiłłowskiej, głośnie w dziejach: Nieśwież, Kleck, Słucz, itd.

f) Gubernia **Grodzińska** między średnim Niemnem, górną Narwią i średnim Bugiem. Brześć Litewski, Białystok, Choroszcza, Suprasł, miasta przemysłowe (fab. sukna). Grodno (17,000 m.) leży nad Niemnem, a jako środkowy punkt między Litwą i Polską, służyło niegdyś za miejsce sejmów obu narodów (od 1678 roku). W granicach gubernii Grodzińskiej mieści się tak nazwana puszcza Białowieska, jedyny już zabytek pierwotnych lasów (1½ m. kw.).

g) Gubernia **Wileńska** stanowiąca środek Litwy właściwej, przypiera z jednej strony do Niemna a z drugiej do Dźwiny zachodniej. Wilno, starożytna stolica księstwa Litewskiego, leży przy ujściu Wilejki do Wilii. Pod każdym względem najznakomitsze miasto (56,000 mieszkańców) w tych okolicach.

h) Gubernia **Kowieńska** rozłożoną jest w dorzeczu Niemna a stołeczne jej miasto Kowno (20,000 m.) leży przy ujściu Wilii do tej rzeki.

h) **Królestwo Polskie.**

Królestwo Polskie, dziś do Rosyi wcielone, istnieje od r. 1815 i utworzone zostało skutkiem traktatu Wiedeńskiego. Zajmuje ono 2.320 mil. kwadr. i rozciąga się głównie w dorzeczu górnej i średniej Wisły, tudzież najważniejszych jej dopływów: Wieprza, Bugu, Narwi, Nidy, Pilicy, i Bzury. Tylko zachodnia część należy do dorzecza Warty, północna zaś przytyka wąskim skrajem do doliny Niemna. Pilica na lewym brzegu a Wieprz na prawym rozdziela Królestwo na dwie części: północną w równinach Polskich — i południową, leżącą na płaskowzgórzach: Lubelskiem, Sandomierskiem i Krakowskiem.

L u d n o ś ć.

Na obszarze tym mieszka około 5 milionów ludności. Z téj ogólnej liczby przypada na Polaków 3 $\frac{1}{2}$ miliona, reszta zaś na Rusinów, Moskali, Niemców i Żydów. W okolicach dorzecza Niemna mieszkają także Litwini. Pod względem wyznania rozdziela się ludność mniej więcej w tym samym stosunku co i pod względem narodowości. Cała ludność polska i litewska należy do kościoła katolickiego. Wyznawców kościoła greckoprawosławnego, stałe zamieszkałych, wcale niema. Rusini należą do kościoła grecko - unickiego i mieszkają głównie we wschodniej i południowej części gubernii Lubelskiej. Liczba protestantów dochodzi do 300.000. Z wyznań niechrześcijańskich najwięcej jest żydów; Machometanie mieszkają w Siedleckim, Białskim, Augustowskim i mają dwa Meczety.

Polska jest krajem rolniczym, i wysyła wiele zboża za granicę. W miarę posuwania się od zachodu ku wschodowi kultura rolnicza słabnie. Z hodowli zwierząt najwyżej stoi owczarstwo, a wełna jest przedmiotem wywozu. Z przemysłów rolniczych, gorzelnictwo trzyma pierwsze miejsce, w niektórych zaś okolicach rozwinęło się cukrownictwo. —

Lasy pokrywają jeszcze czwartą część ogólnej przestrzeni Królestwa. Najwięcej ich jeszcze posiada Augustowskie i Płockie; niemniej bogate w lasy jest Podlasie nadbuskie, tudzież Lubelskie nad Sanem i Sandomirskie w Łysych górach. Środki komunikacyjne nie wystarczające. Ogółem rzeki spławne i kanał Augustowski wynoszą 434 mil, a żegluga parowa urządzoną jest tylko na Wiśle.

Podział polityczny.

Królestwo polskie posiadało aż do ostatnich czasów obszerną autonomią, a tylko pod względem militarym

stanowiło wspólność z rosyjskiem cesarstwem. W roku 1867. wcielono atoli królestwo w skład prowincyi rosyjskich, pozbawiając go zarazem dotychczasowego odrębnego stanowiska i wszelkich swobód. Zamiast dotychczasowego podziału na 5 gubernii wprowadzono w r. 1867. nowy podział na 10 gubernii, to jest: Warszawską, Kaliską, Piotrkowską, Radomską, Kielecką, Lubelską, Siedlecką, Płocką, Łomżyńską i Suwałkowską.

Warszawa (200,000 m.) leży na lewym brzegu Wisły, na wyniosłym wzgórzu. Stanowi środkowy punkt administracyi kraju, jest głównym miejscem jego handlu i przemysłu rękodzielniczego a oraz ogniskiem oświaty, literatury i sztuk pięknych w Polsce. Za Zygmunta III. stała się stolicą Rzeczypospolitej (1596 r.) i rezydencyą królów Polskich. Posiada liczne gmachy, a między tymi 33 kościoły. Z gmachów świeckich zasługują na wspomnienie: zamek Królewski, Łazienki, Belweder, ratusz, teatr, szkoły, gmach senatu, i liczne pałace osób prywatnych, dalej uniwersytet z bogatą biblioteką, ogród botaniczny, obserwatorium astronomiczne, gabinety historyi naturalnej, gimnazya i wiele innych zakładów naukowych i dobroczynnych. — Z miastem połączone jest mostem żelaznym przedmieście Praga, pamiętne rzezią w r. 1794. — O milę od Warszawy leży Wilanów, ulubione mieszkanie króla Jana III. Na polach Woli odbywały się elekcyje królów polskich. — Piotrków (11,000 m.) obecnie miasto gubernialne, dawniej miasto sejmowe i trybunalskie. Łowicz nad Bzurą, niegdyś rezydencya prymasów królestwa. — Skierniewice posiadają wspaniały park i należą do tak zwanego księstwa Łowickiego. Łódź (32,000 m) zaludniona przedewszystkiem Niemcami, pracującymi w licznych fabrykach wyrobów bawełnianych i wełnianych. Gostynin i Krośniewice są ogniskami fabrykacyi cukru. Włocławek, stolica biskupstwa kujawskiego, zajmuje się handlem zboża. Brześć Kujawski także prowadzi ożywiony handel zbożowy głównie z powodu bliskości granicy Poznańskiej. Ciechocinek, posiada źródła słonej wody, jedyne w kraju, z których wywarzają sól. Kalisz, niegdyś miasto wojewódzkie,

posiada wiele ozdobnych kościołów, piękne gmachy świeckie i fabryki sukna. Częstochowa nad Wartą, z klasztorem ks. Paulinów wzniesionym na Jasnógórze. W tym kościele pomieszczony jest w osobnej kaplicy Obraz od wieków słynący Cudownej Matki Boskiej, cel licznych pielgrzymów, nie tylko z całej Polski, ale i z całej Słowiańszczyzny. Olkusz, miasto wielce starożytne, niegdyś siedziba polskiego hutnictwa, dziś martwe. Na wschodnio-południowej stronie Olkusza nad Prądnikiem, rozciągają się najpiękniejsze okolice naszego kraju: Pieskowa Skała, Grodzisk, Ojców itd. Sandomierz jest jedném z ważniejszych miast handlowych na górnej Wiśle, z kąd odbija rocznie do 30,000 korcy różnego zboża, mianowicie pszenicy. Prócz tego posiada on liczne kościoły i kilka zakładów naukowych. Zawichost także nad Wisłą nieopodal położony, dzieli się z Sandomierzem obrotem handlu zbożowego. Wiślica, pamiętna statuem Wiślickim, nadanym narodowi przez Kazimierza Wielkiego. Kielce (4000 mieszk.) jest jednym z najczystszych miast prowincjonalnych w Polsce i należało dawniej do biskupów krakowskich, po których pozostał zamek. Radom (10,000 mieszk.) dość zamożne miasto. Chełm na wyniosłej górze kredowej, stolica biskupstwa unickiego. Zamość jest silną twierdzą, niegdyś posiadał akademię przez Jana Zamojskiego założoną. Lublin, miasto starożytne, a dziś co do ludności trzecie po Warszawie, (20,000) nad Bystrycą, płynącą do Wieprza. Lublin posiada mnóstwo pięknych kościołów, gmachów historycznych (zamek królewski, dawny trybunał) i pamiętny jest zjazdem, na którym w r. 1568 za króla Zygmunta Augusta uchwaloną została unia Polski z Litwą. Płock (13,600) nad Wisłą, niegdyś stolica udzielnych książąt, a nawet stałe mieszkanie królów polskich, których zwłoki spoczywają tu w kościele katedralnym. Płock jest na tej części Wisły jedném z najważniejszych miast handlowych; posiada także dość rozwinięty przemysł. Dobrzyń, niegdyś siedziba krzyżaków, dziś miasto handlowe. Pułtusk, Serock i Wyszków nad Narwią i Bugiem prowadzą handel płodami rolniczymi. Ostrołęka, pamiętna bitwą w r. 1831. Suwałki, obecnie miasto gubernialne; podobnie Łomża, jedno z większych i piękniejszych miast w Augustowskiém.

i) **Wielkie ks. Finlandskie.**

Zajmuje ono około 68.000 mil. □ z ludnością $1\frac{2}{3}$ mil., w ogóle Finlandczyków. Na północy mieszkają Lapończycy. Szwedzi stanowią wyższe klasy ludności w okolicach zatoki Botnickiej i Fińskiej. Panującą religią jest luteranizm. Główne miasto Helsingfors (17.000 m.) na półwyspie, wchodzącym w zatokę Fińską. Miasto uniwersyteckie, prowadzi dość znaczny handel drzewem i rybami. O pół mili od miasta na pięciu wysepkach leży Sweaborg, jedna z najsilniejszych twierdz w Europie. Abbo (14.600 m.) naprzeciw archipelagu wysp Alanckich. Tornea przy ujściu rzeki tegoż nazwiska do zatoki Botnickiej, bywa w czasie tak zwanego Solstitium od licznych podróżników odwiedzane, dla przypatrzenia się nie zachodzącemu słońcu. Uleaborg nad zatoką Botnicką, dogodny port handlowy.

k) **Posiadłości Rosyjskie.**

Rosya Azyatycka obejmuje: 1. Kraje zakaukaskie (p. §. 48); 2. Syberyą (p. § 49); 3. Stepy Kirgiskie (p. §. 49).

d) **EUROPA PÓŁNOCNO-ZACHODNIA.**

§. 83.

Szwecya i Norwegia.

Położenie i postać.

Półwysep Skandynawski jest na południu rozdzielony zatoką Skager-Rack, na dwa niewielkie półwyspy. Długością (240 m.) przewyższa wszystkie półwyspy europejskie, szerokość zaś jego wynosi 50 do 90 m.

geogr. Podobnie jak środkowa Europa w kierunku z południa na północ przedstawia stopniowanie od wysokości wyżyny do nizin, tak samo i półwysep Skandynawski zachowuje tę formę w kierunku od zachodu ku wschodowi. Wyżyny alpejskie (składające się z jednego tylko grzbietu Kjölen) zajmują brzeg zachodni i spadają stromo ku morzu, które go rzeźbi i czyni nie mniej rozmaitym, jak zachodnie wybrzeże Anglii. Wyspy Lofoddy są podobnie oderwanymi częściami od brzegu Norwegii, jak Hebrydy odłamami wybrzeży Szkocji.

Wyżyna średnia albo szeroka terasa, stanowiąca przejście od wyżyn Alpejskich do nizin, zajmuje tu podobnie jak w Niemczech najznacniejszą część powierzchni i stopniowo zniża się w równiny. Na tej wyżynie biorą początek i mają swój górny i średni bieg rzeki, tudzież leżą górskie jeziora większych lub mniejszych rozmiarów jako to: Wener, Wetter, Maelar. — Nizina rozciąga się na wschodzie naprzód wąskim, a następnie ku południowi rozszerzającym się pasem, dotykającym wybrzeży morskich, jak góry dosięgają tychże na zachodzie. Z tego też powodu wybrzeże wschodnie ma liczne przystanie i porty korzystne dla handlu i żeglugi.

Ponieważ zachodni stok wyżyn alpejskich tak jest stromym, iż zamiast dolin posiada tylko fiordy, czyli głębokie morskie zatoki, dlatego rzeki rozwinąć się mogły tylko na pochyłości wschodniej. Wszystkie też biorąc początek z pasm alpejskich, szybko przebiegają średnią wyżynę a dosięgłszy dolnym biegiem nizin, uchodzą albo do zatoki Botnickiej (Tornea Elf, Dal-Elf), lub też do jeziora Wener (Klara-Elf), albo nareszcie do morza północnego (Glomen).

Żegluga wewnętrzna łącząca morze Bałtyckie z Północnym, uskutecznia się za pośrednictwem kanału Götejskiego, który z zatoki Göta prowadzi po obejściu wodospadu Troll haetta przez jezioro Wener i liczne małe jeziora do Wetter, a stąd do morza Bałtyckiego.

L u d n o ś ć.

Północne położenie półwyspu, wielka jego przestrzeń zalana wodą i dzika przyroda wysokich, górzystych okolic, niewiele sprzyjają rozkrzewieniu się rolnictwa i wzrostowi ludności, która stosunkowo nieznaczne tylko przestrzenie zajmuje, a w Norwegii ograniczona na same pobrzeża. Dla tego też mieszka w Szwecyi tylko 465 ludzi na mili kwadratowej, w Norwegii zaś mniej jeszcze, bo tylko 250.

Przeważna liczba mieszkańców należy do szczepu germańskiego, stanowi jednak oddzielne pokolenie skandynawskie i dzieli się na Normandów i Szwedów. W północnej części mieszkają Finowie i Lapończycy.

Religią panującą jest luteranizm, rozszerszony nawet między najdalszymi mieszkańcami północy. Liczba katolików bardzo mała; żydzi w niektórych miejscowościach mają pobyt zupełnie wzbroniony.

Rząd w Szwecyi monarchiczno-ograniczony. Związek między obu państwami tworzy tylko wspólność monarchy, każde zaś z nich posiada swój sejm oddzielny, na różnych oparty zasadach.

a) S z w e c y a.

Stolica tego kraju Sztokholm [Stockholm 136.000 mieszk.] leży na wyspach i półwyspach przy ujściu jeziora Mällar, części miasta połączone są z sobą mo-

stami. Jest to najważniejszy punkt przemysłowy i handlowy mianowicie dla wywozu żelaza i drzewa szwedzkiego. Nad północną zatoką jeziora Mällar leży miasto Upsala, posiadające najznakomitszy na północy uniwersytet. Na północno-zachodniej stronie od jeziora Mällar rozciąga się górniczy okręg Szwecyi, a cała ta część kraju nosi nazwę Szwealand. Południowa i lepiej zaludniona część Szwecyi zwana Gotlandyą, posiada na zachodniem wybrzeżu drugie miasto państwa, Gothenborg [45.000 m.] leżący w bliskości Kategatu. Na południu na półwyspie zwanym Skania (Schonen) wznoszą się obok siebie: Lund, rezydencya arcybiskupa, z drugim uniwersytetem Szwecyi i przystanią Karlskroną [16.000 m.]. Ystad i Calmar, przystanie nad kanałem Sundskim. Na północy aż do najdalszych krain, zamieszkałych przez Lapończyków, rozciągają się przestrzenie góryste, zwane Nordland, mało zaludnione, chociaż z kilku składają się prowincyi.

b) N o r w e g i a

Między licznymi przystaniami Norwegii najznakomitsze są cztery. Christiania [65,000 m.] z uniwersytetem — siedziba władz rządowych; Christiansand, Bergen [30.000] i Drontheim. Wywożą stąd żelazo, drzewo, ryby; handel ich w ogóle ożywiony.

Jedyną kolonią szwedzką stanowi wyspa Św. Bartłomieja w małych Antylach. Szwecya i Norwegia prowadzą znaczny morski handel a flota kupiecka obu tych połączonych krain, wynosi blisko 10,000 okrętów, z czego 1/3 na Szwecyą, a 2/3 na Norwegią przypada.

§. 84.

D a n i a.

Królestwo Duńskie w Europie obejmuje: 1. Właściwą Danię, składającą się z części półwyspu Jutlandzkiego i grupy wysp. Te ostatnie znajdują się między Jutlandyą, szwedzkimi i niemieckimi wybrzeżami. 2. Europejskie kolonie złożone z wysp Faroer i Islandyi.

Półwysep Jutlandzki przedstawia nader bogate i różnorodne rozwinięcie wybrzeży, wyrzeźbionych licznymi wpadlinami morza i zatokami, tworzącymi wyborne przystanie. Z tego też powodu przewyższa Dania półwysep Skandynawski. Przeciwnie, rozwinięcie pionowe Danii nadzwyczaj jednostajne, tak na półwyspie jak i na wyspach. Kształt niziny panującym jest powszechnie. Nie wielkie tylko pasmo [550 stóp] wzgórz Bałtyckiego pojezierza, ciągnie się środkiem półwyspu; najwyższym jego szczytem jest góra *Himmels*.

Ludność Danii wynosi 1,600.000 m. — Panującą religią jest luteranizm, podobnie jak i w państwach skandynawskich.

Duńczycy stanowią osobną gałąź narodowości skandynawskiej; niegdyś zamieszkiwali cały Szlezwig, lecz wyparci z niego zostali przez Niemców.

Rząd w Danii monarchiczno - ograniczony.

T o p o g r a f i a.

A) Królestwo Duńskie składa się w obecnym swym stanie a) z wyspy *Zelandyi* i *Möen*. Tu wznosi się na północno - wschodniem wybrzeżu stolica państwa, miasto Kopenhaga [160 000 m.] a wyżej jeszcze *Helsingör*, oba uniwersyteckie. Wewnątrz wyspy leży miasto *Roeskilde* z świątynią koronacyjną królów

Duńskich; b) z wyspy *Bornholm* najwięcej z wysp Duńskich ku wschodowi położonej; c) z wysp *Tühnen* i *Langeland*; d) z wysp *Laaland* i *Falster*; e) nareszcie z półwyspu północnej *Jutlandyi*, której część zachodnia zajęta jest przez błota zwane Ribes. W ogóle kraj ubogi i mało ludny.

B) Europejskie posiadłości Danii składają się:

1. Z wyspy *Far-Oer* stanowiących grupę małych i nieludnych wysepek, leżących na połowie drogi między Norwegią i Islandyą.

2. Z wyspy *Islandyi*, leżącej na granicy strefy umiarkowanej i podbiegunowej, której dotyka północnym swym brzegiem.

Wnętrze wyspy spiętrzone jest w mnóstwo grzbietów górzystych, które przy wysokości 2700—3000' pokryte są wiecznym śniegiem i lodem. Siły wulkaniczne, wstrząsające tą wyspą, objawiają się albo wybuchami licznych (29) wulkanów, z których Hekla i Krabla najznacześniejsze, albo też wyrzutami gorących wód i źródeł w kształcie wysokich wytrysków jak np. Geizer. Zaledwo dziesiąta część wyspy (mianowicie zatoki i fiordy na stronie zachodniej) zamieszкана. W najznacześniejszym miasteczku Reikewick w pół w ziemie schowanych budowlach mieszka 17000 m., a na całej wyspie znajduje się i ich tylko 68,000.

C) Kolonie duńskie zaeuropejskie są:

1. *Grenlandya*, posiada klimat daleko surowszy, niż Norwegia i Islandya, głównie dla tego, iż prąd biegunowy ze wschodu pędzi skały lodowców ku jej brzegom, mianowicie zaś w porze letniej, a które tając zniżają temperaturę. Eskimosy mieszkający w głębi kraju, głównie utrzymują się z polowania na morsy, których mięso dostarcza im żywności, skóry zaś odzieży

i mieszkania, a tłustość służy do oświetlenia i ogrzewania.

2. Trzy północno-zachodnie wyspy Małych Antylów (Święto-Krzyska, św. Tomasza i św. Jana).

3. Kilka faktoryi handlowych na zachodniem wybrzeżu Afryki, w Gwinei.

§. 85.

Wielka Brytania.

Położenie i wielkość.

Wyspy, objęte nazwą Wielkiej Brytanii, leżą na oceanie Atlantyckim, zwrócone najobszerniejszą, najdostępniejszą i najbogatszą częścią (wschodnio-południową) ku stałemu lądowi Europy. Od tego ostatniego oddzielają je nie wielkie tylko przestrzenie oceanu: morze północne i kanał La Manche. Zachodnia część Wielkiej Brytanii składa się z niezaludnionych i nieuprawnych górzystych grzbietów. Wybrzeże to zwrócone ku oceanowi, lecz ma przed sobą jeszcze śródmorską wyspę Irlandyą.

Wielka Brytania, wraz z koloniami wielkością ustępuje tylko jednej Rosyi, a ludnością [218 m.] Chinom. Ludność jęj więc wyrównywa $\frac{2}{3}$ ogólnej liczby mieszkańców Europy i stanowi $\frac{1}{6}$ całego zaludnienia ziemi.

Rozwinięcie poziome

Wielka Brytania i Irlandya posiadają największą rozciągłość w kierunku z północy ku południowi. Szerokość Irlandyi harmonizuje dość z jęj długością, lecz Wielka Brytania, poprzerzynana głęboko zatokami morskimi, przedstawia w tym względzie niezmierną rozmaitość; szerokość jęj wynosi 15—65 mil.

Grupy wysp (podobnie jak w Grecyi) otaczają Wielką Brytanią. Niemal wszystkie znajdują się na północno-zachodniej stronie Szkocyi, jak również między Anglią i Irlandyą. Wyjątek stanowi jedna wyspa Wight (Ueit), leżąca u południowego wybrzeża. Na wschodzie zaś Wielkiej Brytanii i zachodzie Irlandyi nie spotykamy już ani jednej znaczniejszej wyspy.

Rozwinięcie pionowe.

Wnętrze Wielkiej Brytanii nieprzedstawia żadnego ważniejszego ugrupowania gór. Grzbiety górzyste leżą przedewszystkiém na zachodzie i rozciągają się w kierunku od północy ku wschodowi. Sprawia to, iż powierzchnia Anglii równa, a w Szkocyi górzysta.

Grzbiety górzyste Anglii rozłożyły się tylko na jęj zachodniej granicy czterema grupami, z których trzy tworzą półwyspy, idące rzędem z południa na północ, jako to: Cornwall (Kornual), Wales (Uelz), Cumberland (Kemberlend). Rozdzielone są między sobą głęboko w ład zachodzącymi zatokami. Czwarta grupa czyli łańcuchy Penińskie, nazywane z powodu mnóstwa grzbietów górami Peak, tworzą wewnętrzny układ pasm górzystych. Południowo-wschodnia część kraju przedstawia albo równinę, albo téż okolice pagórkowate.

Szkocya pod względem swego rozwinięcia pionowego również rozdziela się na dwie części: górzystą, północno-zachodnią — i równą, południowo-wschodnią. Różnica zależy tylko na tém, iż część równa, nie jest nizina jak w Anglii, ale płasko-wzgórzem Szkocekiem, które zajmuje większą część tego kraju. Granicznikiem zachodnich wyżyn szkockich od północnego zachodu są góry Kaledońskie, od południa Grampian.

W Irlandyi forma niziny przeważa więcej jeszcze, jak w Anglii; wewnątrz wyspy przedstawia obszerną równinę, gdzie niegdzie pokrytą wzgórzami. Po równinie tej rozrzucone są dość obszerne jeziora posiadające charakter stepowy. Wybrzeża tylko, mianowicie na zachodzie spiętrzone są w dość znaczne łańcuchy, niższe jednak daleko od gór Angielskich, a tém więcej Szkockich: dla tego téż są osiedlone i uprawne aż do samych wierzchołków.

R z é k i.

Ponieważ górzyste grzbiety leżą na zachodnim krańcu Anglii, te zatem tylko rzeki więcej się rozwinęły, które biorą początek na ich wschodnim stoku, wpadają one do morza Północnego: Tamiza (Temse), Trent i Ouse (składające jedną rzekę Humber największą w Anglii), Tyne (Tain). Severn, jakkolwiek wpada na zachodzie do zatoki Bristolskiej, przecież bierze początek na wschodnim stoku z pasma gór Walii. W Irlandyi jedyna większa rzeka Shanon. Jeziora znachodzą się w znacznej liczbie w Irlandyi i Szkocyi.

Rzeki angielskie, nawet Tamiza, zawdzięczają swą spławność nie tyle dopływom wód górskich lub leśnych, ile raczej przyplýwowi morza, które podnosi wodę i daleko wchodzi w koryto, a przy ujściach tworzy głębokie i wygodne dla żeglugi zatoki. Ta okoliczność sprzyjała wzrostowi miast handlowych, leżących u ujścia tychże rzek, jako to: Liwerpool nad Mersej, Bristol nad Sewerną, Hull nad Trentą, Newcastle nad Tyną, Glasgow nad Clydą (Klajdą), Limerych nad Shanon (Szenon).

Wszystkie spławne rzeki Angii, Szkocyi i Irlandyi, wszystkie znakomitsze handlowe punkta, łączą się

z sobą siecią sztucznych kanałów, których długość wynosi ogółem mil 800.

Ludność.

Wielka Brytania (nie licząc ziem należących do niej w Europie, jak i w innych częściach świata) liczy 29 milionów mieszkańców. Co do pochodzenia, ludność Wielkiej Brytanii rozdziela się na dwa szczepy: celtycki czyli galijski (10 milionów m.), zajmujący Walią, górną Szkocję, Irlandyę i germański (19 mil. m.), czyli tak zwany anglo-saxoński zajmujący resztę Wielkiej Brytanii.

Większość mieszkańców Anglii należy do kościoła anglikańskiego. W Szkocji przemaga kościół presbiteryański i dość liczne sekty, będące odcieniem luteranizmu. W Irlandyi większość mieszkańców, bo $\frac{4}{5}$ wyznaje wiarę rzymsko-katolicką.

Podział polityczny.

Połączone królestwo „Wielkiej Brytanii i Irlandyi“ stanowi monarchią ograniczoną, gdzie panujący posiada władzę wykonawczą, tudzież nadzór nad sprawami kościoła. Władzę prawodawczą dzieli korona z parlamentem, złożonym z dwóch Izb: wyższej i niższej. Pierwsza składa się z członków dożywotnich, naczelników rodzin posiadających majoraty i z członków mianowanych przez koronę. Członkowie Izby niższej bywają wybierani przez ludność na lat sześć. Ministerstwo odpowiedzialne przed parlamentem. Sądownictwo niezależne, a w przedmiotach kryminalnych sądy przysięgłych.

Pod względem administracyjnym podzielone jest królestwo na hrabstwa (Schires). Z tych przypada na

właściwą Anglią 40; na księstwo Wales 12: na Szkocję 33; na Irlandyą 32.

London (3,000,000 m.) nad Tamizą, jest ogniskiem powszechnego handlu, dokąd rocznie około 30.000 okrętów wpływa i odpływa a oraz największym miastem na ziemi, wynosi bowiem trzy mile długości a dwie szerokości. Do najznacniejszych jego gmachów zaliczamy: pałac królewski, gmach parlamentu, bank, w którego piwnicach zgromadzono niezmierną ilość drogich kruszców, Westminster, katedra St. Pawła. Prócz wielu wspaniałych budowli i instytucji posiada London najwspanialsze w świecie spacerki, a Hydepark jest między nimi największy. Canterbury jest stolicą prymasa Anglii; Cambridge i Oxford sławne miasta uniwersyteckie. Plymouth, Southampton, Portsmouth i Bristol (164,000 m.) posiadają najlepsze porty wojenne. Do najświetniejszych miast fabrycznych zaliczają się: Birmingham (330,000 m.) wyrabia najrozmaitsze przedmioty metalowe; Manchester (360,000 m.) produkuje wyroby bawełniane; Leeds (225,000 m.) sukna; Scheffield (190,000 m.) posiada sławne fabryki nożów; Brandfort (120,000 m.) wyrabia najrozmaitsze wełniane materye. Liwerpool (480,000 m.), Hull (100,000 m.) i Newcastle 110,000 m.) wielkie miasta handlowe. York (40,000 m.) co do znaczenia drugie miasto w królestwie z wspaniałą gotycką katedrą. Merthyr-Tydwil w księstwie Walii posiada ogromne kopalnie żelaza.

W Szkocji. Edynburg (170,000 m.) stolica kraju — z uniwersytetem; Glasgow (400,000 m.) pierwsze miasto handlowe, przemysłowe i najznakomitszy port w Szkocji. Dundee prowadzi handel płótnem, największy w Wielkiej Brytanii; Aberdeen z uniwersytetem.

W Irlandyi. Dublin (320,000 m.) stolica prowincyi, ma uniwersytet; prowadzi znaczny handel. Belfast (120,000 m.) posiada jedną z najwięcej ożywionych przystani, Kork (90,000 m.) najważniejsza przystań na południu.

Europejskie posiadłości Anglii.

1. Wyspa Helgoland nieurodzajna, skalista, położona na morzu Północném, z dwiema naturalnemi przystaniami. Mieszkańcy fryzyskiego pochodzenia zajmują się rybołostwem i służą za sterników.

2. Gibraltar. (stron. 150).

3. Grupa Malty (stron. 142).

Kolonie Angielskie

1. W Ameryce:

Część północnej Ameryki należy dotychczas jeszcze do Anglii, mianowicie zaś krainy na północ pięciu jezior położone, a z powodu surowości klimatu najmniej zaludnione i najsłabiej uprawne. W środkowej Ameryce należą do Anglii wyspy Jamaika, większa część Małych Antyli, wyspy Bahamskie i lesisty okrąg wybrzeża Honduras, z kąd wywożą machoń i inne cenne gatunki drzewa. W południowej Ameryce należy do Anglii większa połowa wybrzeży Gujany i zamieszkałe przez nielicznych rybaków wyspy Falklandskie.

2. W Afryce:

a) Na zachodniem wybrzeżu leży szereg kolonii w Gwinei i Senegambii, za pośrednictwem których Anglia prowadzi handel z wnętrzem Afryki. Odsobnione wyspy Wniebostąpienia i Św. Heleny są stacyami morskimi dla okrętów, płynących do Indyi wschodnich:

b) Na południowym brzegu: Kraj przyładkowy i kolonia Natal; nareszcie:

c) Na wybrzeżu wschodniem wyspa Św. Maurycego i grupy wysp Amiranty i Szeszelskich.

3. W Azji :

Posiadłości w Indyi Przedgangensowej i wyspa Cejlon (stron, 84) Na południowo - zachodnim brzegu Arabii. Aden, służy Anglikom za skład węgla dla żeglugi parowej i za targ skupiający czynność handlową między Abisynią i Arabią.

4. W Australii :

Osady w Nowej Holandyi i Nowej Zelandyi.

Potęga i wpływ Wielkiej Brytanii polega na handlu. Zabezpieczenie tego handlu zmusza Anglią do utrzymywania przewagi na morzu i czyni ją najpiérwszém mocarstwem morskiém. Siły jéj lądowe są małoznaczne i nie więcéj nad sto tysięcy ludzi wynoszą. Flota jednak liczy 1000 statków, między którymi większa część wielkich żelaznych i drewnianych okrętów; załoga ich wynosi przeszło 80,000 ludzi. Broni ona licznych kolonii i jak powiedzieliśmy handlu morskiego, który prowadzi się na 25,000 okrętach żaglowych i 2000 parowych, obsługiwanych przez 170,000 ludzi. Wartość przywozu wynosi 180 mil. funtów szterlingów a wywozu produktów Brytyjskich 120 m. f. s.; ten ostatni składa się głównie z węgla kamiennych, wyrobów żelaznych, bawełnianych (42 mil. f. s.) i wełnianych. W tych więc przedmiotach przemysł angielski stoi najwyżej. Odpowiadają temu rozwojowi przemysłu i handlu i środki komunikacyjne w samej Anglii. Długość kolei żelaznych w połączonych królestwach obliczają na 6,600 mil. ang. długość zaś wszystkich dróg na 100.000 mil. ang.

ROZDZIAŁ ÓSMY.

Ameryka.

§. 86.

Zaludnienie Ameryki.

Ludność Ameryki (około 60 mil.) daleko jest mniejszą, niż we wszystkich innych częściach świata, z wyłączeniem Australi. Składa się ona:

1) Z pierwotnych mieszkańców Ameryki, zwanych Indyanami (12 mil.), którzy dzielą się na kilkaset różnych plemion a dziś wyparci z swych siedzib, istnieją zaledwie w słabych, tułających się szczątkach. 2) Z przybyszów europejskich plemienia romańskiego i germańskiego (31 mil), którzy dokonawszy podboju Nowego Świata, stali się panującą w nim rasą. 3) Z Murzynów (7 mil.), przywiezionych z Afryki celem uprawy ziemi w plantacjach amerykańskich, przez długie wieki niewolników, dziś częściowo przynajmniej usamowolnionych. 4) Z mieszanców ras poprzednich (mulaci, kreole, kwadroni), liczących około 10 mil.

Z tym podziałem na narodowości, przypada także podział na wyznania. I tak: w środkowej i południowej Ameryce, gdzie osiedliło się plemię romańskie, panującą religią, jest katolicka; w północnej zaś, gdzie zapanała rasa anglo-saxońska religia protestancka, roz-

dzielona na mnóstwo najrozmaitszych i często nader dziwnych sekt, między któremi mormonizm, przypuszczający wielożeństwo, nie jest jeszcze najpotworniejszym. Dzikie plemiona Indyanów wyznają fetysyzm.

Osiadła ludność Ameryki tak biali jako i czarni zajmują się rolnictwem, rozwiniętym na północy bardzo wysoko a obok tego przemysłem i handlem. Jedynie pierwotni Amerykanie koczują jeszcze w pierwotnych, zwrotnikowych lasach, w stepach środkowej i południowej Ameryki i w sawanach Missury. Zajmują się po największej części polowaniem lub rybołostwem, któremu zajęciu oddają się także plemiona, mieszkające na dwóch najdalszych kończynach Ameryki: Eskimosy na północy i Patagończycy na południu. Znaczna część Indyanów, szczególnie w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej, w środkowej Ameryce, i w północnej części Ameryki południowej, pomięszała się z Europejczykami, dzieląc oraz zajęcia takowych, mianowicie warstw niższych.

W liczbie państw niezależnych Ameryki, znajduje się tylko jedno cesarstwo, które jednakowoż zawiera więcej niżeli $\frac{1}{8}$ ludności całej tej części świata. Przeważającą formą rządu tak na północy, jak na południu jest forma republikańska; tylko gdy w krajach anglosaxońskiej rasy rzeczywista demokracja rządu nadaje mu trwałość zadziwiająca, w krajach zamieszkałych przez rasę romańską, dyktatura prezydentów i walki stronnictw są powodem ciągłych przemian i niepokoju przeszkadzając zakwitnięciu tych pięknych i bogato udarowanych od przyrody okolic.

Polityczny podział Ameryki.

§. 87.

Ameryka północna.

Ameryka angielska.

Ameryka Angielska rozciąga się od oceanu Atlantyckiego do gór Skalistych na najszerszej, północnej części stałego lądu; z powodu swego położenia północnego liczy tylko 3½ miliony mieszkańców, którzy się utrzymują głównie z handlu futrami i z połowu wielorybów.

Ameryka Angielska obejmuje:

a) *Ziemie Hudsonskie* (wraz z Labradorem) należą tylko pośrednio do korony angielskiej, albowiem Kompania Hudsonska (utworzona jeszcze za Karola II.) nie tylko że włada obszernym handlem futer, ale udało się jej utrzymać w swych rękach administracją, siłą zbrojną, opartą na wzniesionych kosztem kompanii fortach, w których mieszczą się jej główne faktorye. Po odkryciu nowych złotodajnych wybrzeży nad rzeką Frazer (w 1858 r.), okolice z tej strony gór Skalistych wraz z wyspą Wankouwer, zostały oddzielone od terytorium kompanii i utworzyły osobne zupełnie kolonie, jakimi są: Wankouwer, Island i Kolumbia Brytyjska, a nadto przeszły one pod bezpośredni zarząd korony.

b) *Kanada* [2½ mil. mieszk.] z miastem głównym i starożytnym Kingston (12,000 mieszk.), leżącym przy ujściu rzeki Św. Wawrzyńca do jeziora Ontario. Nadto znajdują się w Kanadzie miasta portowe: Montreal (101,000 mieszk. i Kwebek [62,000 m.] nad tą samą rzeką położone, a będące mianowicie

ostatnie, nawet dość silną twierdzą lądową. Nowe zupełnie miasto Kanady jest Ottawa, nad rzeką tegoż samego nazwiska, nieopodal znakomitego wodospadu Chaudière, który wielkością ustępuje tylko wodospadowi Niagary; nad szumiącą i bezdenną jego przepaścią rzucony most wiszący łączy Wyższą i Niższą Kanadę.

c) Połączone wąskiem przejściem półwyspy są: *Nowy-Brunszwig*, składający się prawie jakby z jednego lasu, i *Nowa Szkocya*, czyli dawna Akadya, z portem Halifax [30,000 m.]. Do téj ostatniej należy także półwysep Kap-Breton, bogaty w węgiel kamienny.

d) Wyspy *Neufoundland* i księcia *Edwarda*.

e) Nie wielkie, lecz ludne wyspy *Bermudy*, leżące na wschodnim brzegu północnej Karoliny, są niezmiernie ważną, handlową i wojenną stacją.

Kanada, jakkolwiek zostaje pod rządem korony angielskiej, posiada jednak obszerny samorząd miejscowy, w formie reprezentacyjnej. Władza wykonawcza należy do ministerjum kanadyjskiego, prawodawcza zaś rozdzielona między dwie izby, składające parlament. Ludność Kanady mianowicie Niższej, jest po części pochodzenia francuskiego, gdyż okolice te składały długi czas najważniejszą posiadłość francuską w północnej Ameryce.

Stany Zjednoczone Północnej Ameryki.

Stany Zjednoczone są jedynem dobrze urządzonem, ludnem i potężnem państwem półkuli zachodniej; posiadają bowiem zupełne pierwszeństwo na morzu, przypierając do dwóch największych oceanów. Przez to stały się pierwszym handlowem mocarstwem i rozporządzają flotą kupiecką, która przewyższa nawet marynarkę handlową Brytańską (bez kolonii). Rozwój cywilizacji, przemysłu i rolnictwa w okolicach więcej północnych, a

uprawa kosztownych płodów: indygo, trzciny cukrowej, bawełny i tytoniu w południowych, sprzyjają niezmiernie wzrostowi tak wewnętrznej jak i zewnętrznej potęgi tego demokratycznego państwa.

Ludność Stanów Zjednoczonych wynosi 32 milionów; z tych 26 mil. Europejczyków, 3 mil. Murzynów, reszta Indyanie.

Pod względem religijnym nie ma w Stanach żadnej panującej religii, wszystkie wyznania są dozwolone. Oprócz wyznawców katolickiego kościoła, których liczba dochodzi do 3 milionów, liczą tu 67 sekt chrześcijańskich, między którymi baptyści, metodyści i presbyte-ryanie najwięcej liczą wyznawców. Żydów liczą przeszło 120.000

Stany Zjednoczone składają się obecnie z 36 stanów, 1 okręgu i 2 terytoryi. Stany są to prowincye, posiadające najmniej 60.000 wolnych obywateli z prawem wybierania sobie osobnego gubernatora, który wraz z senatem i izbą reprezentantów — stanowi zarząd miejscowy, utrzymujący porządek za pomocą obywatelskiej milicyi. Wszystkie te stany podobnie jak kantony w Szwajcaryi, połączone są aktem unii czyli związku, z którego dobrowolnie nie mają prawa się wyłączać. Zarząd ogólny interesów związku, powierzony jest kongresowi, złożonemu z deputatów, wysyłanych przez pojedyncze stany. Posłowie ci stanowią Izby: senatorską i reprezentantów, zasiadające w Waszyngtonie. Ogólne prawodawstwo i kontrola do nich należy. Władza wykonawcza zostaje w rękach Prezydenta, który jest obieranym co cztery lata i wraz z gabinetem rządzi krajem, składając kongresowi peryodycznie tak nazwane sprawozdanie. Pod nazwą terytoryi rozumieją się pro-

wincye nabyte przez Rzeczpospolitę czy to orężem, układami lub też przystępujące dobrowolnie, lecz nie mogące być Stanami, bo nie posiadają jeszcze dostatecznej liczby mieszkańców.

T o p o g r a f i a.

1. Sześć Stanów północno-wschodnich: *Maine, New-Hampshire, Vermont, Massachusetts, Konnecticut i Rhode-Island* z miastem Boston [180.000 mieszk.], tworzą tak nazwaną Nową Anglią. Zamieszkuje je czynna ludność, pochodzenia angielskiego zwana Jankees, mianowicie przez Indian, którzy w ten sposób przekształcili wyraz English. Stanowią one prawdziwe jądro związku, koło którego ułożyły się inne stany. Posiadają rolnicze okolice kwitnące, a w Lowell, w stanie Massachusetts i w Bostonie najznakomitsze fabryki bawełniane.

2. Pięć stanów środkowych leżących na wschodzie: *New-York* (pierwszy pod względem ludności, handlu i dobrobytu), *New-Yersey, Pensylwania, Delaware, Maryland*. Zawierają one trzy najważniejsze miasta związku: a) *New-York* [814.000 m.] przy ujściu rzeki Hudson (łączącej się z wielkimi jeziorami za pośrednictwem kanału Erie). Jest to najpierwsze miasto handlowe w Ameryce, a po Londynie i na całym świecie. b) *Filadelfia* (600.000 m.) przy ujściu Delaware w Pensylwanii, stanowi drugie miasto ze względu handlu w Ameryce; posiada obszerną i głęboką przystań, liczne rękodzielnie (mianowicie fabryki machin), szkoły i zakłady dobroczynne. Filadelfia prócz tego jest siedliskiem handlu księgarskiego w Ameryce północnej. c) *Baltimore* [214.000 m.] miasto handlowe Marylandu z uniwersytetem.

3. Związkowy okręg *Kolumbia* obejmuje tylko 2 mile kw. przestrzeni i zostaje pod bezpośrednim zarządem kongresu. Stanowi go główne miasto związku, Waszyngton [61.000 m.] nad Potomakiem. Tutaj zgromadzone są prawodawcze i wykonawcze władze Związku. Miejsce obrad kongresu wznosi się na wzgórku opasane kolumnadą pod nazwą Kapitolium. Mieszkanie prezydenta nazywa się Domem Białym. Waszyngton tylko podrzędne ma znaczenie co do handlu i przemysłu, dla których Nowy - York jest właściwą stolicą w Stanach Zjednoczonych.

4. Z dziewięciu południowo-wschodnich i południowych stanów cztery: *Wirginia*, północna i południowa *Karolina*, *Georgia* leżą około wschodniego brzegu oceanu Atlantyckiego, a inne cztery *Alabama*, *Mississippi*, *Luiziana*, *Texas* rozłożone są około zatoki Meksykańskiej. Obie zaś grupy przegradza *Floryda*, stanowiąca półwysep, wystający między zatoką Florydy i oceanem Atlantyckim. Mieszkańcy tych Stanów po większej części zajmują się plantacjami kosztownych płodów rolniczych, ale nie posiadają żadnego przemysłu, i prowadzą nieznaczny handel.

Nowy Orlean leży przy ujściu Missisippi i jest jedném z miast ludniejszych [170.000 m.] w południowej części Związku. Przystań jego skupia niemal całą masę wywożonych produktów z wielkiego i urodzajnego dorzecza północnej Ameryki, obfitującego w lasy dziś już znacznie niestety przetrzebione, pełne najpyszniejszego budulcu, w węgiel kamienny i rozliczne rodzaje kruszców. Połowa niemal [1½ mil. pak] całej ilości wywożonej z Ameryki bawełny, przechodzi przez to miasto portowe. Nieopodal Nowego Orleanu w stanie

Alabama leży port Mobil, również ważny pod względem handlu bawełną. Nad oceanem Atlantyckim w Georgii z portu Savannah wywożą najlepsze gatunki bawełny, cukier i zboże. W południowej Karolinie Charleston a w północnej — Weligton, oba porty nader wygodne, a ten ostatni prowadzi największy handel drzewem.

6. Szesnaście Stanów leży na zachodzie. Z tych tylko Kalifornia i Oregon leżą przy oceanie Spokojnym. Najludniejszym stanem jest Ohio [2 mil. lud.] na południe jeziora Erie, a na zachód grzbietu Allegańskiego, z miastem Cincinnati [160.000 mieszk.] nazwanem z powodu licznych szkół i dobroczynnych zakładów, zachodnią Filadelfią. W ostatnich czasach, powstały w tych zachodnich stanach i wzrastają następujące miasta: Chikago [250.000 mieszk.] leży przy południowo-zachodnim brzegu jeziora Michigan, na głównej handlowej drodze do zachodniej Ameryki. Uważane jest jako najważniejsze targowisko zboża na całym świecie. Milwaukee [60.000 mieszkańców poczęści Niemców] leży przy brzegu zachodnim jeziora Michigan! St. Louis [162.000 mieszkańców z $\frac{1}{3}$ Niemców] wzniesione nieopodal połączenia się Missury z Missisippi, i dla tego stanowi środkowy punkt nadzwyczaj obszernej wewnętrznej żeglugi i handlu całego środka Stanów Zjednoczonych, gdzie schodzą się wszystkie wielkie koleje żelazne. St. Francisco w Kalifornii liczy 100.000 mieszk. różnej narodowości tak, że nie ma miejsca na całej kuli ziemskiej, przedstawiającego równie pstrą mieszaninę ludności. Gorączce, z jaką do Kalifornii spieszyli górnicy czyli poszukiwacze złota zawdzięcza St. Francisco szybki swój wzrost, a posiadając dogodny port, stało się najważniejszém i najhandlowniejszém

miastem na całym zachodnim brzegu Ameryki. W Kansas szybko wznosi się miasto Humboldt, założone w 1857 roku.

§. 88.

Ameryka Środkowa.

Rzeczpospolita Meksykańska.

Piękny ten kraj zajmuje 36,000 mil □., liczy jednak tylko 8 milionów mieszkańców, przeważnie pochodzenia romańskiego (Hiszpanów), a oraz wyznawców katolicyzmu.

Meksyk składa się: *a*) z wysokiego płaskowzgórza, którego terasy z umiarkowanym klimatem (*terra templada*) mocno są zaludnione; *b*) z dwóch gorących nadbrzeżnych nizin (*terras calientes*) obfitych w płody podzwrotnikowe, lecz z nadzwyczaj niezdrowym klimatem (panującą chorobą: żółta febra). Na płaskowzgórzu leży dobrze i regularnie zbudowane miasto Meksyk (205,000 mieszk.) będące ogniskiem handlu środkowej Ameryki. Oprócz tego znajduje się tutaj znaczna liczba drugorzędnych miast, jakoto: Puebla (80,000 mieszk.), Guadalajara (70,000 mieszk.), San Louis Potosi (40,000 mieszk.). Nieopodal tego ostatniego znajdują się kopalnie srebra. Wąskie pobraże około oceanu Wielkiego posiada szereg najpiękniejszych przystani, zdolnych mieścić największe nawet okręty; z tych najdogodniejszą jest Acapulco. Daleko szersze, lecz zupełnie niezdrowe jest wybrzeże zatoki meksykańskiej, otoczone lagunami, podwodnemi rafami i nieposiadające znaczniejszych przystani, tylko porty Veracruz i Tampico przedstawiają nieco więcej bezpieczeństwa.

Stany połączone Środkowej Ameryki.

Żadna z okolic świata nie przedstawia tyle wulkanów czynnych, co wyżyna Środkowej Ameryki. Na krańcach jej sterczą wysokie wulkaniczne wierzchołki, przerażające strasznymi wybuchami i niszczącym trzęsieniem ziemi. Grunt cały jest wulkanicznej natury, a trzęsienia ziemi są peryodyczne i mieszkańcy już z niemi oswojeni. Na tym to skrajnym przesmyku znajduje się obecnie pięć rzeczypospolitych: *Gautemala* (2,000 mil kw. i 1 mil. mieszk.), *San-Salvador* (350 mil kw. i 600,000 mieszk.), *Honduras* (2,200 mil kw. i 360,000 mieszk.), *Nikaragua* (2,700 mil kwadr. i 400,000 mieszk.), i *Costa-Rica* (1,000 mil kwadr. i 130,000 mieszk.) Wszystkie one tworzą razem połączone państwo z rządem republikańskim. Znaczniejsze miasta w Środkowej Ameryce są: Guatemala, San Salvador (zburzone przez trzęsienie ziemi w r. 1854), Leon, Nikaragua. Wszystkie leżą nad oceanem Wielkim, wyłączając Nikaragua, które wznosi się nieopodal jeziora tegoż samego nazwiska. W stronie północno-wschodniej od Guatemali, około zatoki Honduras, leży Belize czyli Brytyjskie Honduras, okolica leśna, z której corocznie wywożą $\frac{1}{2}$ miliona cetnarów drzewa machoniowego.

Indye Zachodnie.

Indye Zachodnie składają się z 400 wielkich i małych wysp, leżących między północną i południową Ameryką. Dzielą się na kilka grup, a mianowicie: Wielkie i Małe Antyle, i wyspy Bahamskie, albo Lukajskie. Wybornie zroszone, bo obfite w wodę a stąd nader urodzajne Antyle, wydają wszystkie tak nazwane kolonialne płody, wywożone z licznych i dogodnych por-

tów. Ludność całego tego archipelagu sięga do 4 mil. mieszk., między tymi liczą samych negrów 2 mil.

a) *Wielkie Antyle*: Kuba [2,100 mil kwadr. i 1,400,000 mieszk. między tymi 600,000 niewolników], kolonia hiszpańska, jest najpiękniejszą z wysp archipelagu. Głównem zajęciem są tu plantacye trzciny cukrowej, tytoniu, kawy i innych kolonialnych produktów.

Hawanna (180,000 mieszk.) położona nad wspaniałą zatoką zalicza się do rzędu najhandlowniejszych miast na ziemi. Słynne są jej fabryki cygarów.

Portorico [580,000 mieszk.] należy także do Hiszpanów.

Jamaika [440,000 mieszk.] jest posiadłością angielską, produkuje niezmierną ilość cukru, rumu, kawy i korzeni kolonialnych.

Murzyńska rzeczpospolita *Haiti* [480 mil kwadr. i 570,000 mieszk.]; wschodnią część wyspy zajmuje rzeczpospolita Domingo [840 m. □ z 140.000 m.].

b) Wyspy *Bahama* należą do Anglii. W grupie téj mieści się wyspa Guanahani czyli San Salvador, odkryta najpierw przez Kolumba 12. paźdz. 1492.

c) *Małe Antyle* zajmują 220 mil kwadr. i liczą 800,000 mieszkańców. Z nich najważniejsza i najwięcej na południe położona wyspa Trinidad, posiada obfite, spławne rzeki, doskonałe przystanie i jest kluczem do zatoki meksykańskiej; wyspa ta należy także do Anglii. Francya posiada: Martynikę, Gwadelupę i kilka innych małych wyseppek. Własność Duńczyków stanowią trzy niewielkie wyspy: St. Krzyża, St. Tomasza i St. Jana. Szwecya posiada tylko jedną wyspę St. Bar-

tłomieja. Nareszcie Holandia panuje nad wyspami: St. Eustachego i Curaçao.

§. 89.

Ameryka południowa.

Oprócz północno-wschodnich wybrzeży Gujany, stały ląd południowej Ameryki składa się wyłącznie z państw niezależnych, a mianowicie: Z jednego cesarstwa Brazylii, dwóch związków: Kolumbii i Stanów połączonych La-Platy; z siedmiu rzeczpospolitych: Wenezueli, Ecuador, Peru, Boliwii, Chili, Paraguaj i Uraguaj. Nadto włączyć jeszcze należy Patagonią, która dotychczas nie posiada żadnego rządu. Państwa wschodnie zajmują nadmorskie i handlowe krainy. W nich to skupia się głównie ludność w znaczniejsze ogniska i miasta, leżące u wybrzeży oceanu Atlantyckiego. Handel tych miast stanowią produkta królestwa roślin i zwierząt. Państwa zaś zachodnie obfitują więcej w kruszce, niżeli w płody urodzajnej, lecz nieuprawnej gleby.

1. *Stany Zjednoczone Kolumbii* [17.000 mil kwadr.] są jedynem państwem południowej Ameryki, która kończynami dotyka wód obydwóch oceanów, obejmuje okolice północnego i zachodniego stoku Kordylerów, oraz wąskie międzymorze Panamskie. Na wysokięj równinie Bogoty, wznosi się miasto Santa Fe de Bogota [50,000 mieszk.]. Nieopodal ujścia, zamieszkałej przez krokodyle, rzeki Magdaleny, leży ufortyfikowana przystań Kartagena. Panama leży nad zatoką tegoż nazwiska. Miasto to za pomocą kolei żelaznej, przerysującej przesmyk międzymorza, utrzymuje handlowe stosunki między obydwoma wielkimi oceanami.

2. *Wenezuela* [17,300 mil kwadr. i 2,100.000 m.] rozciąga się w kierunku północno-wschodnim, po obydwu brzegach rzeki Orinoko. Miasta jej główne leżą przy spokojnych wodach morza Karaibskiego, albo nieopodal od niego. Między niemi najznacniejszém jest Karakas [50,000 mieszk.] a wszystkie prowadzą znaczny handel z ludnemi okolicami Ameryki, Antylami i Stanami Zjednoczonymi. W skutek tych stosunków, Wenezuela odróżnia się od innych państw południowój Ameryki, dobrobytem i oświatą.

3. *Ecuador* [10,000 mil kwadr. i 1,300.000 m.] otrzymał swoje nazwisko od położenia pod równikiem; obejmuje wąską lecz wysoką równinę Kwito [8,000 stóp] z licznymi, po części wygasłymi, po części jeszcze czynnymi wulkanami. Nieopodal najznakomitszych tych wulkanów: Chimborazo i Cotopaxi, leży miasto główne Kwito, posiadające do 76,000 mieszk. a wyniosłemu położeniu zawdzięcza swój rokoszny i zdrowy klimat, który zjednał mu nazwę rajy ziemskiego.

4. *Peruwia, Peru* [24,000 m. kw. i 2,500,000 mieszk.] rozciąga się od rzeki Amazonki do zwrotnika południowego. Lima [100,000 mieszk.] jest stolicą kraju oraz najznacniejszém miastem. Posiada najdawniejszy uniwersytet Ameryki, i ufortyfikowaną przystań. Callao Cuzco [40,000 mieszk.] było niegdyś rezydencją dawnych władców tego kraju (Inkasów, dzieci słońca).

5. *Boliwia* [25,000 mil kwadr. i 2 mil. mieszk.], leży między Peruwią, Brazylią i Stanami La-Platy, tylko w małej części dotyka oceanu Spokojnego. Miasto Potosi, [20,000 mieszk.] pomimo sąsiedztwa najbogatszych w świecie kopalni srebra, znajduje się w upadku. Obecnie najznakomitsze miasto La-Paz [76,000 m.]

leży nieopodal jeziora Titicaca, 12,000 stóp nad poziom morza wyniesionego.

6. *Chili* [6,000 mil kwadr. i 1,800.000 mieszk.] zajmuje długie a wąskie pobrzeże nad oceanem Wielkim. Obejmuje zatem oprócz grzbietu Andów, pokrytego wiecznym śniegiem, nader gorące i rokoszne okolice nad morzem. Miasto główne San-Jago [80,000 mieszk.] z przystanią Valparaiso (to jest dolina Raju) w r. 1858 zniszczone pożarem, liczy 60,000 mieszk. i jest najważniejszym punktem handlowym na zachodnich wybrzeżach Ameryki południowej.

7. Stany Zjednoczone *La-Platy*, albo tak zwana Rzeczpospolita Argentyńska, rozciąga się między Chilijskimi Andami i oceanem Atlantyckim i zajmuje 39,000 m. kwadr. i 1,400.000 mieszk. Z miast najznaczniejszém jest Buenos-Aires [130,000 mieszk.], leży na prawym albo południowym brzegu Rio-de-la-Platy nad zatoką, przez ujście jęj utworzoną. Przystęp do przystani tego miasta jest tak trudny, iż nawet najmniejsze okręta nie mogą dobijać do brzegu, a większe muszą zatrzymywać się na otwartém i niebezpiecznym morzu. Parana [15,000 mieszkańców] jest rezydencją Związkowego Rządu.

8. *Paraguay* [16,000 mil kwadr. i 1,400.000 m.] jest państwem jedyném z południowo-amerykańskich, które nie dotyka morza. Władze naczelne rządu przebywają w Assuncion [około 48,000 mieszk.] zabudowaném na lewém wybrzeżu Parany.

9. *Uruguay* [3,400 mil kwadr.] równie jak Paragwaj, z trzech stron ma naturalne granice. Handel w nim prowadzi wyłącznie Europejczycy (Francuzi, An-

glicy i Niemcy). Stąd też stanowią przeważną ludność w głównym mieście Montevideo [45,000 mieszk.] przy ujściu La-Platy położonem.

10. *Patagonia* rozciąga się na południowym cyplu stałego lądu Ameryki, otoczonym trzema oceanami. Nieurodzajność gleby odstręcza Europejczyków od chęci zaludnienia Patagonii, albo objęcia jęj pod swoje panowanie. Wąska i skalista cieśnina Magelańska oddziela Ziemię Ognistą od stałego lądu Ameryki.

11. Cesarstwo *Brazylijskie* [152,000 mil kwadr. i 12 mil. mieszk.], jest największe i obecnie jedyne państwo monarchiczne w Ameryce. Wnętrze kraju niemal bez przerwy zarosłe pierwotnymi lasami, w których koczują dzikie plemiona indyjskie. Południową zaś Brazylią składają stepy, pokryte bujną trawą na wysokość człowieka, a przepełnione tabunami koni i bydła rogatego. Produkta (skóry, łój, klój), równie jak i płody plantacyi: ryż, bawełna, tytoń, kawa, cukier, kakao, wanilia itd. uprawianych przez negrów, wywożone bywają z Bahii [180,000 m.] i Rio Janeiro [380,000 mieszk.]. Ostatnie, będąc stolicą rządu, uważa się za najpierwsze miasto w Ameryce południowej.

12. Urodzajne lecz niezdrowe wybrzeże *Gujany* jest jedyną częścią południowej Ameryki, która dotychczas pozostaje w ręku Europejczyków. Część jęj zachodnią posiadają Anglicy (Demerary), środkową Holendrzy (Surynam), wschodnią zaś Francuzi (Kayena).

ROZDZIAŁ DZIEWIĄTY.

Australia.

§. 90.

Ludność Australii.

Ludność Australii należy w części do plemienia malajskiego, w części zaś stanowi przejście między rasą malajską i etyopską. Plemię malajskie zamieszkuje większą część licznych wysp Australii i odznacza się pewnym uzdolnieniem do wyższej oświaty. Inna grupa obejmuje tak nazwanych Papuasów, którzy jakkolwiek mają cerę czarną i włosy kędzierzawe, różnią się jednak wielce tak fizycznie jak duchowo od negrów afrykańskich. Żyją oni dziko trudniąc się połowem ryb i zwierzyny w Nowej-Gwinei, Nowej-Brytanii, Nowej-Irlandyi i na niektórych wyspach Nowo-Hebrydzkich. — Do nich zbliżeni są mieszkańcy Nowej-Holandyi, którzy ze wszystkich plemion całego świata najniżej stoją pod względem oświaty i mają najmniej zdolności do przyjęcia europejskiej cywilizacji.

Liczba osiedlonych tu Europejczyków dochodzi miliona, a cała ludność napływowa, do której należą także i Chińczycy, nie przenosi 2 milionów. W ogóle przypada tu na jedną milę kw. 12 do 13 mieszkańców. Ludność, która nie zostaje pod władzą lub opieką

mocarst europejskich (Anglików, Francuzów, Holendrów, Hiszpanów), tworzy mnóstwo drobnych państweczek, lub co częściej, nie posiada żadnego społecznego ustroju.

§. 91.

Stały ląd Australii.

Rząd Angielski od 1770 r. objął w posiadanie stały ląd Australii i zdołał założyć pięć kolonii nad głównymi wybrzeżami.

Z tych najdawniejszą jest *Nowopołudniowa Walia* ($\frac{1}{3}$ mil. m.) na brzegu południowo-wschodnim. Z odkryciem kopalni złota (w 1851 r.) kolonia ta tak szybko się podniosła, iż corocznie przybywają do niej tłumy osadników. Sydney (90,000 m.), miasto główne, rezydencja generała-gubernatora, nad piękną zatoką Porte Jakson, stanowi punkt środkowy handlu i ma postać miasta europejskiego. Posiada ono warownię Sydney, piękny pałac gubernatora, szpitale, obserwatorium, tudzież liczne fabryki, a bogaci ich właściciele wzniesli wspaniałe gmachy nad zatoką.

Od dawnego terytorium Walii oddzieliła się część północno-wschodnia i utworzyła oddzielną kolonią *Quensland*. Stolica jej Birstane leży nad rzeką tegoż nazwiska nieopodal morza. Osadnicy tutejsi oddają się hodowli koni, które wyprowadzają do Indyi, tudzież hodowli owiec.

Adelajda [40,000 m.) założona w 1836 r., w krótkim czasie doszła do stanu kwitnącego, gdyż sprzyja temu klimat przyjemny (w którym dojrzewa wino), wielkie obszary ziemi zdatnej do uprawy, spławna rzeka Murray, do której uchodzą wszystkie spławne potoki, a nareszcie obfite kopalnie miedzi.

W kącie południowo-wschodnim stałego lądu powstała nowa kolonia *Wiktorya*, zwana aż do 1852 r. Australią szczęśliwą (Australia felix), mająca więcej niż $\frac{1}{2}$ mil. mieszkańców z miastem głównym Melbourne [120,000 m.]. W krótkce kolonia ta stała się jedną z najznakomitszych osad w Australii. Drugie nadmorskie miasto Hilon [20,000 m.], połączone jest koleją żelazną i codzień chodzącym statkiem parowym z Melbourne.

Kolonia Zachodniej Australii przeznaczoną jest dla przestępców. Leży ona na rzece Łabędziej (Swanriver) i najmniejsze ma między koloniami znaczenie. W 1829 r. założono na tych smutnych i piaszczystych brzegach pierwszą osadę, lecz w skutek niepowodzenia prywatnych usiłowań, zapobiegając opuszczeniu kraju, rząd w 1850 r. zmuszony był założyć kolonią karną, gdyż to powiększyło nieco obrót handlowy. Kolonia ta ma tę zaletę, że jest odosobnioną a zatem przedstawia dogodne więzienie, mimo zostawionej swobody ludności osiedlonej. Kraj obfituje w węgiel kamienny, ołów i żelazo. Posiada obszerne pastwiska i grunta, dogodne do uprawy zboża, wina, trzciny cukrowej. Stolicą kolonii jest miasto Porth nad rzeką Łabędzią.

§. 92.

Trzy wielkie wyspy Australii.

1. Ziemia *Van-Diemen* albo Tasmania jest dobrze zroszoną, urodzajną i obfitą w przystanie wyspą i leży na południowo-wschodniej stronie Nowej Holandyi, od której oddzieloną jest cieśniną Basso. Miasto główne Hobarton [18,000 miesz.], jedna z lepszych przystani, pozostaje za pomocą statków parowych w ciągłych sto-

sunkach z Melbournem i Sydnejem. Dawniej była tu także osada karna, w 1852 r. zwinięta.

2. *Nowa Zelandya* [100,000 Europejczyków i 60,000 krajowców] składa się z dwóch wysp obszernych, oddzielonych od siebie cieśniną Koka, tudzież z małej wysepki Stuarta. Zajmuje ona około 5,000 m. □. Wyspa północna zasiana wulkanami, południową zapełniają wysokie góry sięgające po za granicę śniegu i lodowców. Żyją tu ostatki olbrzymich ptaków trzy razy większych od wyrosłego strusia. — Główne miasto kolonii Auckland [10,000 mieszk.] leży na przesmyku tegoż samego nazwiska. Nieopodal cieśniny Koka wznosi się miasto Wellington.

3. *Nowa-Gwinea* [13,000 □ m.] znajduje się w stronie północnej stałego lądu na prost zatoki Karpentaria i oddziela się od Nowej Holandyi cieśniną Torres. Jest to największa z wysp Australii, lecz jój wnętrze bardzo mało znane w skutek dzikości jój mieszkańców.

§. 93.

Grupy wysp Australskich.

1. Archipelag *Nowej Brytanii* z główną wyspą tegoż samego nazwiska, i drugą w środku położoną Nową-Irlandyą, oraz kilkoma mniejszemi przy brzegu wschodnim Nowej-Gwinei. Zwrotnikowa roślinność rozwija się tu w całym swym blasku, a bogactwo gleby zapewnia spokojny byt licznym bardzo mieszkańcom.

2. *Nowa Georgia*, albo archipelag Salomona leży na południowo-wschodniej stronie Nowej Brytanii. Mieszkańcy jój uczą się łatwo rzemiosł i sztuk, lubo

dotychczas centkują ciało tj. nakłuwają je i napuszczają farbami w różne figury i rysunki. Chaty ich dość porządne stanowią wsie skupione.

3. *Nowe Hebrydy* leżą na południu od poprzednich i zaludnione są po części dzikimi ludożercami.

4. Samotna prawie wyspa *Nowa Kaledonia* leży na południowym zachodzie od archipelagu Hebrydzkiego. Niedawno dopiero [w 1854 r.] zajęta została przez Francuzów i przeznaczoną na kolonią karną.

5. Wyspy *Maryańskie* albo *Ladrony*. Pierwotni mieszkańcy, którymi byli malajczycy, ustąpili zupełnie Hiszpanom, którzy tu osiedlili się po wsiach i miasteczkach, trudniąc się handlem i przemysłem wśród rozkosznej przyrody.

6. Wyspy *Karolińskie* leżą między Ladronami i Nową-Gwineą. Są to w ogólności niskie wyspy koralowe, pokryte nieprzebytymi lasami. Tu także osiedlili się Hiszpanie.

7. Wyspy *Towarzystkie* odznaczają się przedewszystkiem pięknnością i różnaitością roślinności. Ludność na nich mieszkająca muskularna i silna, razem z wiarą chrześcijańską przyjęła i cywilizacją europejską. Taiti, jest rezydencją królowej. Grupa ta zostaje pod opieką Francyi.

8. Wyspy *Markizy* zostają pod protekcją Francyi. Mieszkańcy miejscowi należą do najmniej ucywilizowanych w Polinezyi, centkują sobie ciało i szpecą je w najobrzydliwszy sposób.

9. Wyspy *Sandwichskie* leżą wysunięte daleko na północ po obydwu stronach północnego zwrotnika. Znajdują się tutaj znacznej wysokości wulkaniczne góry

[do 16,000 stóp]. Wyspy te obfitują w zimne źródła słodkiej wody i sprzyjają połączeniu się roślinności zwrotnikowej z europejską. Mieszkańcy wysp Sandwichskich odznaczają się zręcznością i kształtnością ciała; porzucili bałwochwalstwo a przyjęli wiarę chrześcijańską. Wyspy te stanowią królestwo, obejmujące 360 mil □, którego stolica jest Honolulu na wyspie Hawaii albo Owaihi. Wyspa ta służy za najważniejszą przystań dla żeglugi na wodach Spokojnego oceanu.

Przebieg choroby
wzrostu i rozwoju w krajach
cywilizacji

DODATEK.

Nr	Nazwa państwa	Wzrost (cm)	Waga (kg)	Uwagi
1	Anglia	170	70	
2	Belgia	175	75	
3	Francja	172	72	
4	Prusy	170	70	
5	Austria	168	68	
6	Włochy	165	65	
7	Hiszpania	160	60	
8	Portugalia	155	55	
9	Węgry	162	62	
10	Chiny	150	50	
11	Japon	155	55	
12	Indie	150	50	
13	Ameryka Północna	170	70	
14	Ameryka Południowa	160	60	
15	Argentyna	165	65	
16	Brazylia	160	60	
17	Chile	165	65	
18	Peru	160	60	
19	Egipt	155	55	
20	Arabia Saudyjska	150	50	
21	Iran	155	55	
22	Turcja	160	60	
23	Indonezja	155	55	
24	Malezja	150	50	
25	Filipiny	155	55	
26	Wietnam	150	50	
27	Thajlandia	155	55	
28	Chiny	150	50	
29	Japon	155	55	
30	Indie	150	50	

Faint, illegible text at the top of the page, possibly bleed-through from the reverse side.

DODATEK

1848

Przegląd statystyczny wszystkich państw i krajów na kuli ziemskiej.

N a z w a	Roz- ległość mil kw.	Ilość mieszkań- ców	Stolica i liczba mieszcz.
1. Abessynia, Ambara, Tigre, Choa	7450	3000000	1) Gondar 7.000 mieszkańców
2. Afganistan i Beludżytan	15160	6000000	2) Kabul 40.000 mieszcz.
3. Anam, Tongking, Kochinchina, Kambodża	9315	9000000	3) Hué 100.000 mieszcz.
4. Anglia ob. W. Brytania			
5. Arabia	48260	5500000	5) Mekka 45.000 mieszcz.
6. Argentyńska Rzeczpospolita	28375	1877490	6) Buenos-Ayres 178.000 mieszcz.
7. Awa ob. Birma			7) obacz 10.
8. Austriacko-Węgierska monarchia	11306	35644858	8) Wiedeń 700.000 mieszcz.
a) Przedlitawskie prowincye			
1. Austrya Dolna	360	1954251	1) Wiedeń 700.000 mieszcz.
2. Austrya Górna	218	731579	2) Liniec 31.000 mieszcz.
3. Salcburg	130	151410	3) Salcburg 30.000 mieszcz.
4. Styrya	408	1131309	4) Gradec 81.000 mieszcz.
5. Karyntya	188	336400	5) Celowice 16.000 mieszcz.
6. Kraina	181	463273	6) Lublana 23.000 mieszcz.
7. Pobrzeże	145	582029	7) Tryest 71.000 mieszcz.
8. Tyrol i Forarlb.	533	878907	8) Insbruck 16.000 mieszcz.
9. Czechy	944	5106069	9) Praga 158.000 mieszcz.

N a z w a	Roz- ległość mil kw.	Ilość mieszkań- ców	Stolica i liczba mieszk.
10. Morawia	404	1997879	10) Berno 73,000 m.
11. Szląsk	94	511581	11) Opawa 16,000 m.
12. Galicya	1426	5418016	12) Lwów 87,000 mieszk.
13. Bukowina . . .	190	511964	13) Czerniowce 34,000 mieszk.
14. Dalmacya . . .	232	442796	14) Zadar 21,000 mieszk.
<i>b) Zaliczawskie prow.:</i>			
1. Węgry	3896	11117623	1) Peszt 201,000 mieszk.
2. Krocacya i Slawo.	407	1160285	2) Zagrzeb 16,000 mieszk.
3. Siedmiogród . .	998	2101727	3) Sybin 18,000 mieszk.
4. Pogranicze wojsk.	542	1307469	
9. Belgia, królestwo . . .	535	4984451	9) Bruksela 189,000 mieszk.
10. Boliwia, rzeczpospolita .	25200	1987352	10) Sucre 24,000 mieszk.
11. Birma (Awa) królestwo .	8961	4000000	11) Mandalay 40,000 mieszk.
12. Brazylia, cesarstwo . .	151973	11780000	12) Rio Janeiro 420,000 mieszk.
13. Chile, rzeczpospolita .	6238	2084945	13) Santiago 115,000 mieszk.
14. Chiny, cesarstwo (z pań- stwami przynależn.) .	192399	475000000	14) Pekin 1,648,000 mieszk.
15. Czarnogóra, księstwo pod zwierzchn. Turcyi	80	96238	15) Cetynia 14,000 mieszk.
16. Dania, Zelandya, Møen, Bornholm	694	1717802	16) Kopenhaga 181,000 mieszk.
Fionia, Langelandya, Lolandya, Falster, Jut- landya, wyspy Farrör, Islandya	1899	79800	
Grenlandya	2200	9830	

N a z w a	Roz- ległość mil kw.	Ilość mieszkań- ców	Stolica i liczba mieszk.
St. Croix, Ś. Tomasza, Ś. Jana	6	38000	
17. St. Domingo, Rzeczposp.	838	136500	17) St. Domingo 15,000 mieszk.
18. Ecuador, Rzeczpospolita	10300	1300000	18) Quito 80,000 mieszk.
19. Egipt	10171	5000000	19) Kairo 440,000 mieszk.
20. Francya, Rzeczpospolita	9599	36103000	20) Paryż 1,852,000 mieszk.
Posiadłości:			
a) w Azji:			a) Pondichéry 40,000 mieszk.
1. Pondichéry, Kari- kal, Yanaon, Chan- dernagor, Mahé	10	253000	
2. Kochinchina z wy- spami Sulo i Kondor	1021	2000000	
b) w Afryce:			b) Algier 52,000 mieszk.
1. Algier	7082	2921246	
2. Senegambia, Ga- bun	4903	803865	
3. Reunion	46	207886	
c) Ameryka połudn. (Gujana)	1650	24432	c) Kajenna 3,000 mieszk.
d) Indye Zachodnie: Martynika	18	139109	d) St. Pierre 28,000 mieszk.
Guadelupa, Depen- dency	30	151594	
e) Ameryka Północ.	4	3799	e) Port Anna Maria 2,000 mieszk.
f) Australia	376	54000	f) Noumea 800 mieszk.
21. Grecya, królestwo	910	1457894	21) Ateny 48,000 mieszk.
22. Guatemala, Rzeczpospol.	1918	1180000	22) Nowa Guatemala 40,000 mieszk.
23. Haiti	480	572000	23) Port au prince 80,000 mieszk.

N a z w a	Roz- ległość mil kw.	Ilość mieszkań- ców	Stolica i liczba mieszk.
24. Hiszpania, rzeczospo- lita z wyspami Balear- skimi i Kanaryjskimi	9200	16835000	24) Madryt 314,000 mieszk.
Posiadłości:			
a) W Ameryce:			
1. Wyspa Kuba z są- siedniemi wysep- kami	2158	1369642	
2. Porto-Riko z sąsie- dniemi wysepkami	169	615547	
b) W Azji:			
Filipiny i archipe- lag Suluh	5368	4348456	
c) W Afryce:			
Presidios i wyspy Gwinei	67	35000	
25. Honduras, rzeczospolita	2215	350000	25) Comayagua 8,000 mieszk.
26. Japonia, cesarstwo . .	7027	32800000	26) Miako 600,000 mieszk.
27. Kosta Rika (Costa Rica) rzeczospolita	1011	135000	27) St. José 25,000 m.
28. Liberya, rzeczospolita .	450	718500	28) Monrovia 3,500 mieszk.
29. Liechtenstein, księstwo	3	8320	29) Liechtenstein 1.000 mieszk.
30. Luksemburg, W. księst.	47	199958	30) Luksemburg 14.000 mieszk.
31. Madagaskar, królestwo	10927	4000000	31) Tananarive 75.000 mieszk.
32. St. Marino, rzeczospol.	1	7080	
33. Marokko, cesarstwo . .	12710	3000000	33 Fes 100,000 mieszk.
34. Maskat	2000	2280000	34) Maskat 60,000 m.
35. Meksyk, rzeczospolita .	36365	9173052	35) Meksyk 210,000 mieszk.

N a z w a	Roz- ległość mil kw.	Ilość mieszkań- ców	Stolica i liczba mieszk.
36. Monako	1/4	3127	
37. Nicaragua, Rzeczpospol.	2736	400000	37) Managua 10,000 mieszk.
38. Niemieckie Państwo (Związkowe) składa się z następujących państw związkowych:	9888	41058139	38 i 39) Berlin 826,000 mieszk.
1. Anhalt, księstwo	42	203354	1) Dessau 17,000 mieszk.
2. Baden, W. księstwo	278	1461428	2) Karlsruhe 37,000 mieszk.
3. Bawaryja, królestwo	1378	4861402	3) Monachium 170,000 mieszk.
4. Brunświk, księstwo	67	311715	4) Brunświk 58,000 m.
5. Brema, wolne miasto	5	123090	5) Brema 83,000 mieszk.
6. Alzacya i Lotaryn- gia (prowincye pru- skie)	263	1549459	6) Strasburg 85,000 m.
7. Hamburg, wolne m.	7	338974	7) Hamburg 240,000 m
8. Hessya, W. księstwo	139	852843	8) Darmstad 34,000 m.
9. Lippe-Detmold, ks.	21	111153	9) Detmold 6,000 mieszk.
10. Lubeka, wolne m.	5	52158	10) Lubeka 40,000 m.
11. Meklenburg-Schwe- rin, W. księstwo	242	557897	11) Szwerin 27,000 m.
12. Meklenburg-Strelie W. księstwo	49	96982	12) Neu-Strelie 8,000 mieszk.
13. Oldenburg, W. ks.	116	314788	13) Oldenburg 14,000 mieszk.
14. Prusy, królestwo	6396	24693066	14) Berlin 826,000 mieszk.
15. Reuss, księstwo, starszej linii	15	89032	15) Gera 18,000 mieszk.

N a z w a	Roz- ległość mil kw.	Ilość mieszkań- ców	Stolica i liczba mieszk.
16. Reuss, księstwo, młodsza linia . . .	5	45094	16 ob. 15.
17. Saksonia, królestwo	272	2556244	17) Drezno 177,000 mieszk.
18. Saxen - Altenburg, księstwo	24	142122	18) Altenburg 18,000 mieszk.
19. Saxen Coburg Gotha księstwo	35	174339	19) Gotha 20,000 mieszk.
20. Saxen - Meiningen, księstwo	45	187844	20) Meiningen 9,000 mieszk.
21. Saxen - Weimar - Ei- senach, W. księstwo	66	286183	21) Weimar 16,000 m.
22. Schaumburg-Lippe, księstwo	8	32051	22) Bükeburg 4,000 mieszk
23. Schwarzburg-Rudol stadt, księstwo . .	18	75523	23) Rudolstad 6,000 mieszk.
24. Schwarzburg - Son- dershausen, księst.	16	67191	24) Sonders- hausen 5,000 mieszk.
25. Waldek	20	56218	25) Arolsen 2,000 m.
26. Wirtembergia, król.	354	1818484	26) Stutgard 92,000 mieszk.
39. Niemiecki Związek cło- wy i handlowy . . .	9935	41258000	39) patrz. 38)
40. Nowa Granada, rzeczp..	16800	2794473	40) Bogota 50,000 m.
41. Nubia i Kordofan . .	22000	3100000	41) Sennar 8,000 m.
42. Paraguaj, rzeczpospolita	5943	1337439	42) Asuncion 48,000 mieszk.
43. Persya, królestwo . .	26450	4400000	43) Teheran 85,000 m.
44. Peru, rzeczpospolita . .	23993	2500000	44) Lima 121,000 mieszk.
45. Portugalia królestwo (na kontynencie)	1623	3996000	45) Lizbona 224,000 m.

N a z w a	Roz- ległość mil kw.	Ilość mieszkań- ców	Stolica i liczba mieszk.
Wyspy: Azory i Ma- deira	62	366000	
Posiadłości:			
a) W Afryce:			
1. Wyspy Kapwerdyj- skie	78	67000	
2. Senegambia, wy- spa Św. Tomasza, Principe	1708	27000	
3. Angola, Benguela, Mossamedes, Am- briz	14700	2000000	
4. Mozambik i Depen- dency	18000	300000	
b) W Azji:			
1. Goa (w Indyach), Salcete, Damao	73	527000	
2. Część wyspy Ti- mor i Kambing	260	850000	
3. Makao (w Chinach)	1	100000	
46. Rosya, cesarstwo			46) Petersburg 681,000 mieszk.
1. w Europie	88298	63658934	
2. w Azji:			
a) Kaukaz	7979	4545319	a) Tyflis 70,000 mieszk.
b) Syberya, Amur, Turkestan	271624	6159786	b). Taszkend 90,000 m.
3. Królestwo Polskie	2216	5705337	3) Warszawa 253,000 m.
4. Finlandya, Wielkie Księstwo	6367	1843245	4) Helsingfors 30,000 n.

N a z w a	Roz- ległość mil kw.	Ilość mieszkań- ców	Stolica i liczba mieszk.
47. Rumunia, księstwa połą- czone:			
a) Multan i	867	1463927	a) Bukareszt 142,000 m.
b) Wołoszczyzny	1330	2400921	b) Jassy 90,000 mieszk.
48. Rzym, stolica papieża			
49. Sahara, puszcza afryk.	114600	4000000	
50. St. Salwador, Rzeczposp.	345	600000	50) St. Salwador 20,000 mieszk.
51. Sandwich (wyspy), kró- lestwo	359	62995	51) Honolulu 12,000 m.
52. Serbia, księstwo	791	1222000	52) Kragujevac 4.000 mieszk.
53. Siam, królestwo	14535	6299000	53) Bang kok 500,000 mieszk.
54. Sudan	68180	70000000	54) Timbuktu 13,000 m.
55. Szwajcarya, Rzeczposp. związkowa	752	2669095	55) Bern 36.000 mieszk.
56. Szwecya i	8024	4168890	56) Sztokholm 136,000 mieszk.
57. Norwegia	5751	1730000	57) Chrystiania 65,000 mieszk.
58. Tripolis, Barka i Fezan	16200	1000000	58) Tripolis 30,000 m.
59. Tunis	2150	2000000	59) Tunis 150,000 mieszk.
60. Turcya, cesarstwo	38934	26973000	60) Konstanty- nopol 1,075,000 m.
61. Turkestan	58124	9000000	61) Bucharą 150,000 m.
62. Uruguaj, Rzeczpospolita	3375	400000	62) Montevideo 125,000 mieszk.
63. Wenezuela	17320	1565000	63) Caracas 50,000 m.
64. Wielka Brytania i Irlan- dya, królestwo	5762	31817108	64) Londyn 3,252,000 mieszk.

N a z w a	Roz- ległość mil kw.	Ilość mieszkań- ców	Stolica i liczba mieszk.
Posiadłości:			
a) W Europie: Hel- goland, Gibraltar, Malta i Gozo . . .	7	163683	
b) W Ameryce:			
1. Kanada Górna i Dolna, Nowy Brun- świk, Nowa Szetlan- dya, Wyspy księcia Edwarda, Hudsons- baj	153847	3989800	
2. Newfundland .	1891	130000	
3. Nowa Brytania	10018	82000	
4. Antigua, Bar- bados, Dominika, Grenada, Montser- rat, Névis, St. Kitts, Ś. Łucya, Ś. Win- centy, Tobago, Bar- buda, Virgin, An- guilla, Trinidad . .	153	461487	
5. Jamajka . . .	200	441255	
6. Wyspy Bahama, Turks i Caicos . .	241	39900	
7. Bermuda . . .	1	11796	
8. Gujana	4700	162000	
9. Wyspy Falk- lanckie	223	662	
e) W Afryce:			
1. Przylądek Dobrój Nadziei	9230	566158	
2. Natal	1330	193103	

N a z w a	Roz- ległość mil kw.	Ilość mieszkań- ców	Stolica i liczba mieszk.
3. Siera Leone, Gambia, wybrzeże Złote i wybrzeże Gwinei	803	320000	
4. Wyspa Ś. Heleny, wyspa Ascension (Wniebowstąpienia) Sechelle, Sokotora, Perim	118	25000	
5. Mauritius	33	340660	
<i>d) W Australii:</i>			
1. Nowy południowy Wallis	14513	519200	
2. Queensland	31432	120000	
3. Wiktorya	4160	756000	
4. Australia Połudn.	17902	190000	
5. Tasmania	1233	101785	
6. Australia Zachod.	45898	21065	
7. Nowa Zelandya	4998	256400	
<i>e) W Azji:</i>			
1. Balarein, Cocosins, Ceylon (wyspa)	1204	2406000	
2. Hongkong, Labuan	3	228000	
3. Straits Settlements	51	282831	
4. Madras	6522	26540000	
5. Bombaj	6744	13534000	
6. Bengal	11260	38500000	
7. Prowincje północno-zachodnie	3848	30110000	
8. Punjab	4504	17600000	
9. Oude	1146	8464000	

N a z w a	Roz- ległość mil kw.	Ilość mieszkań- ców	Stolica i liczba mieszk.
10. Prowincye środk.	5396	9105000	
11. Birma	4240	2400000	
12. Berar wschodni i zachodni	805	2240000	
13. Mysore i Coorg .	1380	4000000	
14. Państwa zależne .	26600	48000000	
15. Państwa nominal- nie zależne	5000	5000000	
65. Włochy, królestwo . .	5375	26798000	65) Rzym 245,000 m.
66. Wyspy Towarzystkie, królestwo	145	11000	66) Taiti
67. Zanzibar	2000	800000	67) Zanzibar 60,000 m.
68. Zjednoczone Stany pół- nocnej Ameryki	169883	38650000	68) Waszyngton 109,000 mieszk.
69. Żuławy (Niderlandy) królestwo	596	3592416	69) Amsterdam 281,000 mieszk.
Posiadłości :			
a) W Azji :			
1. Jawa, Madura i wy- spy Sąsiedzkie	2445	16891000	
2. Sumatra, Billiton, Banka, Palembang	8458	1934129	
3. Borneo (wybrzeże południowo-wscho- dnie i zachodnie) . . .	9374	1179335	
4. Celebes	2150	341000	
5. Amboina, Ternate, Banda, Timor i Ma- łe wyspy Sundzkie	4329	2526876	

N a z w a	Roz- ległość mili kw.	Ilość mieszkań- ców	Stolica i liczba mieszk.
b) W Ameryce:			
1. Gujana, kolonia Surinam	2956	51760	
2. Curaçan, Eustaz, Saba, Ś. Marcina, Bonaire, Aruba .	17	34198	
c) W Australii:			
Posiadłości w Nowej Gwinei	3210	200000	

SPIS RZECZY.

Część pierwsza.

Wstęp	stron. 3

ROZDZIAŁ PIERWSZY.

§. 1. O ciałach niebieskich w ogólności	7
§. 2. Słońce	8
§. 3. Księżyc	9
§. 4. Ziemia, jój kształt i wielkość	9
§. 5. Horyzont i cztery główne strony świata	10
§. 6. Średnica, ós, bieguny	11
§. 7. Koła i wymiary geograficzne	11
§. 8. Skład powierzchni ziemskiej	14
§. 9. Rozwinięcie lądu poziome	15
§. 10. Rozwinięcie lądu pionowe	16
§. 11. Rozgraniczenie wód na ziemi	18
§. 12. Globusy i mapy geograficzne	22

Część druga.

Opisanie ziemi w ogólności.

ROZDZIAŁ DRUGI.

Oceany, morza i ich części.

§. 13. Ocean lodowaty północny	27
§. 14. Ocean lodowaty południowy	28
§. 15. Ocean Atlantycki	28
§. 16. Ocean Indyjski	31
§. 17. Ocean Spokojny albo Wielki	32
§. 18. Wyspy	33

ROZDZIAŁ TRZECI.

stron.

§. 19. Opisanie pięciu części świata w ogólności	36
I. A z y a.	
§. 20. Rozwinięcie poziome lądu Azyatyckiego	37
§. 21. Rozwinięcie pionowe Azji	37
§. 22. Rzeczne układy Azji	39
II. A f r y k a.	
§. 23. Poziome rozwinięcie Afryki	41
§. 24. Rozwinięcie pionowe i rzeki Afryki	41
III. E u r o p a.	
§. 25. Rozwinięcie poziome Europy	43
§. 26. Rozwinięcie pionowe Europy	44
§. 27. Wodne układy Europy	46
IV. A m e r y k a.	
§. 28. Poziome rozwinięcie Ameryki	49
§. 29. Rozwinięcie pionowe Ameryki	49
§. 30. Wodne układy Ameryki	53
V. A u s t r a l i a.	
§. 31. Poziome rozwinięcie Australii	55
§. 32. Pionowe rozwinięcie i wody Australii	56
§. 33. Wykaz główniejszych rzek i gór	57

ROZDZIAŁ CZWARTY.

Mieszkańcy ziemi (Etnografia).

§. 34. Podział rodu ludzkiego na rasy	60
§. 35. Podział rodu ludzkiego na plemiona	61
§. 36. Podział rodu ludzkiego według religii	63
§. 37. Podział rodu ludzkiego według sposobu życia i formy rządu	64

Część trzecia.

Geografia polityczna.

ROZDZIAŁ PIĄTY.

A z y a.

§. 38. Zaludnienie Azji	69
§. 39. Państwa Azyatyckie	71
§. 40. Cesarstwo Chińskie	72
§. 41. Cesarstwo Japońskie	78

§. 42. Indo - Chiny	78
§. 43. Indye Przedgangesowe	80
§. 44. Archipelag Indyjski	86
§. 45. Płaskowzgórze Iranu	86
§. 46. Półwyspy: Arabia i Sinai	90
§. 47. Turcyja Azyatycka	92
§. 48. Kaukaskie i Zakaukaskie kraje Rosyi	99
§. 49. Syberya	99

ROZDZIAŁ SZÓSTY.

A f r y k a .

§. 50. Zaludnienie Afryki	103
§. 51. Podział polityczny Afryki	104
§. 52. Wyżyna Afrykańska	106
§. 53. Terasy i rzeki Północnej Afryki	109
§. 53. Oddzielne grupy wyżyn Afrykańskich	115
§. 54. Niż Afrykański	117
§. 55. Wyspy Afrykańskie	119

ROZDZIAŁ SIÓDMY,

E u r o p a .

§. 56. Zaludnienie Europy	121
§. 57. Półwysep Grecki	124
§. 58. Półwysep Włoski albo Apeniński	133
§. 59. Półwysep Iberyjski czyli Pirenejski	143
§. 60. Alpy	152
§. 61. Karpaty	159
§. 62. Góry Hercyńskie	163
§. 63. Góry Francuskie	166
§. 64. Niziny środkowej Europy	167
§. 65. Rzeki Europy środkowej	168
§. 66. Francya	177
§. 67. Szwajcarya	187
§. 68. Belgia	193
§. 69. Holandya czyli Niderlandy	195
§. 70. Cesarstwo Niemieckie	200
§. 71. Królestwo Pruskie	202
§. 72. Królestwo Saskie	211
§. 73. Królestwo Bawarskie	215
§. 74. Królestwo Wirtemberskie	217
§. 75. Wielkie Księstwo Badeńskie	218

	stron.
§. 76. Wielkie Księstwo Hesse	219
§. 77. Monarchia Austriacko-Węgierska	221
§. 78. Kraje Przedlitawskie	225
§. 79. Kraje Korony Węgierskiej	238
§. 80. Europa Wschodnia	243
§. 81. Rzeki Wschodniej Europy	246
§. 82. Cesarstwo Rosyjskie	251
§. 83. Szwecya i Norwegia	261
§. 84. Dania	265
§. 85. Wielka Brytania	267

ROZDZIAŁ ÓSMY.

Ameryka.

§. 86. Zaludnienie Ameryki	274
§. 87. Ameryka Północna	276
§. 88. Ameryka Środkowa	282
§. 89. Ameryka Południowa	285

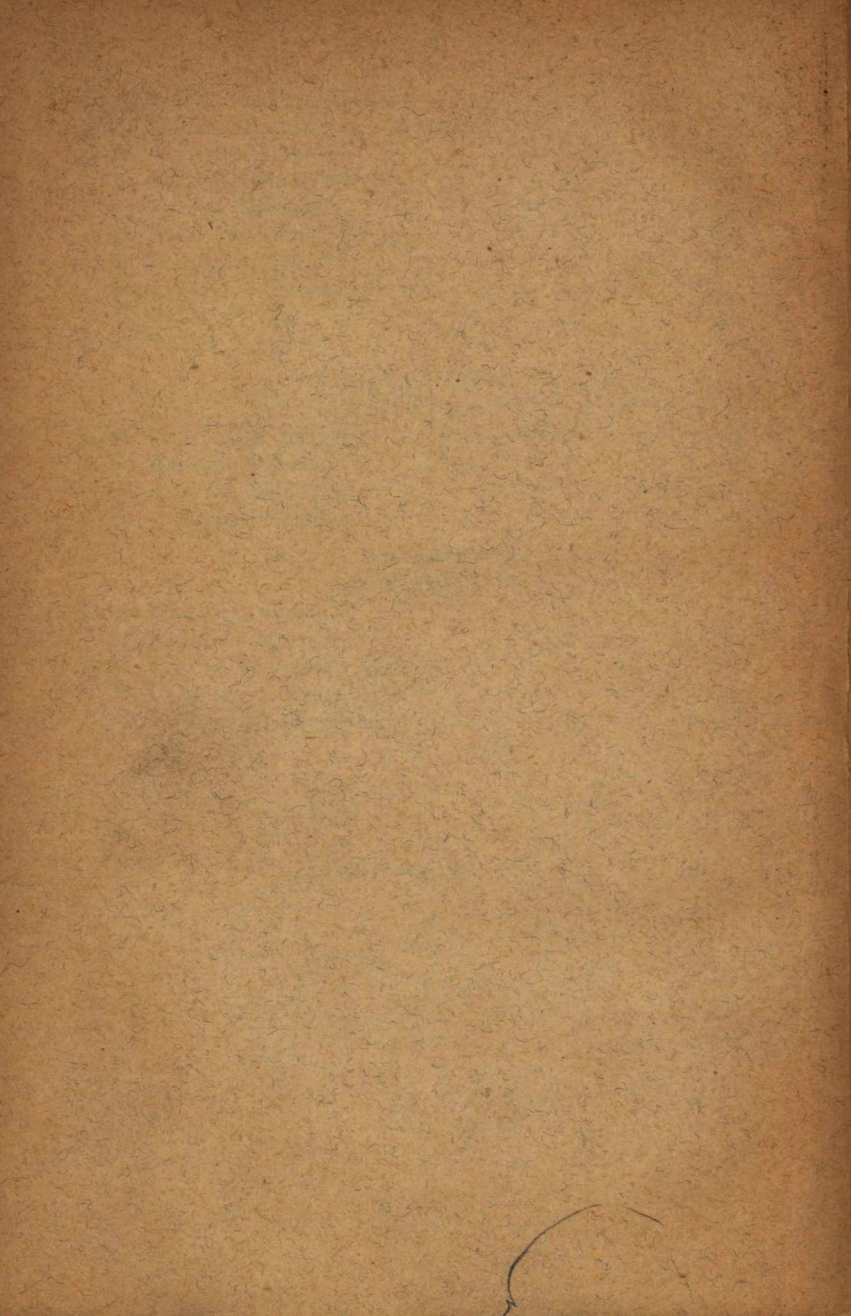
ROZDZIAŁ DZIEWIĄTY.

Australia.

§. 90. Ludność Australii	289
§. 91. Stały ląd Australii	290
§. 92. Trzy wielkie wyspy Australii	291
§. 93. Grupy wysp Australskich	292
Dodatek (Przeгляд statystyczny)	297

BIBLIOTEKA
UMCS
LUBLIN

Biblioteka Uniwersytetu
MARII CURIE-SKŁODOWSKIEJ
w Lublinie

245794

Do użytku tylko w obrębie
Biblioteki

1000175010

1923/0